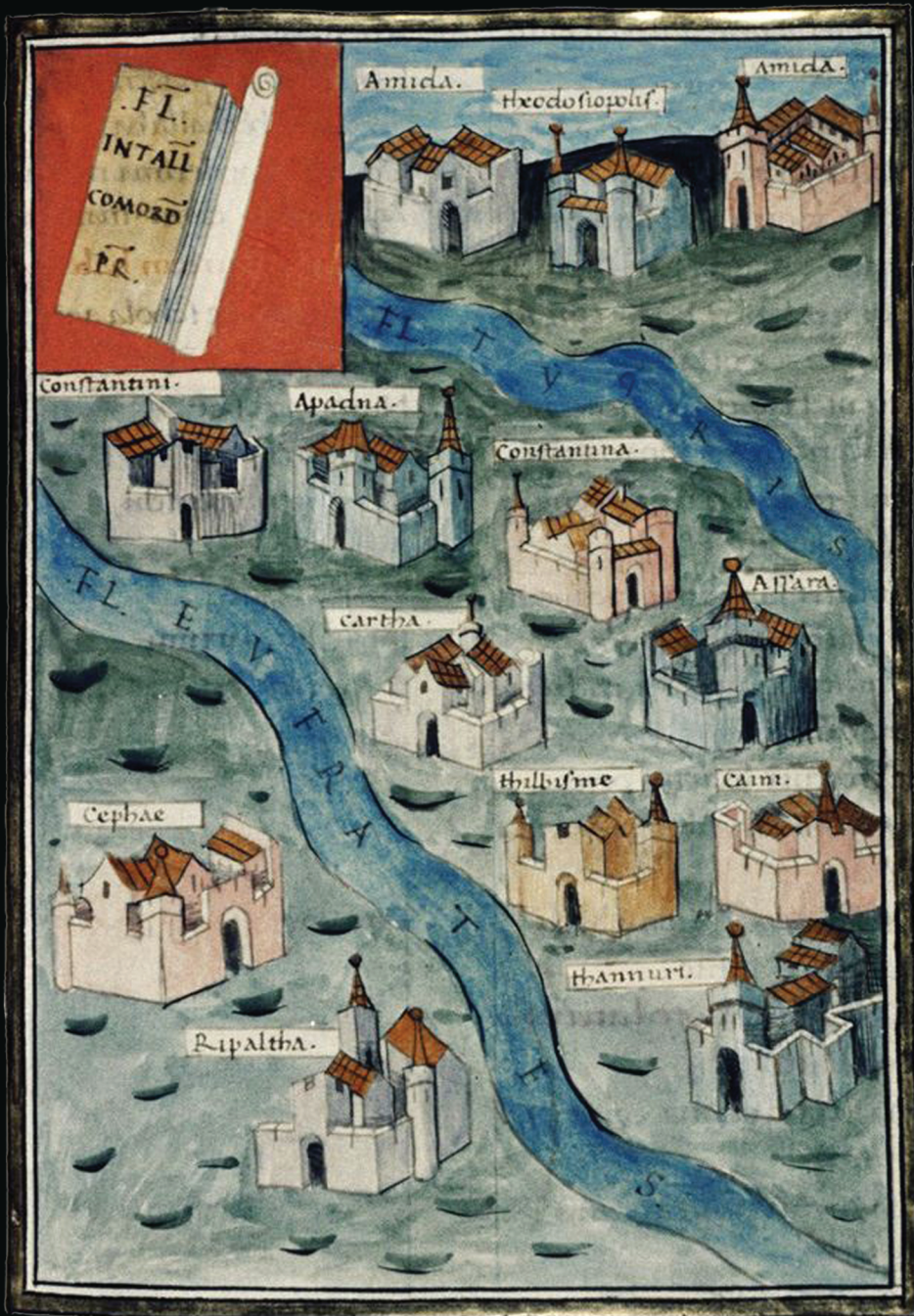

D V X M E S O P O T A M I A E

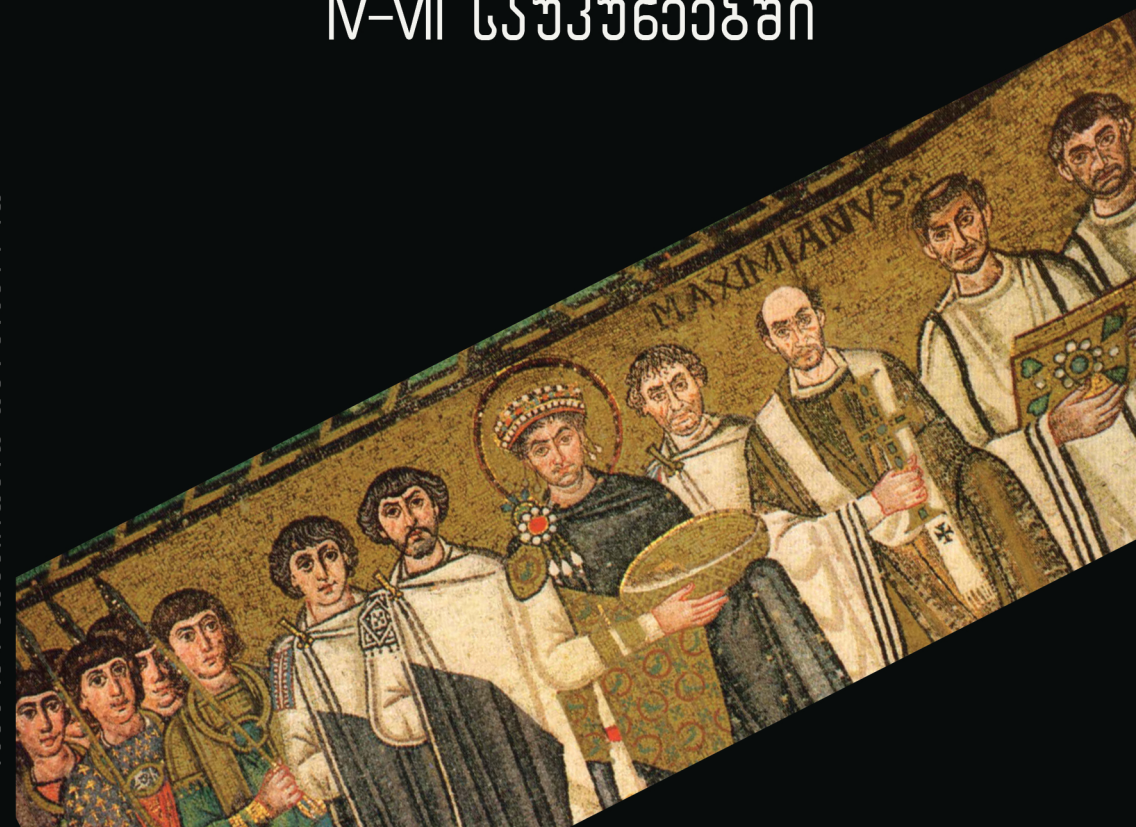

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
 ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
 საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

ეილ ავლაღიანი

რომი, ბიზანტია და სომხური თავდაცვითი სისტემა IV-VII საუკუნეებში

ეილ ავლაღიანი – რომი, ბიზანტია და სომხური თავდაცვითი სისტემა IV-VII საუკუნეებში

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

ემილ ავდალიანი

რომი, ბიზანტია და საიმპერიო თავდაცვითი
სისტემა IV-VII საუკუნეებში

გამომცემლობა „მერიდიანი“
თბილისი
2017

წინა ყდაზე დატანილია ქალაქ რავენაში (იტალია) არსებული სან-ვიტალეს ბაზილიკის (VI ს.) ერთ-ერთი ფრესკის ნაწილი, რომელზეც გამოსახულია იმპერატორი იუსტინიანე I (527-565 წწ.) და იმპერიის მესვეურები.

უკანა ყდაზე გამოსახულია აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ციხესიმაგრეები ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში IV-V საუკუნეების მიჯნაზე. წყარო: *Notitia Dignitatum*-ის ბოდლეის ბიბლიოთეკაში შემონახული 1436 წლით დათარიღებული ხელნაწერის ფრაგმენტი.

შინაარსი

შესავალი.....	5
წყაროების და ლიტერატურის მიმოხილვა	14
თავი I. რომაულ-ბიზანტიური სამყარო IV-VI საუკუნეებში.....	26
თავი II. ბიზანტიური სტრატეგია პრაქტიკაში: იუსტინიანე და მისი მემკვიდრეები.....	55
თავი III. “Barbaricum”.....	74
1. „შიდა აზიის“ გეოგრაფია.....	74
2. „შიდა აზიის“ კონცეფცია.....	84
3. იმპერია და გუთები. ვალენსის პირველი ომი გუთებთან (367-369 წწ.): პოლიტიკა, ეკონომიკა და იმპერიული იდეოლოგია.....	100
თავი IV. ბიზანტია და არაბები IV-VI საუკუნეებში.....	114
თავი V. ბიზანტია და სასანური ირანი	132
თავი VI. ბიზანტია და ქრისტიანული პროზელიტიზმი.....	171
დასკვნა	187
Rome, Byzantium and Imperial Defence System in 4th-7th cc. (Summary).....	198
რუკები.....	212
გამოყენებული ლიტერატურა.....	217

შესავალი

IV-VII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის კვლევას დიდი ყურადღება ეთმობა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, თუმცა ტენდენცია, რომელიც იკვეთება ამ პერიოდის შესწავლაში, არის ნაკლები ყურადღების დათმობა ამავე პერიოდის მახლობელ აღმოსავლეთში, ბიზანტიის ბალკანურ პროვინციებსა თუ ევრაზიის სტეპებში მიმდინარე მოვლენებისთვის. ბიზანტიის სამხრეთკავკასიური პოლიტიკა მნიშვნელოვანი იყო, პირველ რიგში, გადასასვლელების გამო, მაგრამ ამ რეგიონში მიმდინარე პოლიტიკური, სამხედრო, ეკონომიკური და რელიგიური მოვლენები აუცილებელია განხილულ იქნეს იმ საერთო პროცესების ფონზე, რომელიც ვითარდებოდა ბიზანტიის ყველა საზღვარზე. როგორც თანამედროვე პერიოდში, ისევე გვიანანტიკურ ხანაში (რომლის პერიოდიზაციის რამოდენიმე ვერსია არსებობს, თუმცა წინამდებარე ნაშრომში ვემხრობი მის IV-VII საუკუნეებით დათარიღებას), მოვლენები ქვეყნის ერთ საზღვარზე დიდ გავლენას ახდენდა იმპერიის სხვა რეგიონებზე. სხვა სიტყვებით, სანამ იუსტინიანე ჯარებს გაგზავნიდა ლაზიკაში სასანიანებთან ბრძოლაში ადგილობრივების დასახმარებლად, მას უნდა გაეთვალისწინებინა სამხედრო ვითარება აპენინის ნახევარკუნძულზე, რამდენი საჯარისო შენაერთი ჰყავდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში და მხოლოდ ამის შემდეგ მიელო გადაწყვეტილება.

იგივე შეიძლება ითქვას სასანურ ირანზეც. შესაბამისად, მე შევეცადე, რომ ეს ნაშრომი არამხოლოდ გვიანანტიკური პერიოდის იმპერიების (ბიზანტია და ირანი) პოლიტიკურ ურთიერთობებზე ყოფილიყო ფოკუსირებული, არამედ ამ იმპერიების განაპირა მხარეებში მიმდინარე სამხედრო, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ პროცესებზეც. ვეცადე სამხრეთ კავკასია განმეხილა არა როგორც ცალკე მდგომი რეგიონი, არამედ როგორც ორ ჰეგემონს შორის

მიმდინარე სამხედრო და ეკონომიკური ბრძოლის ერთ-ერთი არენა, თანაბარი თავისი მნიშვნელობით დუნაისპირეთთან, ეთიოპიასთან, სირია-მესოპოტამიის საზღვარსა და ჩრდილოეთ აფრიკასთან.

თავდაპირველად, მე ვცდილობდი უშუალოდ ბიზანტიასა და მის სამეზობლოზე დამენერა, ნაშრომის მომზადების ბოლოს კი აღმოვაჩინე, თუ რამდენად დიდი მოცულობა დამითმია სასანური ირანისთვის. ამის მიზეზი ის არის, რომ სასანური ირანი არაფრით ჩამოუვარდებოდა ბიზანტიის იმპერიას (იმის საწინააღმდეგოდ, რასაც უცხოელ მკვლევართა უმრავლესობა ამტკიცებს) სამხედრო, ეკონომიკურ, რელიგიურ თუ რომელიმე სხვა სფეროში. უფრო მეტიც, როგორც ნაჩვენებია იქნება, ხშირ შემთხვევაში, სასანიანები ბიზანტიელებზე უფრო მძლავრ სამხედრო კოალიციას ქმნიდნენ, ახერხებდნენ კონსტანტინოპოლის ეკონომიკურ დასუსტებას და, ერთდროულად, რამდენიმე ფრონტზე საკუთარი იმპერიის გავრცობასა და ეფექტურ დაცვას.

ამავდროულად, უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ეს ნაშრომი არ არის ბიზანტიისა და სასანური ირანის ომებისა თუ მათი დიპლომატიური ურთიერთობების ისტორია. ნაშრომში დასმული მთავარი კითხვაა, როგორ იცავდა თავის საზღვრებს ორი დიდი იმპერია გვიანანტიკურ პერიოდში? რა სახის სამხედრო, ეკონომიკური და პოლიტიკური ხერხების გამოყენება ხდებოდა იმპერიების უსაფრთხოების მისაღწევად? როგორ ხდებოდა სამხედრო და ეკონომიკური პოტენციალის მობილიზება სამხედრო კამპანიის წარმოებისთვის და რაც მთავარია: შეეძლოთ თუ არა იმპერატორებსა და შაჰანშაჰებს სტრატეგიულად ემსჯელათ ომებისა და ზავების დადების დროს? როგორ ესმოდათ თავისი იმპერიების გეოგრაფია, არსებული საზღვრები და მათი გაფართოების საჭიროება? არსებობდა თუ არა იმპერიებისთვის ტერიტორიული ექსპანსიის ზღვარი, რომლის ფარგლებშიც იმპერატორები და შაჰანშაჰები მშვიდობიანად მოახერხებდნენ თანაცხოვრებას?

ქართული ისტორიოგრაფია ამ საკითხებზე უკიდურესად მწირია, ხოლო უცხოეთში ყურადღება, ძირითადად, ბიზანტიისა და სასანური ირანის პოლიტიკურ ისტორიას ეთმობა. აგრეთვე, კარ-

გადაა შესწავლილი III-VII საუკუნეებში იმპერიათა შორის წარმოებულ ომების ისტორია, თუმცა მკვლევართა უმრავლესობა უარყოფს სტრატეგიულ აზროვნებას ბიზანტიელებში, ხოლო სასანიანების შემთხვევაში ეს საკითხი, სამწუხაროდ, არც კი განხილულა. იმის მტკიცება, რომ ბიზანტიელი იმპერატორებისა და შაჰანშაჰების მიერ ყოველი მიღებული გადაწყვეტილება სტრატეგიულ ხასიათს ატარებდა, არ იქნებოდა მთლად მართებული, მაგრამ მოსაზრება, რომ გეოგრაფიული მანძილისა და ზუსტი რუკების არარსებობის გამო იუსტინიანეს და ჰერაკლე კეისარს არ შეეძლოთ მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილების მიღება, მეორე მცდარი უკიდურესობაა.

წინამდებარე ნაშრომში შევეცადე, შემეხამებინა ეს ორი მკვეთრად განსხვავებული მიდგომა და გამომეთქვა მოსაზრება, რომ ბიზანტიის იმპერიამ სახელმწიფოებრიობის ხანგრძლივი შენარჩუნების მიზნით შეიმუშავა საზღვრების დაცვისა და სამეზობლოსთან ურთიერთობის ის კონცეფცია, სადაც დიპლომატიას, ფულისა და ტიტულების დარიგებას, ვაჭრობის აღდგენა-გაუქმებას, რელიგიასა და სამოკავშირო ალიანსებს უფრო მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა, ვიდრე სამხედრო ძალის გამოყენებას, როგორც ეს ერთიანი რომის იმპერიის დროს იყო.

მეორე ამოცანა სასანიური ირანის შესწავლაა: მასაც, ბიზანტიის მსგავსად, გააჩნდა სამეზობლოს მონყობის საკუთარი ხედვა; უფრო მეტიც, იმპერიის გარშემო აშენებული სამხედრო ინფრასტრუქტურა, ქვეყანაში ჯარების განლაგება, არაბებსა თუ ამიერკავკასიის ხალხებთან სამხედრო ალიანსი მეტყველებს შაჰანშაჰთან „დიდ სტრატეგიაზე“ მახლობელ აღმოსავლეთში გასაბატონებლად.

ახლა კი გაგაცნობთ უშუალოდ ნაშრომის სტრუქტურას, რომელიც ექვსი თავისგან შედგება. რადგან შეუძლებელი იყო ყველა იმ მეზობლის მიმოხილვა, რომელიც რომის/ბიზანტიის იმპერიას IV-VII საუკუნეების განმავლობაში ესაზღვრებოდა, შევჩერდი კონსტანტინოპოლის ძირითად მეტოქეებზე და განვიხილე იმპერიის ოთხი მთავარი საზღვარი: დუნაისპირეთი – გუთები და მომდევნო პერიოდში მნიშვნელოვანი ნომადი ხალხები (ჰუნები, ავარები); ევ-

ფრატი – სასანური ირანი; სირია-პალესტინა – წინაისლამური ხანის არაბები; ჩრდილოეთი აფრიკა – ვანდალები და მათ წინააღმდეგ VI საუკუნის 30-იან წლებში მიმართული სამხედრო ღონისძიებები.

პირველი თავი ეთმობა ბიზანტიის შიდა მდგომარეობას IV-VI საუკუნეებში. მკითხველი შენიშნავს, რომ ყურადღება გამახვილებულია ამ პერიოდის არა პოლიტიკურ ისტორიაზე, არამედ ისტორიული ფაქტები უფრო გამოყენებულია წერილობითი წყაროებისა და ისტორიოგრაფიული ნაშრომების სხვაგვარი გაშუქებისათვის. 395 წელს, იმპერატორ თეოდოსიუს I-ის გარდაცვალების შემდეგ, იმპერია მის ორ შვილს არკადიუსსა (იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში) და ჰონორიუსს (იმპერიის დასავლეთ ნაწილში) შორის განაწილდა. იმპერია აქამდეც იყოფოდა, მაგალითად, ტეტრარქების მმართველობისას (III-IV სს. მიჯნაზე) ან მოგვიანებით, ძმებ ვალენსსა და ვალენტიანიანეს შორის (360-70-იანი წწ.), თუმცა 395 წლის გაყოფამ მეტად შეუწყო ხელი მისი დასავლეთი და აღმოსავლეთი ნაწილების განსხვავებული პოლიტიკური, ეკონომიკური და სამხედრო გზებით განვითარებას. ყოველი წელიწადის გასვლასთან ერთად იმპერიის ორ ნაწილს შორის სამხედრო და ეკონომიკური თანამშრომლობა სულ უფრო მცირდებოდა. ამასთან ერთად, რაც უფრო მეტი საგარეო საფრთხე ემატებოდა იმპერიის თითოეულ ნაწილს, ძირითადად, ჩრდილოეთიდან გერმანული ტომებისა და ნომადების სახით, V საუკუნის განმავლობაში ნათელი გახდა, რომ აღმოსავლეთ რომის იმპერიას უკეთ შეეძლო საკუთარი საზღვრების დაცვა და ნომადური წნეხის შეკავება. უფრო მეტიც, აღმოსავლეთი ნაწილი, ნომადებთან ბრძოლების პარალელურად, აღმოსავლეთში მძლავრი სასანიანთა იმპერიის შეკავებას ახერხებდა.

სტრატეგიული თვალსაზრისით, დასავლეთ ნაწილთან შედარებით, აღმოსავლეთ რომის იმპერია მნიშვნელოვნად არახელსაყრელ გეოგრაფიულ პირობებში იმყოფებოდა. ამ თავის მეორე ნაწილში ვმსჯელობ, თუ როგორ ახერხებდა კონსტანტინოპოლი იმპერიის საზღვრების შენარჩუნებას საგრძნობლად გაუარესებული გეოგრაფიული, ეკონომიკური და სამხედრო პირობების ფონზე. რა სამხედრო და დიპლომატიურ ხერხებს იყენებდნენ ბიზანტიელი

იმპერატორები ერთდროულად რამდენიმე მიმართულებიდან სამხედრო საფრთხის შესაკავებლად. ასევე, განვიხილავ V საუკუნეში ბიზანტიის ახალი სტრატეგიის ჩამოყალიბების პროცესს, რომელიც ერთგვარი გამოძახილი იყო იმპერიის ისტორიის ერთ-ერთი უმძიმესი მონაკვეთისა – ნომადებისა და სასანიანების პარალელური შეტევებისა.

მეორე თავი კვლავ ბიზანტიას ეთმობა, თუმცა, პირველისგან განსხვავებით, განვიხილავთ ბიზანტიურ სტრატეგიას, მისი გამოყენებისას. როგორ იღებდნენ გადანყვეტილებებს ბიზანტიელი მმართველები და რა რესურსებს ფლობდნენ ისინი მთელი იმპერიის მასშტაბით; რა პროცესები მიმდინარეობდა იმპერიაში, როდესაც მისი უსაფრთხოება საფრთხეში იყო.

ყველაზე თვალსაჩინო საამისო მაგალითი, უდავოდ, იუსტინიანეს პერიოდია, როდესაც იმპერიას ერთდროულად უწევდა საზღვრების დაცვა ნომადებისგან დუნაისპირეთში და სასანიანებისგან აღმოსავლეთში. ამას ერთვოდა დაპყრობითი ომები ჩრდილოეთ აფრიკასა და აპენინის ნახევარკუნძულზე. ამასთან ერთად, კონსტანტინოპოლი ფინანსურად ეხმარებოდა ეთიოპელებს არაბეთის ნახევარკუნძულზე სამხედრო-ეკონომიკური გავლენის გავრცელებაში. იუსტინიანე აძლიერებდა ბიზანტიის არაბი მოკავშირეების დაფინანსებასაც და ინდოეთში საკუთარი სავაჭრო ფლოტის გაზრდით სასანიანების მიერ დაწესებული ეკონომიკური ბლოკადიდან თავის დაღწევას ცდილობდა.

ყველაზე საინტერესო ის არის, რომ ამ პერიოდში, წერილობითი წყაროების სიუხვის გამო, ჩვენ ისეთი დეტალებიც მოგვეპოვება, როგორიც არის ბიზანტიაში სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი გადანყვეტილების მიღების პროცესი. ვანდალების წინააღმდეგ ომის გამოცხადებამდე იუსტინიანე ჯარების მეთაურებსა და იმპერიის „ეკონომიკურ გუნდთან“ ბჭობდა. პროცესის გააზრების შემდეგ ნათელი ხდება, რომ იუსტინიანე, მიუხედავად იმისა, რომ მას არ გააჩნდა ზუსტი გეოგრაფიული რუკები, კარგად იყო გარკვეული რა მიმართულებით იყო საჭირო იმპერიის რესურსების მიმართვა ქვეყნის უსაფრთხოების უზრუნველსაყოფად. აგრეთვე მისი სახითვე ცხადი ხდება, თუ რამდენ გარემოებას ითვალისწინებდნენ

ბიზანტიელი იმპერატორები ამა თუ იმ პოლიტიკური გადაწყვეტილების მიღებამდე.

მომდევნო თავები უშუალოდ იმპერიის თითოეულ საზღვარს შეისწავლის. მესამე თავში, რომელიც სამ მცირე ნაწილად იყოფა, განხილულია იმპერიის ყველაზე რთული საზღვარი – დუნაისპირეთი. იმპერიას ადრეულ პერიოდში (I-IV სს.) ბრძოლები უწევდა მხოლოდ გერმანულ ტომებთან. III საუკუნეში დუნაის გასწვრივ გამოჩენილი გუთები, მართალია, ქმნიდნენ პრობლემებს ჯერ კიდევ გაერთიანებული იმპერიის ბალკანური პროვინციებისთვის, მაგრამ საიმპერიო ჯარი შედარებით მარტივად მაინც ახერხებდა ბარბაროსთა შეკავებას. ვითარება შეიცვალა IV საუკუნის ბოლოს ევრაზიული სტეპებიდან ნომადების (ჰუნების) გამოჩენით. ნომადები, ნახევრად დასახლებული ცხოვრების წესის მქონე გერმანულ ტომთაგან განსხვავებით, უფრო მძლავრ სამხედრო ძალას წარმოადგენდნენ. შესაბამისად, ამ თავში ყურადღება დაეთმობა როგორც იმპერიასა და ბარბაროსებს (გერმანული ტომები და ნომადები) შორის არსებულ ურთიერთობებს, ასევე ევრაზიის გეოგრაფიასაც. შევეცდები ავხსნა, რატომ მომდინარეობდა იმპერიის უმთავრესი საფრთხე უშუალოდ სტეპებიდან. რა აბრკოლებდა ტუნდრასა და ტაიგის მაცხოვრებლებს პოლიტიკურ ერთეულად ჩამოყალიბებულიყვნენ და, თავის მრივ, საფრთხე შეექმნათ მედიტერანიისთვის? გეოგრაფიული ელემენტის ახსნა ორმაგად მნიშვნელოვანია, რადგან ნომადები საფრთხეს მხოლოდ ბიზანტიის იმპერიას არ უქმნიდნენ, არამედ გვიანანტიკური პერიოდის კიდევ ერთ სახელმწიფოს – სასანურ ირანს, რომლის ჩრდილოეთი საზღვარი, ბიზანტიის მსგავსად, ევრაზიის სტეპებს ესაზღვრებოდა.

გამომდინარე იქიდან, რომ ბიზანტიური პოლიტიკა ნომადების მიმართ საკმაოდ დიდი საკითხია და თავისუფლად შეიძლება ცალკე კვლევის საგანი იყოს, ვეცადე ერთი მცირე ომის (აღმოსავლეთ რომის იმპერატორის ვალენსის 367-369 წწ. კონფლიქტი გუთებთან) მაგალითზე მეჩვენებინა როგორ მუშაობდა კონსტანტინოპოლის დიპლომატია, სამხედრო მანქანა და როგორ ხდებოდა ეკონომიკური, რელიგიური, სამხედრო და სხვა საკითხების გათვალისწინება ომის გამოცხადებამდე თუ ზავის დადებისას. აგრეთვე, რო-

გორ იყენებდნენ ბიზანტიელები თავისუფალ ვაჭრობას და საკუთარ სახელმწიფოებრივ სიმდიდრეს მშვიდობიანობის ჟამს ბარბაროსთა შესაკავებლად, ხოლო ომის დროს მათი ეკონომიკის გასანადგურებლად. იმპერატორ ვალენსის მაგალითზე გამოთქმული იქნება მოსაზრება, რომ ხშირ შემთხვევაში ბარბაროსებთან ომის ინიციატორები ზუსტად ბიზანტიელი იმპერატორები იყვნენ.

უმართებულო იქნებოდა ამ ნაშრომში ყურადღება მხოლოდ ბიზანტიის დიდ და მნიშვნელოვან მეზობლებზე გამემახვილებინა. კონსტანტინოპოლის ურთიერთობები მცირე მეზობლებთან ხშირად უკეთესად ასახავს როგორ მუშაობდა იმპერიული ინსტიტუტები ჯერ დიპლომატიური ურთიერთობების დამყარებისა და შემდეგ მათი გაძლიერების მიზნით. წინაისლამური ხანის არაბები¹, როგორც ბიზანტიელთა მოკავშირეები საგანგებო შესწავლას საჭიროებს. ამ საკითხის შესახებ საქართველოში, ფაქტობრივად, არ მოგვეპოვება მნიშვნელოვანი გამოკვლევა. უცხოურ ისტორიოგრაფიაში ამ საკითხით დაინტერესება მხოლოდ ბოლო დროს დაიწყო. ამ თავში ბიზანტიის მიერ გატარებული არაბული პოლიტიკის ორი ახალი მიზეზი იქნება განხილული. ბიზანტიის მიერ წინაისლამური ხანის არაბების მხარდაჭერა საჭირო იყო არაბეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთ ნაწილში იმპერიის სავაჭრო გზების დასაცავად და სასანიანთა გავლენის შესაკავებლად სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში.

შემდეგი ნაწილი სასანიანებს შეისწავლის. ბიზანტიის სამეზობლოში სასანიური ირანი გამონაკლისს წარმოადგენდა. შაჰანშაჰების სამხედრო და ეკონომიკური სიძლიერე მათ გუთებისგან, ჩრდილოელი ნომადებისგან, არაბებისგან, ლაზებისა და სომხებისგან განსხვავებით, ბიზანტიასთან თანაბარ დონეზე აყენებდა. თუმცა საქართველოში სასანიური ირანის ისტორიის კვლევა, სამწუხაროდ, მხოლოდ დაწყებით ეტაპზეა, რაც, ფაქტობრივად, გამოორიცხავს ამ საკითხზე მნიშვნელოვანი პუბლიკაციების არსებობ-

¹ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ტერმინი „არაბი“ ამ ნაშრომში პირობით ხასიათს ატარებს, რადგან ეს „არაბული ერთობა“ კულტურულად და ეთნიკურად საკმაოდ ჭრელი იყო, ხოლო არაბების ნამდვილი გაერთიანება მხოლოდ ისლამის შემოდების შემდეგ მოხდა.

ბას. უცხოეთში, მდგომარეობა ამ კუთხით საგრძნობლად უკეთაა, თუმცა მკვლევართა უმრავლესობა (იშვიათი გამონაკლისების გარდა) შეისწავლის სასაზღვრო ირანის მხოლოდ პოლიტიკურ ისტორიას, სადაც ყურადღება მთლიანად ირანის რომთან/ბიზანტიასთან ომების ისტორიას ეთმობა. ამ თავში შევეცადე სასაზღვრო ირანი ბიზანტიის თანაბარ (ზოგ შემთხვევაში კი უფრო მძლავრ) ძალად წარმომეჩინა. ასევე, შევეცადე მეჩვენებინა, რომ სასანიანებს, ბიზანტიელების მსგავსად, გააჩნდათ იმდროინდელი მსოფლიოს მოწყობის საკუთარი ხედვა. ბიზანტიასთან შედარებით, უარეს გეოგრაფიულ პირობებში არსებობამ, კტესიფონში მსხდომი შაჰანშაჰები აიძულა სპეციფიკური სამხედრო, დიპლომატიური და ეკონომიკური ხედვები ჩამოეყალიბებინათ საკუთარი იმპერიის საზღვრების დასაცავად. შენდებოდა უზარმაზარი კედლები იმპერიის ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით და სამხრეთით. სხვა სიტყვებით, ნაჩვენებია იქნება, რომ სასანიანებს, მახლობელ აღმოსავლეთში გაბატონებისთვის, საკუთარი „დიდი სტრატეგია“ გააჩნდათ. რამოდენიმე თვალსაჩინო მაგალითი იქნება მოყვანილი: 1. კოალიციების შექმნა წინასწარ არაბებთან; 2. ბიზანტიური *receptio*-ს („მიღების“) სასანიური ვერსია; 3. აქემენიანების დროს დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნების მოთხოვნები, როგორც პრაგმატული საგარეო პოლიტიკის ნაწილი.

ნაშრომის ბოლო თავში საუბარი იქნება ქრისტიანობაზე, უფრო სწორად მის გავრცელებაზე ბიზანტიის სამეზობლოში. თუმცა ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიის ნაცვლად, შევეცადე სხვაგვარად შემეხედა ამ საკითხისადმი და მეპასუხა შემდეგ კითხვაზე: რამდენად გამიზნულად ახორციელებდნენ ბიზანტიელი იმპერატორები ახალი რელიგიის გავრცელებას იმპერიის საზღვრების განვრივ მცხოვრებ ხალხებში. რამდენად შეიძლება იმის თქმა, რომ ბიზანტიელები ცდილობდნენ მეზობლების გაქრისტიანებას მათგან პოტენციური საფრთხის გასანივრებლად. მართლაც, გუთების გაქრისტიანების შემთხვევაში ჩვენ პირდაპირი ცნობა გაგვაჩნია, რომ იმპერატორმა კონსტანციუს II-მ (337-361 წწ.) უშუალოდ გასცა სანქცია ამ წამონწყებისთვის. უფრო მეტიც, თუ

გავითვალისწინებთ იმას გეოგრაფიულად რა მიმართულებებით ვრცელდებოდა ქრისტიანობა, VI საუკუნისთვის ბიზანტია გაქრისტიანებული ხალხების რკალში იყო მოქცეული. სამხრეთით, ეთიოპელები – მნიშვნელოვანი მოკავშირე ინდოეთში მიმავალი სავაჭრო გზების გასაკონტროლებლად; არაბები – მნიშვნელოვანი მოკავშირე სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში სხვა არაბი ტომების შესაჩერებლად და სასანიანთა გავლენის შესამცირებლად; ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით ლაზები და იბერიელები – მნიშვნელოვანი მოკავშირეები კავკასიონის გადასასვლელების დასაცავად; აღმოსავლეთით, სომხები – მნიშვნელოვანი მოკავშირეები, რადგან სომხეთზე ბატონობა ბიზანტიელებს შესაძლებლობას აძლევდა გაეკონტროლებინათ ჩრდილოეთ მესოპოტამია და მარტივად მიეღწიათ სასანიანთა დედაქალაქამდე. სხვა სიტყვებით, იმპერიის გარშემო სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ტერიტორიების გაკონტროლება კონსტანტინოპოლის უპირველეს მიზანს წარმოადგენდა, ხოლო ქრისტიანობის გავრცელება ეფექტური ხერხი იყო ამის მისაღწევად.

ნაშრომი კომპლექსური კვლევის მეთოდს ეფუძნება, რომელიც ზემოხსენებული ისტორიოგრაფიული პრობლემების დეტალურ განხილვას ითვალისწინებს. აგრეთვე, კვლევის აუცილებელ პირობას ისტორიულ-კომპარატივისტული მეთოდი წარმოადგენს, რის შედეგადაც, ნაშრომი მნიშვნელოვანი იქნება საქართველოში გვიანანტიკური პერიოდის ბიზანტიის, სასანიური ირანის, წინაისლამური ხანის არაბებისა და ნომადი ხალხების ისტორიის შესწავლისთვის.

მადლობა მინდა მოვახსენო მანუჩარ გუნცაძეს წიგნის ელექტრონული ვერსიის შექმნასა და სასტამბოდ მომზადებაში და ლევან კოჭლამაზაშვილს ტექსტის ენობრივი რედაქტირებისთვის.

წყაროების და ლიტერატურის მიმოხილვა

გვიანანტიკური პერიოდის (IV-VII სს.) შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურა საკმაოდ ვრცელია, თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ამ პერიოდის მკვლევართა უმრავლესობა ყურადღებას, ძირითადად, რომის/ბიზანტიის იმპერიის ისტორიის შესწავლას აქცევს. ნაკლებად არის შესწავლილი, მაგალითად, ბიზანტიის მეზობლად მცხოვრები ეთიოპელების, დუნაის გაღმა მცხოვრები ნომადი ხალხების ან სირია-პალესტინაში წინაისლამური ხანის არაბების ისტორია. მეტიც, ბიზანტიელების ყველაზე მძლავრი მონინააღმდეგის სასანური ირანის ისტორიასაც კი ამ კვლევების საკმაოდ პატარა რაოდენობა ეთმობა. ამავე პერიოდის ისტორიული წყაროები შემონახული გვაქვს, ძირითადად, როგორც ბერძნულ, ასევე ლათინურ ენებზე. თვითმხილველი ისტორიკოსების გარდა, ბევრი ცნობა არის შემონახული ბიზანტიის ოფიციალურ დოკუმენტებში (საიმპერატორო ბრძანებებში თუ იმპერიის საკანონმდებლო კრებულებში). ბერძნულ-რომაული წყაროების პარალელურად არსებობს იმპერიის მეზობელ ხალხებში შექმნილი ნაშრომები, სადაც საკმაოდ საინტერესო მონაცემები არის შემონახული იქნება ეს ბიზანტია-ირანის ომებზე და შემდეგ დადებულ ზავებზე თუ ქრისტიანობის გავრცელებასა და ორივე იმპერიის შიდა ეკონომიკურ და ადმინისტრაციულ წყობილებაზე.

წყაროები

წერილობით წყაროებიდან ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაშრომი IV საუკუნის ისტორიკოსს ამიანე მარცელინეს ეკუთვნის. მიუხედავად იმისა, რომ მისი XXXI ტომიანი ნაშრომის პირველი ცამეტი ნაწილი დაკარგულად ითვლება, *Res Gestae*, „ქმედებანი“, მოიცავს საინტერესო ცნობებს ჯერ კიდევ 350-იანი წლებიდან მოყოლებუ-

ლი ერთიანი რომის იმპერიის შესახებ, 378 წელს, ადრიანოპოლში დატრიალებულ კატასტროფამდე (Ammianus Marcellinus, 1935-1939). მიუხედავად თავისი ბერძნულენოვანი განათლებისა, ამიანემ *Res Gestae* ლათინურ ენაზე შეასრულა. მართალია ნაშრომში აღწერილია იმპერიის ისტორიის ხანმოკლე ოცდახუთწლიანი პერიოდი, ამიანე ძვირფას ცნობებს გვანვდის როგორც იმპერიის შიგნით არსებულ მდგომარეობაზე, ასევე ქვეყნის საზღვრებზე არსებულ ვითარებაზე. მან დეტალურად აღწერა რომაულ-სპარსული კონფლიქტი (დაახლ. 330-360 წწ.) და იულიანე განდგომილის (361-363 წწ.) წარუმატებელი აღმოსავლური ლაშქრობა.

აგრეთვე, ამიანე მარცელინეს ნაშრომი მნიშვნელოვანია იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვრის – დუნაისპირეთის – შესწავლისთვის. მან დეტალურად აღწერა იმპერატორ ვალენსის (364-378 წწ.) პირველი ომი გუთებთან და 376 წელს გუთების მიერ დუნაის გადალახვა. ამიანეს ცნობები ორმაგად მნიშვნელოვანია, რადგან მას პირველს ჰქონდა აღწერილი იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვარზე ნომადების – ჰუნების – გამოჩენა. გვიანდელი ისტორიკოსების ცნობებთან შედარებისას, გასაკვირია თუ რაოდენ სწორ ინფორმაციას აწვდის ამიანე თავის მკითხველს, განსაკუთრებით, როდესაც საუბრობს „ხალხთა დიდი გადასახლების“ მიზეზებზე.

მიუხედავად იმისა, რომ რომაელი ისტორიკოსი ტაციტუსი ახ. წ. I-II საუკუნეებში ცხოვრობდა, მისი ერთ-ერთი ნაშრომი, *Germania*, შეუცვლელ წყაროს წარმოადგენს რომსა და ბარბაროსებს შორის ურთიერთობების შესწავლისთვის (Tacitus, 2009). ისევე როგორც ამიანე მარცელინე, ტაციტუსის ნაშრომიდან ნათლად ჩანს, რომ ახ. წ. I-II საუკუნეებში ბარბაროსული გერმანიის განვითარების მთავარი მახასიათებელი იყო მიგრაციები თანამედროვე ჩრდილოეთ ევროპიდან სამხრეთით, უშუალოდ, რომის იმპერიის საზღვრებისკენ.

ევსევი კესარიელის მიერ IV საუკუნეში დაწერილი „საეკლესიო ისტორია“ მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვანვდის რომის იმპერიის ისტორიაში გარდამავალ პერიოდზე – კონსტანტინე I დიდის (306-337 წწ.) მმართველობაზე (Eusebius, 1975). საინტერესოა ევსევის

ცნობები იმპერიაში და მის სამეზობლოში ქრისტიანობის გავრცელების დინამიკაზე, რაც მნიშვნელოვანია შემდეგ კითხვაზე პასუხის გასაცემად: რამდენად იყო ნახალისებული ქრისტიანობის გავრცელება იმპერიის სამეზობლოში უშუალოდ საიმპერატორო კარის მიერ?

IV საუკუნის კონსტანტინოპოლში მოღვაწე იმპერიული პროპაგანდისტის თემისტიოსის სიტყვები კიდევ ერთ საინტერესო წყაროს წარმოადგენს (Themistius, 2001). მის სიტყვებში კარგად ჩანს როგორ მუშაობდა იმპერიული პროპაგანდა ქვეყნის შიგნით თუ გარეთ შექმნილი პოლიტიკური კრიზისების პერიოდში. ისტორიკოსები თემისტიოსს ხშირად მხოლოდ როგორც ამა თუ იმ მმართველის პროპაგანდისტად განიხილავენ, რომელიც ზრუნავდა, რომ კონსტანტინოპოლის მოსახლეობას იმპერატორის შესახებ პოზიტიური შეფასება ჰქონოდა. თუმცა, როგორც ამ ნაშრომში იქნება აღნიშნული, თემისტიოსის სიტყვებში ასევე ვხვდებით საინტერესო ისტორიულ ფაქტებს: ვალენსის ომზე გუთებთან და ზოგადად იმ მდგომარეობაზე, რომელიც სუფევდა დუნაისპირეთში ჰუნების გამოჩენამდე.

მრავალი ფაქტობრივი შეცდომის მიუხედავად, V საუკუნის ისტორიკოსის ზოსიმეს ნაშრომი „ისტორია“ რამოდენიმე საინტერესო ცნობას შეიცავს (Zosimus, 1982). ერთ-ერთი მათგანი არის დუნაისპირეთში კონსტანტინე დიდის პოლიტიკაზე ბარბაროსებისადმი. აგრეთვე, საინტერესოა ზოსიმეს ცნობები იმავე კონსტანტინეს სამხედრო სტრატეგიაზე და როგორ თქვა უარი იმპერატორმა III საუკუნის ბოლოს დიოკლეტიანეს დროს შემუშავებულ უკანა-ხაზზე-თავდაცვის სტრატეგიაზე. იქვე მოცემულია კონსტანტინეს მიერ შემოღებული ახალი მიდგომა იმპერიის საზღვრების დასაცავად. ზოსიმეს მიხედვით, ზუსტად კონსტანტინემ შემოიღო ცნობილი *comitatenses*-ი, რომელიც იმპერიის საზღვრების გასწვრივ დაყენების ნაცვლად, ქვეყნის შიდა რეგიონებში გაანაწილა. ზოსიმე აგრეთვე აღნიშნავს, რომ მომდევნო პერიოდში იმპერიის წარუმატებლობა ბარბაროსების შემოსევების შეჩერებაში, პირველ რიგში, კონსტანტინეს ამ გადაწყვეტილებით იყო განპირობებული.

მიუხედავად გუთების წარმოშობასთან დაკავშირებული ბევრი უზუსტობისა, VI საუკუნის ისტორიკოსის იორდანეს *Getica* წარმოდგენს კიდევ ერთ საინტერესო წყაროს ბიზანტიის იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვრის შესწავლისთვის (Jordanes, 1915). ლეგენდებით მოსილი ამბების გარდა, იორდანეს ცნობები 370-იან წლებში გუთებისა და ჰუნების პირველ შეჯახებებზე საინტერესოა იმ მიზეზების გასარკვევად თუ რატომ დამარცხდნენ გუთები ასე მარტივად ნომადებთან ბრძოლაში.

ამიანე მარცელინეს მსგავსად, გვიანანტიკური პერიოდის ისტორიკოსთა შორის პროკოპი კესარიელის ნაშრომები გამოირჩევა ინფორმაციის სიზუსტით, რადგან ის იმპერატორ იუსტინიანეს (527-565 წწ.) კართან დაახლოებული პირი იყო (Procopius, 1914-1940). უფრო მეტიც, პროკოპის, იუსტინიანეს უნიჭიერესი გენერლის ბელისარიუსის თანხმლებით, მოუწია ჩრდილოეთ აფრიკაში ვანდალების, აპენინის ნახევარკუნძულზე გუთების და აღმოსავლეთში სასანური ირანის წინააღმდეგ გამართული ომების უშუალო თვითმხილველი ყოფილიყო. შესაბამისად, მას ხელი მიეწვდომოდა ოფიციალურ ინფორმაციაზე. მაგალითად, პროკოპისთან შემონახულია სხვადასხვა სასანური საჯარისო შენაერთების ზუსტი რიცხვები. ამასთან ერთად, მას საინტერესო ცნობები აქვს სასანიანებსა და ევრაზიულ სტეპებში მცხოვრებ ბარბაროსებს შორის არსებულ ურთიერთობებზე. პროკოპი, ამიანეს მსგავსად, აღწერს ბიზანტიის დუნაის საზღვარს და ბალკანეთში ნომადების (მაგალითად, კუტრიღურების) შემოსევებს.

პროკოპი კესარიელმა ცალკე ნაშრომი, *De Aedificiis*, იუსტინიანეს აღმშენებლობას მიუძღვნა (Procopius, *De Aedificiis*: 1914-1940). პირველ რიგში, ეს ნაშრომი საინტერესოა იმპერატორის მიერ აღმოსავლეთ საზღვარზე სასანური ირანის წინააღმდეგ აშენებული ციხესიმაგრეების აღწერით. ვანდალებთან ომის აღწერისას, პროკოპი, როგორც ბელისარიუსთან და იმპერატორთან დაახლოებული პირი, აღწერს იმ დისკუსიას, რომელიც იუსტინიანესა და მის გენერლებსა და სახელმწიფო მინისტრებს შორის გაიმართა. ეს უიშვიათესი შემთხვევაა, როდესაც ჩვენ ინფორმაცია მოგვეპოვე-

ბა სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი გადანყვეტილების – ამ შემთხვევაში ომის გამოცხადება ვანდალების წინააღმდეგ (533 წ.) – მიღების პროცესის გასაანალიზებლად. ეს ცნობები ორმაგად მნიშვნელოვანია, რადგან ამ ნაშრომის ერთ-ერთი ცენტრალური საკითხი იქნება: როგორ ხდებოდა სტრატეგიული გადანყვეტილების მიღება ბიზანტიის იმპერიაში?

და ბოლოს, პროკოპის ნაშრომები აგრეთვე საინტერესო ცნობებს გვანდის იმპერიის მეზობელ ხალხებზეც: არაბი მოკავშირეების აღზევა იუსტინიანეს მმართველობაში და მათსა და იმპერიას შორის სირია-პალესტინის საზღვრების დაცვის სისტემის ჩამოყალიბება. აგრეთვე, არაბების მონაწილეობა მესოპოტამიაში ბიზანტიელების მიერ მოწყობილ სამხედრო კამპანიებში. მნიშვნელოვანია ცნობები სამხრეთ კავკასიის ხალხების შესახებ, განსაკუთრებით კი დიდ ომიანობაზე (542-562 წწ.) ეგრისში, სადაც კონსტანტინოპოლისა და სასანური ირანის ინტერესები ერთმანეთს კვეთდა შავ ზღვაზე გასასვლელის განსაკარგავად.

შემდეგ გვაქვს საეკლესიო ხასიათის ნაშრომები:

იერონიმე სტრიდონელს (342-419/420 წწ.) ეპისტოლეებში საინტერესო ცნობები აქვს შემონახული იმ პროცესებზე, რომელიც ლოკალურ დონეზე მიმდინარეობდა სირია-პალესტინის ტერიტორიაზე (Jerome, 1996). კერძოდ, როგორ ხდებოდა არაბი ტომების გადმობირება იმპერიის მესვეურების მიერ? როგორ მიმდინარეობდა არაბი ნომადების დასახლება უდაბნოსთან მოსაზღვრე ბიზანტიის სოფლებში, რაც შემდეგ ახლად დასახლებულების გაქრისტიანებით სრულდებოდა.

კირილე სკიფოპოლელმა², რომელიც 525-558 წლებში ცხოვრობდა, იერონიმეს მსგავსად, რელიგიური ხასიათის ნაშრომები შექმნა. მათ შორის „პალესტინელ ბერთა ცხოვრება“ გამოირჩევა ლოკალურ დონეზე იმპერიასა და არაბ ტომებს შორის პოლიტიკური და სამხედრო კავშირების შექმნის დეტალებით (Cyril, 1991).

386/393-457 წლებში მცხოვრები თეოდორეტი კიროსელი³ იყო

² სკიფოპოლი – თანამედროვე ქალაქი ბეით-შეანი (ისრაელი).

³ კიროსი – ქალაქი თანამედროვე სირიაში.

ანტიოქიაში მოღვაწე ცნობილი საეკლესიო ბერი. მისი „საეკლესიო ისტორია“ სავსეა იმპერიაში მიმდინარე რელიგიური პროცესების, სხვაგვარად მოაზროვნეთა დევნისა და პოლიტიკური ისტორიის საინტერესო დეტალებით (Theodoret, 1843). როგორც წინა ორი ავტორი, თეოდორეტიც კარგად ასახავს არაბი ნომადების ბიზანტიის ტერიტორიაზე დასახლების და გაქრისტიანების პროცესს. ეს ყველა წყარო პროკოპისა და ამიანე მარცელინეს მონუმენტური ნაშრომებისგან ლოკალური ისტორიის გადმოცემით განსხვავდება: ანუ რა ხდებოდა ბიზანტიის საზღვრების პირას არსებულ პატარა ქალაქებში და როგორ მოქმედებდა იმპერიული ადმინისტრაცია ამა თუ იმ სამხედრო თუ პოლიტიკური კრიზისის დროს.

საისტორიო წყაროების გარდა, მნიშვნელოვანია სახელმწიფო დოკუმენტებიც. მათ შორის, აღსანიშნავია იმპერატორების თეოდოსიუს II-ის და იუსტინიანეს დროს გამოცემული საკანონმდებლო კრებულები (Codex Theodosianus, 1952; Codex Justinianus, 1954). ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა იმპერატორების დადგენილებები იმპერიიდან მნიშვნელოვანი პროდუქციის გატანის აკრძალვის შესახებ. სხვა სიტყვებით, როგორ ზრუნავდა კონსტანტინოპოლი ქვეყნის შიგნით შექმნილი იარაღი ან ძვირფასი პროდუქცია არ გასულიყო ჩრდილოეთში, ბარბაროსებში ან აღმოსავლეთით, სასანურ ირანში. ამგვარად, ბიზანტიელი მმართველები ზრუნავდნენ სამხედრო და ეკონომიკურ სფეროებში იმპერიის პირველობის შენარჩუნებაზე. შემდეგ, ბიზანტიელი სტრატეგოსების მიერ შექმნილი სამხედრო ტრაქტატები მოდის. მათ შორის ჩვენთვის ყველაზე საინტერესოა VII საუკუნის დასაწყისში იმპერატორ მავრიკეს (582-602 წწ.) მიერ დაწერილი *Strategikon*-ი (Mauricius, 2004). ავტორი მიმოიხილავს იმპერიის ყველა მეზობელს და რჩევებს იძლევა როგორ უნდა დაიცვას იმპერიამ საზღვრები ამა თუ იმ მტრის წინააღმდეგ. *Strategikon*-ი ასევე საინტერესოა იმპერიის ჯარის წყობილების შესასწავლად. ეს ყველაფერი კი პირდაპირ მიგვანიშნებს, რომ იმპერიის მესვეურები მუდმივად ფიქრობდნენ იმპერიის საზღვრების დაცვის საკითხზე.

ლიტერატურა

გვიანანტიკური პერიოდის (IV-VII სს.) შესახებ მრავალი მნიშვნელოვანი ნაშრომი დაწერილა. ედვარდ გიბონისა და თეოდორ მომზენის რომის ისტორიის მონუმენტური კვლევები ამის კარგ მაგალითს წარმოადგენს (გიბონი, 1998; მომზენი, 1992). კიდევ ერთი ფუნდამენტური ნაშრომი, “History of the Byzantine State”, ჯ. ოსტროგორსკის ეკუთვნის, სადაც ავტორი მიმოიხილავს ბიზანტიის ისტორიას IV საუკუნიდან 1453 წელს კონსტანტინოპოლის დაცემამდე (ოსტროგორსკი, 1969). ასევე საინტერესოა ა. ვასილიევის «История Византийской Империи» (ვასილიევი, 1925) და მსგავსი სათაურის მქონე, ფ. უსპენსკის «История Византийской Империи» (უსპენსკი, 1929). თანამედროვე კვლევათაგან აღსანიშნავია კემბრიჯის უნივერსიტეტის (დიდი ბრიტანეთი) მიერ გამოცემული თორმეტი ტომისგან შემდგარი “Cambridge Ancient History” (კემბრიჯის ანტიკური..., 2006). ეს სერია მოიცავს გვიანანტიკური პერიოდის ყველა ძირითად საკითხს (იმპერიის ეკონომიკა, ჯარი, რელიგია, მეზობლები, დაპყრობითი ომები და სხვა).

თუმცა აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ კვლევების უმეტესობა ფოკუსირებულია უშუალოდ რომის/ბიზანტიის ისტორიაზე. ნაკლები ყურადღება ეთმობა ბიზანტიის მეზობლების (ბარბაროსები ჩრდილოეთით, არაბები სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სასანიანები აღმსავლეთით, ეთიოპელები სამხრეთით, ქართველები და სომხები სამხრეთ კავკასიაში და ა. შ.) ისტორიაზე. წინამდებარე ნაშრომი დასავლურ ისტორიოგრაფიაში ზუსტად ამ მთავარი ხარვეზის შევსებას შეეცდება. ხოლო რაც შეეხება ქართულ ისტორიოგრაფიას, ნაშრომი გაამდიდრებს ამ ხანის ბიზანტიისა და სასანიური იმპერიების პოლიტიკური ისტორიის შესწავლას.

დავინწყოთ იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვრით. ბარბაროსებთან ურთიერთობის შესახებ საინტერესო ნაშრომია “The Cambridge History of Early Inner Asia” (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990). ამას უნდა დაემატოს ჰ. მაკინდერის ნაშრომი ევრაზიის კონტინენტის გეოგრაფიაზე და რა გავლენას ახდენდა ეს უკანასკნელი სტეპებში მცხოვრებ ბარბაროსებსა და მათ მეზობლად არსებულ დიდ იმპე-

რიებზე (მაკინდერი, 1944). ეს ორადორი ნაშრომი, სადაც ავტორები ბარბაროსების შემოსევების უკან, ეკონომიკური მიზეზების გარდა, ცდილობენ გეოგრაფიული ფაქტორები დაინახონ. ე. თომპსონის ნაშრომი, “Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire”, საინტერესოა იმპერიასა და ბარბაროსებს შორის ვაჭრობის მნიშვნელობის ჯეროვანი ანალიზით (თომფსონი, 1982).

ე. ლუტვაკის ორი წიგნი “The Grand Strategy of the Roman Empire” (ლუტვაკი, 1976) და “The Grand Strategy of the Byzantine Empire” (ლუტვაკი, 2009) მკითხველს საინტერესო ხედვას სთავაზობს (ლუტვაკი, 2009). ავტორი შენიშნავს, რომ ორივე იმპერიის შემთხვევაში საქმე გვაქვს ე. წ. „დიდი გეგმის“ არსებობასთან, რომელსაც იმპერატორები იყენებდნენ ქვეყნის საზღვრების დასაცავად. ხანგრძლივი კრიტიკის შემდეგ, დასავლეთში ლუტვაკის მოსაზრებები უარყოფილ იქნა: თუ რომაელებს/ბიზანტიელებს არ გააჩნდათ ზუსტი გეოგრაფიული რუკები, ეს უნდა გამორიცხავდეს იმას, რომ იმპერატორებს შეეძლოთ მდინარეების, მთათა სისტემებისა და სავაჭრო გზების წარმოსახვა. მიუხედავად ამისა, ლუტვაკის მრავალი შეხედულება რომის იმპერიის დიდ სტრატეგიასთან დაკავშირებით დღესაც არ კარგავს აქტუალობას; მათ შორის დიოკლეტიანეს მიერ შემოღებული უკანა-ხაზზე-თავდაცვა. რაც შეეხება მის წიგნს ბიზანტიის დიდ სტრატეგიაზე, აქ ავტორს უკეთესი არგუმენტების მოყვანა შეეძლო საკუთარი კონცეფციის დასამტკიცებლად. მაგალითად, ლუტვაკი უგულებელყოფს რელიგიის როლს და საკმაოდ ზოგადად განიხილავს ბიზანტიის ურთიერთობებს თითოეულ მეზობელთან. მიუხედავად ამისა, უნდა ითქვას, რომ მისი ნაშრომი კარგი საფუძველია ამ საკითხის ვრცელი მიმოხილვისათვის წინამდებარე ნაშრომში.

ე. ლუტვაკის საპირისპიროდ, ბ. ისაკი თავის წიგნში, “The Limits of Empire: The Roman Army in the East”, ამტკიცებს, რომ იმპერიას არ შეეძლო ჰქონოდა რამე სახის „დიდი სტრატეგია“, რადგან სასანიანებთან თითოეული კონფლიქტისას კონსტანტინოპოლი თავდაცვას არა წინასწარ გათვლილი გეგმის მიხედვით ახორციე-

ლებდა, არამედ შექმნილი ვითარებებიდან გამომდინარე (ისააკი, 1990).

იმპერიასა და ბარბაროსებს შორის ურთიერთობების შესწავლაში ძალიან ღირებული ნაშრომები აქვს ჰევერს. მას ასევე ეკუთვნის ნიგნი გუთების წარმოშობასა და ამ ხალხის დუნაისპირეთში გამოჩენის შესახებ (ჰევერი, 1991).

თ. ბარნსის ნიგნი, “Barbarians Within the Gates of Rome”, მკითხველს საინტერესო მოსაზრებას სთავაზობს რომის იმპერიაში ბარბაროსების შემოსევების შესახებ (ბარნსი, 1985). ავტორი ამტკიცებს, რომ იმპერიის მესვეურებს ე. წ. *receptio* სისტემა ჰქონდათ შემუშავებული. სხვა სიტყვებით, რომაელებს და შემდეგ ბიზანტიელებს კარგად ჰქონდათ შემუშავებული იმპერიაში ბარბაროსების შეშვების მექანიზმი, რომლითაც ახლად მოსულებს ეძლეოდათ მიწის ნაკვეთი ჯარში მსახურის პერსპექტივით. იმპერიასა და ბარბაროსებს შორის ურთიერთობებზე ასევე საინტერესოა მ. კულიკოვსკის ნიგში, “Rome’s Gothic Wars: From the Third Century to Alaric”, სადაც ავტორი ამტკიცებს, რომ ნომადების მიგრაციები არ შეესაბამება სიმართლეს და ეს მხოლოდ ბერძენ-რომაელი ისტორიკოსების მიერ შემუშავებული ნარატივია (კულიკოვსკი, 2007). ბიზანტიის ჩრდილოეთ საზღვრის შესწავლისას ერთ-ერთი ფუნდამენტური ნაშრომი, “Failure of the Empire, Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.”, ნ. ლენსკის ეკუთვნის (ლენსკი, 2002). მან დეტალურად შეისწავლა ვალენსის საშინაო პოლიტიკა და მისი გავლენა იმპერიის საგარეო პოლიტიკაზე, პირველ რიგში, გუთებთან ურთიერთობაზე. ამასთან ერთად, მას ჰევერისგან მკვეთრად განსხვავებული აზრები გააჩნია ბიზანტიასა და გუთებს შორის ურთიერთობების მთელ რიგ საკითხებზე.

ა. ლის ნაშრომი, “Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity”, კარგ საფუძველს წარმოადგენს გვიანანტიკურ ხანაში რომის/ბიზანტიის მმართველი კლასის პოლიტიკურ ინფორმირებულობაზე სამეზობლოში მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების შესახებ (ლი, 1993). მკვლევარი ამტკიცებს, რომ გეოგრაფიამ ძალიან დიდი გავლენა მოახდინა კონსტანტინოპოლის

მიერ საზღვრების აღქმაზე; ბიზანტიელები ნაკლებად იყვნენ გაცნობიერებულები თუ რა ხდებოდა დუნაის გაღმა, ვიდრე იმაში, თუ რა ვითარება იყო სასანურ ირანში.

გვიანანტიკურ ხანაში კონსტანტინოპოლის აღმოსავლურ პოლიტიკაზე მნიშვნელოვანი ნაშრომია რ. ბლოკლის “Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius”. ავტორი დეტალურად განიხილავს რომის/კონსტანტინოპოლის პოლიტიკას სასანური ირანისა და სხვა ხალხების მიმართ III საუკუნიდან იმპერატორ ანასტასიუსის მმართველობამდე (ბლოკლი, 1985). პ. ედველის წიგნი ევფრატზე, როგორც ორ იმპერიას შორის არსებულ საზღვარზე, დიდ ყურადღებას აქცევს მესოპოტამიის გეოგრაფიას და ცდილობს მათ შორის არსებული მუდმივი კონფლიქტი არახელსაყრელი ბუნებრივი ბარიერების არსებობით ახსნას (ედველი, 2008).

კონსტანტინოპოლის ურთიერთობებზე არაბებთან აღსანიშნავია გ. ფიშერის ნაშრომი, “Between the Empire: Arabs, Romans and the Sasanians in Late Antiquity”, სადაც ავტორი, ზოგადი ისტორიის გარდა, ხაზს უსვამს წინაისლამური ხანის არაბებში ეთნიკური მახასიათებლების განვითარებას (ფიშერი, 2011). კიდევ ერთი საინტერესო ნაშრომია ე. ფოუდენის “The Barbarian Plain” (ფოუდენი, 1999). ავტორი სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში წმინდა სერგის ტაძრის გარშემო არსებულ ისტორიას იკვლევს და განიხილავს მას საერთო გეოპოლიტიკური ბრძოლის კონტექსტში, რომელიც სასანიანებსა და ბიზანტიელებს შორის მიმდინარეობდა არაბი ტომების გადმოსაბირებლად. წინაისლამური ხანის არაბებზე ასევე აღსანიშნავია ნ. პიგულევსკაიას ორი საინტერესო წიგნი: «Византия на путях в Индию» (პიგულევსკაია, 1951) და «Арабы у границ Византии и Ирана в IV-VI вв.» (პიგულევსკაია, 1964). ნაშრომებში მკვლევარი სიღრმისეულად მიმოიხილავს არაბების აღზევებას და მათ როლს ბიზანტიის საზღვრების დაცვაში.

ჯ. გრეიტრექის “Rome and Persia at War 502-532” გამონაკლისია იმ მხრივ, რომ ავტორი ბიზანტიასა და სასანურ ირანს შორის არსებული კონფლიქტის გამომწვევ მიზეზებს შორის ასახელებს სა-

სანური ირანის რთულ ეკონომიკურ მდგომარეობას (გრეიტრექსი, 1998).

სასანურ ირანზე ლიტერატურა ვრცელია, თუმცა კვლევების უმეტესობა მხოლოდ იმპერიის პოლიტიკურ და სამხედრო ისტორიას განიხილავს. ცოტა არის დაწერილი იმპერიის შიდა ადმინისტრაციულ და სამხედრო წყობილებაზე (კაციტაძე, 2001). დასავლეთში, ისევე როგორც საქართველოში, სამწუხაროდ არ გაგვაჩინია ფუნდამენტური ნაშრომი, რომელიც შეისწავლის სასანური ირანის პოლიტიკას თავისი სამეზობლოსადმი. გარდა ამისა, იშვიათი გამონაკლისების გარდა (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 1995), სასანური ირანის ისტორიაზე არც ერთ კვლევაში (ქრისტენსენი, 1944) არ დაისვა შემდეგი საკითხები: გააჩნდათ თუ არა სასანიანებს, ბიზანტიელების მსგავსად, საკუთარი „დიდი სტრატეგია“? როგორ იცავდნენ სასანიანები იმპერიის საზღვრებს და რა პრიორიტეტები ამოძრავებდათ მათ საგარეო პოლიტიკაში?

დასასრულს შევეხები ბიზანტიის იმპერიასა და მის სამეზობლოში ქრისტიანობის გავრცელების საკითხს. რ. ფლეტჩერი წიგნში “The Barbarian Conversion”, ბარბაროსებში ქრისტიანობის გავრცელებაზე და იმ პრობლემებზე და უპირატესობებზე საუბრობს, რომელსაც ახალი რელიგია ქმნიდა იმპერიის საგარეო პოლიტიკისთვის (ფლეტჩერი, 1997).

კ. ჰაასი სტაგიაში “Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia”, საინტერესო პარალელებს ავლებს იბერიელებსა და ეთიოპელებში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ (ჰაასი, 2008). გ. ფოუდენის წიგნი “Empire to Commonwealth” საინტერესო მოსაზრებას იძლევა ქრისტიანობის ექსპანსიაზე იმპერიის გარეთ. ავტორი მიიჩნევს, რომ მეზობელ ქვეყნებში ახალი რელიგიის გავრცელება იყო მცდელობა შექმნილიყო ერთი ქრისტიანული სივრცე – „თანამეგობრობა“ (ფოუდენი, 1993). პ. ჰევერისა და ჯ. მეთიუსის ავტორობით გამოცემული “The Goths in the Fourth Century” შეიცავს, როგორც გუთებში ქრისტიანობის გამავრცელებლის ულფილა ეპისკოპოსის მოღვაწეობაზე შემორჩენილ წყაროებს, ასევე საკმაოდ საინტერესო მიმოხილვას იმ სოციალური პრობლე-

მეზისა, რაც ახალ რელიგიას ახლდა თან (ჰევერი, მეთიუსი, 1991). თუმცა ამ ნაშრომებში არ ჩანს ავტორთა მცდელობა ქრისტიანობის გავრცელება ბიზანტიის სამეზობლოში კონსტანტინოპოლის მიერ გამიზნულად გატარებული პოლიტიკის ნაწილად განეხილათ.

თავი I

რომაულ-ბიზანტიური სამყარო IV-VI საუკუნეებში

395 წელს თეოდოსიუს I-ის გარდაცვალებისას, კონსტანტინოპოლი (ძველად ბიზანტიონად წოდებული) უკვე 60 წელიწადზე მეტი ხნის განმავლობაში იყო რომაული სამყაროს დედაქალაქი. კონსტანტინოპოლი – „კონსტანტინეს ქალაქი“ – დაარსებული კონსტანტინე დიდის (306-337 წწ.) მიერ 320-იან წლებში, იმპერიის ცენტრად დაახლოებით 330 წლიდან გადაიქცა (იხ. რუკა 2). უფრო ხშირად კონსტანტინოპოლს, ქალაქ რომის საპირისპიროდ, იმპერიის აღმოსავლურ დედაქალაქს უწოდებდნენ. თუმცა უმართებულო იქნება ფიქრი იმაზე, თითქოს კონსტანტინეს 330 წლისთვის უკვე გადაწყვეტილი ჰქონდა ახლად აშენებული ქალაქის მთელი იმპერიის დედაქალაქად გადაქცევა (კემერონი, 1993: 12-15; დაგრონი, 1974: 21-35). მან კონსტანტინოპოლი დააარსა უფრო არსებული ტეტრარქიული დედაქალაქების – ნიკომედიისა და ტრიერის – მაგალითზე⁴. უფრო მეტიც, წყაროებიდან ცნობილია, რომ კონსტანტინე მეფობის ბოლოს გეგმავდა ტეტრარქიულ მმართველობას დაბრუნებოდა, რაც ავტომატურად იმპერიაში რამდენიმე დედაქალაქის შემოღებას გამოიწვევდა, როგორც ეს დიოკლეთიანეს (284-304 წწ.) დროს იყო (კრაუტჰაიმერი, 1983: 41-67). დიოკლეთიანეს მსგავსად, კონსტანტინეს სურდა მისი მეფობის შემდეგ ხელისუფლება მის ვაჟებს შორის ტეტრარქიული პრინციპით – ორი ავგუსტუსი და ორი კეისარი – გადანაწილებულიყო. კონსტანტინეს გეგმები ტეტრარქიის აღდგენაზე 337 წელს, მისი გარდაცვალების

⁴ ტეტრარქების მმართველობის პერიოდში, როდესაც იმპერია ორ კეისარსა და ორი ავგუსტუსით იმართებოდა, რომის იმპერიას, ფაქტობრივად, რამოდენიმე დედაქალაქი გააჩნდა. პირველ რიგში, ეს განპირობებული იყო იმით, რომ იმპერატორები დიდ დროს იმპერიის საზღვრებზე ომების წარმოებას უთმობდნენ. ზუსტად ამ პერიოდში რომმა იმპერიის პოლიტიკური ცენტრის როლი დაკარგა.

შემდეგ ჩაიშალა. იმპერიაში მის ძეთა შორის ხელისუფლებისთვის დანყებული ბრძოლა საბოლოოდ 350 წელს კონსტანტინეს მესამე ვაჟის კონსტანციუს II-ის (337-361 წწ.) გამარჯვებით დასრულდა, როდესაც იგი იმპერიის ერთპიროვნული მმართველი გახდა (კემპ-რონი, 1993: 15-20; ბარნსი, 1985: 126-130).

მიუხედავად იმისა, რომ იმპერია ისევ ერთპიროვნულად იმართებოდა, IV საუკუნის მეორე ნახევრიდან სულ უფრო ნათელი ხდებოდა, რომ სამ კონტინენტზე (ევროპა, მახლობელი აღმოსავლეთი და აფრიკა) გადაჭიმული იმპერიის ერთი ცენტრიდან მართვა შეუძლებელი იყო. ამიტომაც IV საუკუნის განმავლობაში, ხშირი იყო შემთხვევები, როდესაც იმპერიას ერთდროულად ორი მმართველი გააჩნდა. ამის კარგი მაგალითია ძმების ვალენსისა (364-378 წწ.) (აღმოსავლეთ რომის იმპერია) და ვალენტიანიანეს (364-375 წწ.) (დასავლეთ რომის იმპერია) მმართველობა. შესაბამისად, 395 წელს თეოდოსიუს I-ის მიერ იმპერიის ორ ნაწილად გაყოფა თავისი შვილებისთვის, ჰონორიუსისთვისა (დასავლეთ რომის იმპერია) და არკადიუსისთვის (აღმოსავლეთ რომის იმპერია), სიახლეს არ წარმოადგენდა (იხ. რუკა 1). ამგვარი გაყოფის მიზანი არა იმპერიის ერთიანობის მოშლა იყო, არამედ ქვეყნის საზღვრების ეფექტური თავდაცვის უზრუნველყოფა, თუმცა ამჯერად (395 წლის შემდეგ) მოვლენები სხვაგვარად განვითარდა: ყოველ გასულ წელიწადთან ერთად სამხედრო და ეკონომიკური თანამშრომლობა იმპერიის ორ ნაწილს შორის სულ უფრო მცირდებოდა (ლუტვაკი, 2009: 2-15).

ქრისტიანული იმპერია?

337 წელს, კონსტანტინეს გარდაცვალების დროისათვის, კონსტანტინოპოლი არ იყო მთლიანად ქრისტიანული. იმდროინდელი წყაროების ნაწილის მიხედვით, ქალაქში წარმართობის ყველა ნიშანი განადგურებულ იქნა, მრავალი სხვა ცნობის მიხედვით კი კონსტანტინეს დროს კონსტანტინოპოლში ორი წარმართული ტაძარიც კი აიგო. უფრო მეტიც, სავარაუდოდ, ეს იყო არა კონსტანტინე, არამედ მისი შვილი კონსტანციუს II (337-361 წწ.), რომელ-

მაც ახალ დედაქალაქში წმინდა სოფიას ტაძარი ააშენა (დაგრონი, 1974: 39-55). კონსტანციუსი ღრმად რელიგიური პიროვნება იყო, მის შემდეგ კი ტახტზე წარმართი, უფრო კვაზი-ფილოსოფიური რელიგიის მიმდევრის იულიანე განდგომილის (361-363 წწ.) ასვლამ ცხადყო, რომ წარმართების რიცხვი საკმაოდ დიდი იყო არა მარტო იმპერიის რიგით მოსახლეობაში, არამედ საიმპერატორო კარისა და ქვეყნის ბიუროკრატიულ აპარატში. იულიანეს აღზევება აგრეთვე მიანიშნებდა იმაზეც, რომ ქრისტიანობის გამარჯვება ამ პერიოდისთვის ჯერ კიდევ არ იყო გადაწყვეტილი, ხოლო იმპერიის ქალაქების ბიუროკრატიულ აპარატში მომსახურე წარმართული რელიგიის მიმდევრები (მაგალითად, რომის სენატორები) წარმართობის აღორძინების უმთავრეს ბასტიონს წარმოადგენდნენ. შესაბამისად, მთელი IV საუკუნე, განსაკუთრებით კი კონსტანტინე დიდის გარდაცვალების შემდგომი პერიოდი შეიძლება დახასიათდეს, როგორც ორ მსოფლმხედველობას შორის მიმდინარე კონფლიქტი. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ტაძრების აგება მასშტაბურად მხოლოდ V საუკუნეში დაიწყო. IV-V საუკუნეებში ქრისტიანობა არ იყო თანაბრად გავრცელებული იმპერიის პროვინციებში და მას, ძირითადად, მეტი მიმდევარი იმპერიის ზღვისპირა ცენტრებში ჰყავდა. სოფლის მოსახლეობა ჯერ კიდევ დიდი ხნის განმავლობაში წარმართი დარჩა (კემერონი, 1993: 20-26).

IV საუკუნის განმავლობაში, კონსტანტინოპოლის ოფიციალურ დედაქალაქად (რომის მსგავსად, ქალაქს სენატი და კონსულები გააჩნდა) გადაქცევისას, ორი განცალკევებული ბიუროკრატიული აპარატი იქმნებოდა როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ რომის იმპერიაში (კრაუტჰაიმერი, 1983: 55-65). თუმცა იმპერიის გაყოფაში ერთ-ერთი მთავარი როლი საგარეო საფრთხემ ითამაშა, რომლის მომატებასთან ერთად V საუკუნის განმავლობაში, ნათელი გახდა, რომ აღმოსავლეთ რომის იმპერიას, დასავლეთ ნაწილისგან განსხვავებით, უკეთ შეეძლო საკუთარი საზღვრების დაცვა.

იმპერიის სტრატეგიული მდგომარეობა უარესდება

მეხუთე საუკუნის დასაწყისში აღმოსავლეთ რომის იმპერია რამდენიმე მნიშვნელოვანი პრობლემის წინაშე იდგა; უპირველეს ყოვლისა, ეს იყო დუნაის მიღმა მცხოვრები ბარბაროსებისაგან მომდინარე საფრთხე. ამ საკითხს, აგრეთვე, უკავშირდებოდა ქრისტიანობის ერთ-ერთი მიმდინარეობა – არიანელობა, რომელიც IV საუკუნეში ქალაქ ალექსანდრიაში მცხოვრები ბერის არიოზის სახელიდან მომდინარეობს. მისი სწავლების მიხედვით, ძეღმერთი (იესო ქრისტე) მამა ღმერთის თანასწორი არ იყო და მასში ადამიანური მხარე ჭარბობდა ღვთიურზე (კემერონი, 1993: 57-65). მიუხედავად იმისა, რომ 325 წელს ქალაქ ნიკეაში ჩატარებულმა მსოფლიო საეკლესიო კრებამ ოფიციალურად დაგმო არიანელობა, IV საუკუნის განმავლობაში მას მრავალი მიმდევარი ჰყავდა როგორც იმპერიაში, ისე მის გარეთაც. მაგალითად, IV საუკუნის შუა ხანებში იმპერიიდან გაგზავნილი ბერი ულფილას მიერ გუთებში ქრისტიანობის არიანული ვერსია გავრცელდა (ჰევერი, 1991: 124-144). რაინისა და დუნაის მიღმა მცხოვრებ ბარბაროსებში ჭეშმარიტი ქრისტიანობის გავრცელება იყო ერთ-ერთი საშუალება, რითაც კონსტანტინოპოლს სურდა უზრუნველყო დუნაისპირეთის უსაფრთხოება. ზუსტად ამიტომ, არიანელობის გავრცელება გუთებში შეიძლება ნაწილობრივ იმპერიისთვის სტრატეგიულ მარცხდაც მოიაზრებოდეს⁵.

ამასთან ერთად, თეოდოსიუსის ვაჟები, ჰონორიუსი და არკადიუსი, 395 წლისთვის ჯერ კიდევ საკმაოდ ახალგაზრდები იყვნენ იმპერიის ნაწილების დამოუკიდებლად სამართავად და ადვილად ექცეოდნენ მათ გარშემო მყოფი ბარბაროსული წარმოშობის მინისტრების გავლენის ქვეშ. დასავლეთ ნაწილში ცნობილი იყო ვანდა-

⁵ როგორც ქვემოთ იმპერიის ქრისტიანულ პროზელიტიზმზე საუბრისას იქნება ნაჩვენები, უფრო ხშირად იმპერიის მმართველები არ ინტერესდებოდნენ ქრისტიანობის რომელი ვერსია გავრცელდებოდა მეზობელ ხალხებში. შესაბამისად, კონსტანტინოპოლისთვის არიანელობის გავრცელება, გარკვეულწილად, ხელისშემშლელი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო, თუმცა იმპერიისადმი ამ მტრულად განწყობილი ხალხის გაქრისტიანება საიმპერატორო კარისთვის საკმაოდ დიდი გამარჯვება იყო.

ლი სტილიქო, ხოლო აღმოსავლეთში – რუფინუსი, ევტროპიუსი და სხვები. არსებული რთული მდგომარეობის კარგი მაგალითია 400 წელს კონსტანტინოპოლში მომხდარი ამბავი, როდესაც გუთმა გაინასმა, რომელმაც აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ჯარში მალალ თანამდებობას მიაღწია, მოაწყო გადატრიალება და დროებით დედაქალაქიც კი დაიკავა (კემერონი, 1993: 33-40). საბოლოოდ, გაინასის დამარცხება მოხერხდა, მაგრამ ეს ვერ ცვლიდა არსებულ მდგომარეობას: იმპერიის როგორც დასავლეთ, ასევე აღმოსავლეთ ნაწილში ბარბაროსული წარმომავლობის პირებს მალალი თანამდებობები ეკავათ იმპერიის ბიუროკრატიულ აპარატში. ამას ემატებოდა ისიც, რომ IV საუკუნის შუა პერიოდიდან იმპერიული ჯარი მეტწილად ბარბაროსებისგან შედგებოდა (ტეინტერი, 1988: 128-152).

კონსტანტინოპოლში მმართველ კლასს ბარბაროს მეთაურებთან მიმართებით ორი გამოსავალი ჰქონდა: 1. გაეგრძელებინა შემწყნარებლური პოლიტიკა; 2. მთლიანად გაენადგურებინათ ისინი. არჩევანი ხშირად ბარბაროსი მეთაურების განადგურებაზე კეთდებოდა: მაგალითად, 395 წელს მოხდა ძლევამოსილი რუფინუსის, ხოლო 399 წელს ევტროპიუსის მოშორება (კემერონი, 1993: 36-40).

ახლა კი რამდენიმე ათწლეულით უკან დავბრუნდეთ. 376 წელს ვალენსი შეეცადა, მდინარე დუნაის გადაკვეთის შემდეგ იმპერიაში შემოსული ბარბაროსების პრობლემა გადაეწყვეტა მათი რომაულ მიწაზე ფედერატებად (*foederati* – ლათ. „მოკავშირე“) დასახლებით. ამ პოლიტიკამ არ გაამართლა, რამაც იმპერია 378 წელს ქალაქ ადრიანოპოლთან დატრიალებულ კატასტროფამდე მიიყვანა (ლენსკი, 2002: 320-340)⁶. ამის საპასუხოდ, რომაელები დაუბრუნდნენ ტრადიციულ პოლიტიკას – ბარბაროსებისთვის სუბსიდიების გადახდა შემოსევების თავიდან ასაცილებლად. მაგალითად, გუთ ალარისზე ამან მხოლოდ დროებითი შედეგი გამოიღო, რადგან მისი მეთაურობით გუთებმა 380-იანი წლების დასაწყისში

⁶ ბრძოლაში საიმპერიო ლაშქრის ძირითადი ნაწილები განადგურდა; დაღუპულებს შორის თვით იმპერატორიც იყო

დაიწყეს ბალკანეთის ნაწილის დარბევა (ჰევერი, 2006: 224-230). მაგრამ აღმოსავლეთ რომის იმპერიამ ამ კრიზისის დაძლევა მოახერხა, როდესაც თეოდოსიუსმა 382 წელს ალარიხთან იტალიის მიმართულებით გუთების ბალკანეთიდან გასვლა შეათანხმა. მაშასადამე, ჩვენ მივადექით აღმოსავლეთ და დასავლეთ რომის იმპერიებს შორის არსებულ ფუნდამენტურ სხვაობას. კონსტანტინოპოლს უფრო დიდი ფინანსური მარაგი გააჩნდა, რის გამოც წარმატებით მოახერხა ბარბაროსი გენერლებისა და ჯარებისგან თავის დაღწევა (ლუტვაკი, 2009: 5-20).

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ IV საუკუნის ბოლოს რომის იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვარზე დაწყებული ბარბაროსთა შემოსევების ტალღა კონსტანტინოპოლში მსხდომი მმართველებისთვის არ იყო უჩვეულო მოვლენა. რომაელი იმპერატორები, მაგალითად, მარკუს ავრელიუსი II საუკუნეში ან ავრელიანე 270-იან წლებში, ხანგრძლივად ებრძოდნენ ჩრდილოელ ბარბაროსებს და შედარებით მარტივად ამარცხებდნენ მათ (ჰევერი, 2009: 94-107). მაგრამ 370-იან წლებში დუნაისპირეთში ჰუნების გამოჩენამ თავდაყირა დააყენა არსებული პოლიტიკური კონიუნქტურა და გუთები აიძულა, 376 წელს ვალენსისთვის იმპერიის ბალკანეთის ტერიტორიაზე დასახლების უფლება ეთხოვათ.

378 წელს ადრიანოპოლის ბრძოლამ და საიმპერიო ჯარების მარცხმა იმდენად დიდი შთაბეჭდილება დატოვა იმპერიის იმდროინდელ მაცხოვრებლებზე⁷, რომ თავისუფლად შეიძლება ითქვას, იმპერიასა და ბარბაროსთა შორის ურთიერთობაში ახალი ეტაპი დაიწყო. როგორც ზემოთ ითქვა, გუთებმა ადრიანოპოლის ბრძოლის შემდეგ დაიწყეს ბალკანური მიწების დარბევა და მხოლოდ 382 წელს მოხერხდა თეოდოსიუს I-ის მიერ გუთებთან ხელშეკრულების გაფორმება და მათვის საცხოვრებლად დუნაის გასწვრივ და ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე ტერიტორიების გადაცემა.

შეიძლება ითქვას, რომ ჰუნების გამოჩენამ ხელი შეუწყო დასავლეთ რომის იმპერიის დასუსტებას და 470-იან წლებში მის სა-

⁷ მაგალითად, IV საუკუნის ისტორიკოსი ამიანე მარცელინე ნაშრომს *Res Gestae* 378 წლის კატასტროფის აღწერით ასრულებს.

ბოლოო განადგურებას. ჰუნების შემოსევებმა გამოიწვია ე. წ. „დომინოს პრინციპი“, როდესაც 405 წელს მდინარე რაინის მიღმა მინებიდან დასავლეთ იმპერიას ბარბაროსთა დიდი რაოდენობა შეესია. სტილიქომ თავდაპირველად მოახერხა მათი დამარცხება, თუმცა ამან ვერ შეცვალა საერთო მდგომარეობა. 406 წელს ჩვენ მეორე დიდი შემოსევის მოწმენი გავხდით – ამჯერად ალანებისა და ვანდალების მეთაურობით რომაულ გალიაში (გოფარტი, 1980: 112-145).

ამ შემოსევების შედეგი იყო V საუკუნის განმავლობაში დასავლეთ რომის იმპერიის ტერიტორიაზე ბარბაროსთა სამეფოების დაარსება.

ვანდალები 430-იან წლებში ჩრდილოეთ აფრიკაში დასახლდნენ, მაგრამ, სხვა ბარბაროსულ სამეფოებისგან განსხვავებით, ვანდალთა სახელმწიფოს არსებობა დაახლოებით ერთი საუკუნე გაგრძელდა, V საუკუნის 30-იან წლებამდე (Procopius, 1914-1940: BV. 3.1-12). 530-იანი წლებიდან VII საუკუნის შუა ხანაში არაბების გამორჩენამდე, ჩრდილოეთ აფრიკა აღმოსავლეთ რომის იმპერიის პროვინციად გადაიქცა (იხ. რუკა 2).

490 წელს, გუთებმა თეოდორიხის მეთაურობით აპენინის ნახევარკუნძული დაიკავეს, რამაც საფუძველი ჩაუყარა ოსტგუთთა სამეფოს (490-554 წწ.). ვანდალთა სამეფოს მსგავსად, ოსტგუთთა სახელმწიფო 554 წელს, დაახლოებით ოცწლიანი ომის შემდეგ, იუსტინიანეს ჯარებმა გაანადგურეს. თუმცა აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოეთ აფრიკისგან განსხვავებით, 568 წელს ჩრდილოეთ იტალიაში დაწყებულმა ლანგობარდების შემოსევებმა ბიზანტიას ამ რეგიონზე კონტროლი დააკარგვინა და ამიერიდან კონსტანტინოპოლის გავლენა მხოლოდ დედაქალაქ რავენის გარშემო არსებულ საეგზარქოზე⁸ ვრცელდებოდა (იხ. რუკა 2).

რაოდენ გასაკვირიც არ უნდა იყოს, ოსტგუთების სახელმწიფოს ბევრი მსგავსება გააჩნდა რომაულ წარსულთან. მაგალითად,

⁸ ლანგობარდების შემოსევების შედეგად ვითარება მთელ იტალიაში საკმაოდ ქაოტური იყო. არ არის გასაკვირი, რომ ზუსტად ამ პერიოდში პაპობამ უზარმზარი ეკონომიკური და პოლიტიკური გავლენა მოიპოვა. ამ მხრივ აღსანიშნავია პაპ გრიგოლ დიდის (590-604 წწ.) მოღვაწეობა (ლოზუნსკი, 1986: 36-55).

არისტოკრატიული რომაული ოჯახების უმრავლესობამ შეინარჩუნა მაღალი თანამდებობები ახალი რეჟიმის არსებობის პირობებში. მიუხედავად რთული V საუკუნისა, სენატმა და კონსულებმა⁹ მოახერხეს ფუნქციების შენარჩუნება. რომაულმა ელიტამ შეძლო ახლად ჩამოყალიბებულ ოსტგუთურ ელიტასთან თანაცხოვრება (კემერონი, 1993: 176-186). ამ მხრივ, თვალსაჩინოა კასიოდორეს, სიმაქუსისა და ბოეტიუსის შემთხვევები. სამივე პიროვნებას ოსტგუთების ბიუროკრატიულ აპარატში მაღალი თანამდებობები ეკავა და დიდ საზოგადოებრივ საქმიანობასაც ეწეოდა. ბოეტიუსის ორი ვაჟი კონსულებად მოღვაწეობდნენ, თვითონ კი თეოდორის *magister officiorum*-ი¹⁰ იყო (ჰალდონი, 2006: 41). 520-იანი წლების დასაწყისში თეოდორის რომაულ ელიტასთან ურთიერთობა დაეძაბა, რაც 523-524 წლებში სიმაქუსისა და ბოეტიუსის მოკვლით დასრულდა (კემერონი, 1993: 176-186).

პირობითად, შუა საუკუნეები დასავლეთ რომის იმპერიის ტერიტორიაზე ბარბაროსული სახელმწიფოების ჩამოყალიბებით იწყება. როგორც უკვე ითქვა, ახლად შექმნილ ბარბაროსულ სახელმწიფოებში ბევრი მსგავსება არსებობდა რომაულ პერიოდთან. მაგალითად, არქეოლოგიური მონაცემები მეტყველებს იმაზე, რომ V-VI საუკუნეებში ვაჭრობა და მოგზაურობა არ შეწყვეტილა მთელ ხმელთაშუა ზღვის აუზში. აგრეთვე, ამ პერიოდში დასახლებების დაგეგმარებაში მიმდინარე ცვლილებები მხოლოდ დასავლეთ რომის იმპერიით არ იყო შემოფარგლული, არამედ ასევე დამახასიათებელი იყო აღმოსავლეთ რომის იმპერიის აზიური პროვინციებისთვის. შესაბამისად, დასავლეთ რომის იმპერიაში მიმდინარე პროცესების აღმოსავლეთ ნაწილისგან ცალკე განხილვა არასწორი იქნება.

ბარბაროსულმა სამეფოებმა შეინარჩუნეს მრავალი რომაული სახელმწიფო ინსტიტუტი და მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ კონსტანტინოპოლთან. იქ მსხდომ იმპერატორს აღიარებდნენ, როგორც ერთადერთს (პოლი, 2006: 449), რის სანაცვლოდაც იმპე-

⁹ კონსულობა ოსტგუთთა სამეფოში 541 წელს გაუქმდა.

¹⁰ უმაღლესი ადმინისტრაციული თანამდებობა გვიანანტიკური პერიოდის ბიზანტიურ იმპერიაში.

რიულ აღიარებასა და მნიშვნელოვან ტიტულებს იღებდნენ (ბერი, 1928: 322-350). რომაულ კანონმდებლობასთან ერთად არსებობდა ბარბაროსული კანონები. ასეთი ვითარება გვხვდება ვესტგუთებთან, ოსტგუთებსა და ფრანკებთან¹¹.

დასავლეთ რომის იმპერიაში ცენტრალიზებული საგადასახადო სისტემის განადგურებამ ხელი შეუწყო არსებული პოლიტიკური სისტემის რღვევას. ნაკლები შემოსავალი ზემოქმედებდა იმპერიის საგარეო პოლიტიკაზე. ყოველთვის იყო ყოველნაირი ხარჯის გაღება მიღებული საგარეო პოლიტიკური ხერხი იყო ჩრდილოეთიდან მოსული მტრის მოსაგერიებლად. დასავლეთ ნაწილისგან განსხვავებით, აღმოსავლეთ რომის იმპერიამ შეინარჩუნა საგადასახადო სისტემა, რითიც გავლენა მოახდინა იმპერიის ეკონომიკურ პოტენციალზე (ჰალსალი, 2007: 115-155).

გვიანანტიკური ხანის ისტორიკოსები მეზობელი ხალხებისთვის ფულის გადახდას უარყოფითად უყურებდნენ და ხშირად ამ ფაქტორს იყენებდნენ ამა თუ იმ მმართველის გასაკიცხად (Procopius, 1914-1940: Anecdota, 19). რაოდენ დიდიც უნდა ყოფილიყო კრიტიკა, ფულის გადახდა უცხო ხალხებისთვის რომაელებში/ბიზანტიელებში ფართოდ მიღებული იყო. მაგალითად, 531 და 562 წლების ზავების მიხედვით, ბიზანტია დიდ თანხას უხდოდა სასანურ ირანს.

და მაინც, რჩება რამდენიმე მნიშვნელოვანი საკითხი: სად იყო საიმპერიო ჯარი და რა ბედი ეწია მას? რატომ ვერ მოხერხდა ბარბაროსების შეკავება რაინსა და დუნასპირეთში?

გვიანანტიკური წყაროები ბარბაროსთა შემოსევების წარმატებას ერთი მიზეზით ხსნიან: სასაზღვრო სისტემის გამიზნული დასუსტებით, რომელიც ისტორიკოსმა ზოსიმემ კონსტანტინე დიდს დაუკავშირა. ქრონისტი გვიამბობს, რომ კონსტანტინემ, ერთპიროვნულ მმართველად გახდომის შემდეგ, უარი თქვა იმპერიის

¹¹ საკუთრივ ის ფაქტი რომ ბარბაროსთა სამოფოების ნაწილი არიანული ქრისტიანობის მიმდევარი იყო, VI საუკუნის შუა ხანაში იუსტინიანემ მარჯვედ გამოიყენა ვანდალთა და ოსტგუთთა სამეფოების წანააღმდეგ ომის დასაწყებად (Procopius, 1914-1940: BV. 1.5.8-9).

ჩრდილოეთით, რაინისა და დუნაის გასწვრივ დიოკლეტიანეს მიერ დაყენებული საჯარისო შენაერთების შენარჩუნებაზე და ისინი ქვეყნის შიდა რეგიონებში განალაგა¹². ისტორიკოსები ამ შენაერთებს *comitatenses*-ს უწოდებენ. ამასთან ერთად, მრავალ იმდროინდელ ისტორიულ წყაროში რომაელი ჯარისკაცები ხშირად უწესრიგობაში იყვნენ დადანაშაულებულნი. *Comitatenses*-თან ერთად საზღვრებზე განლაგებული იყვნენ ნახევრად გლეხებად გადაქცეული რომაელი ჯარისკაცები – *limitanei*¹³ (კემერონი, 1993: 49-50).

მიუხედავად იმისა, რომ IV საუკუნის ბოლოსა და მთელი V საუკუნის განმავლობაში მიმდინარე ბარბაროსული შემოსევების წარმატება უნდა აიხსნას მრავალი მიზეზით, სამხედრო პრობლემები – ამ პერიოდში რომაული ჯარის მდგომარეობა და მისი წარუმატებლობა მტრის შეკავებაში – წარმოადგენს უმთავრეს ფაქტორს დასავლეთ რომის იმპერიის დაცემაში და აღმოსავლეთ ნაწილის გადარჩენაში.

IV-V საუკუნეების რომაული ჯარი, წინა იმპერიულ ხანასთან შედარებით, საფუძვლიანად შეიცვალა. მაგალითად, საჯარისო შენაერთები აღარ იყო განლაგებული უშუალოდ საზღვრების გასწვრივ, არამედ იმპერიის შიგნით, დიდ ქალაქებთან ახლოს. ამის მრავალი მიზეზი არსებობდა. ერთ-ერთი ის არის, რომ IV საუკუნეში „ბარბარიკუმში“ ახალი მტრები გამოჩნდნენ, რამაც კონსტანტინე დიდი აიძულა გადაეხედა თავდაცვითი სტრატეგიისთვის. თუმცა არსებობდა სხვა არანაკლებ მნიშვნელოვანი მიზეზებიც. IV საუკუნის შუა პერიოდიდან, დიოკლეტიანესა და კონსტანტინეს რეფორმების შედეგად, იმპერიულ ჯარს უხდინდნენ როგორც ნატურით, ასევე ფულადი სახით. ამიტომაც, იმპერიული ჯარის საზღვრებიდან ქვეყნის შიდა რეგიონებში, მსხვილ საცხოვრებელ ცენტრებთან გადატანა ლოგიკური გადანაცვტილება იყო. მრავალი

¹² IV საუკუნის შუა ხანებში დაწერილი ანონიმური ნაშრომის *De Rebus Bellicis*-ის ავტორიც (მიუხედავად იმისა, რომ ისტორიკოსთა უმეტესობა არ ენდობა მასში დაცულ ცნობებს) მიუნიშნებს საზღვრების თავდაცვითუნარიანობის დაქვეითებაზე, პირველ რიგში, ჯარების დუნაისა და რაინისპირეთიდან სამხრეთით, ქვეყნის შიგნით გადატანის გამო (*De Rebus Bellicis*, 1979).

¹³ *Limitanei*-ები წყაროებში IV საუკუნის ბოლოდან ჩნდებიან.

წყაროს მიხედვით, დიოკლეტიანეს ეკუთვნის სასაზღვრო სისტემის გაძლიერება, თუმცა შეიძლება ითქვას, რომ მის დროს უკანახაზზე-თავდაცვის ჩამოყალიბებამ (ლუტვაკი, 1976: 127-155) ხელი შეუწყო რომის ჯარის სტრუქტურულ ცვლილებას. კლასიკური რომაული ლეგიონის წევრთა რაოდენობა შემცირდა.

უმჯობესია ცვლილებები რომაულ ჯარში განვიხილოთ როგორც ევოლუცია, რომელიც მიესადაგებოდა იმპერიაში განვითარებულ პროცესებს და, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, მისი საზღვრების გასწვრივ აღმოცენებულ ახალ საფრთხეებს – გერმანული ტომები, მომთაბარე ჰუნები და მძლავრი სასანური ირანი აღმოსავლეთიდან.

IV საუკუნის რომაული ჯარის მთავარი მახასიათებელი იყო შემადგენლობა, რომელიც ნაწილობრივ ბარბაროსებისგან შედგებოდა. ისინი რომაულ ჯარში მსახურობდნენ როგორც *foederati* – მოკავშირე – მეომრები (იქნება ეს ტომობრივი გაერთიანების თუ ინდივიდუალური დაქირავებული მეომრის სახით). იმპერია ვალდებული იყო ფედერატებისთვის სპეციალური გადასახადი *annona* გადაეხადა ან ფული. *Annona* წარმოადგენდა ჯარისთვის იმპერიული საგადასახადო სისტემით მარცვლეულის გადანაწილებას (ლი, 2006: 116-125).

ადრეიმპერიულ ხანაშიც (ახ. წ. I-II სს.) ბარბაროსი მოლაშქრეების რომის ჯარში ფედერატებად აყვანა საკმაოდ გავრცელებული პრაქტიკა იყო. მაგრამ IV-V საუკუნეებში მათი შენაერთები, ძირითადად, უკვე იმპერიაში მცხოვრები ბარბაროსებისგან მომდინარეობდნენ. ამასთანავე, თუ I-II საუკუნეებში რომაულ ჯარში ფედერატთა ნაწილი მცირერიცხოვნობით ხასიათდებოდა, IV საუკუნიდან ბარბაროსულმა ელემენტმა მოიმატა. მაგრამ ვარაუდი, თითქოს V საუკუნეში იმპერიის ჯარის წარუმატებლობა რაინისა და დუნაისპირეთში უნდა აიხსნას იმით, რომ რიგითი რომაელი კი აღარ იბრძოდა საკუთარი იმპერიისთვის, არამედ დაქირავებული უცხოელი, არ არის სწორი.

რა თქმა უნდა, მნიშვნელოვანია ის ფაქტიც, რომ დაქირავებული ბარბაროსები იმ ტომებს წარმოადგენდნენ, რომელთაც იმპერია რაინისა და დუნაისპირეთში ებრძოდა. წერილობითი წყაროე-

ბი ამ მოსაზრებას არათუ არ ამტკიცებენ, არამედ, პირიქით, ხშირია მონაცემები იმის შესახებ, რომ ფედერატი და დაქირავებული ბარბაროსი მეომრები უფრო მეტად გამოირჩეოდნენ საბრძოლო მოქმედებებში, ვიდრე რომაელები. ნერილობითი წყაროების სიმწირის გამო, შეუძლებელია საუბარი ჯარის ქვედა ეშელონში მყოფ ჯარისკაცებზე, თუმცა IV საუკუნის ბოლოს და თითქმის მთელი V საუკუნის განმავლობაში ჩვენ გვხვდება ისეთი პიროვნებები, როგორებიც არიან რიციმერი, სტილიქო, ოდოაკრი და მრავალი სხვა (კემერონი, 1993: 40-48). მათი წარმოშობითა თუ დასავლეთ და აღმოსავლეთ რომის იმპერიებში დაკავებული პოზიციებიდან გამომდინარე, რთულია იმის მტკიცება, რომ იმპერიის ჯარში მომსახურე ბარბაროსები რომაელებზე/ბიზანტიელებზე ნაკლებად ლოიალურნი იყვნენ (გრეიტრექსი, 2006: 99-109). მაგალითად, იმპერიულ ჯარში ბარბაროსების სახელები ხშირად არის ნახსენები ამიანე მარცვლინესთან, მაგრამ ავტორი არ მიუთითებს მათ არალოიალურობაზე.

საიმპერიო ჯარში ბარბაროსებს სხვადასხვა სტატუსი გააჩნდათ. ჩვენ უკვე ვახსენეთ ფედერატები. ამასთან ერთად, ხშირად ვხვდებით *laeti*-სა და *gentiles*. ორივე ტერმინი მიეკუთვნება იმპერიის მიწაწყალზე დასახლებულ ბარბაროსთა იმ ჯგუფებს, რომელთაც ევალეობდათ იმპერიულ ჯარში მსახურება. იყო კიდევ ერთი ჯგუფი – *dediticii* – ომის ტყვეები, იმპერიის საზღვრებს გარეთ შეპყრობილი ბარბაროსები (გრეიტრექსი, 2006: 99-109).

ბოლომდე გარკვეული არაა რატომ მოხდა იმპერიის თავდაცვისუნარიანობის გადაბმა ბარბაროსებზე. მრავალი სავარაუდო მიზეზი შეიძლება გამოითქვას, დაწყებული მოსახლეობის შემცირებით და დამთავრებული იმით, რომ ცალკე აღებული ბარბაროსის ბრძოლისუნარიანობა უფრო მაღალი იყო, ვიდრე რიგითი რომაეული ჯარისკაცისა. მაგრამ ბიზანტიის ჯარის „ბარბარიზაციის“ პროცესში ამ მიზეზთა უმთავრეს ფაქტორებად განხილვა ნაწილობრივ გაუმართლებელია, ცნობების სიმწირის გამო. ხოლო რაც დანამდვილებით ცნობილია ისაა, რომ ბარბაროსები იმპერიაში სახლდებოდნენ საკმაოდ დიდი რაოდენობით და მათი გამოყენება ყველაზე ეფექტურად სწორედ საიმპერიო ჯარში ხდებოდა (ჰევე-

რი, 2006: 145-150). აქვე აღსანიშნავია, რომ მათი ჯარში განწევვა, რომელ გლეხებთან შედარებით, უფრო მარტივი იყო. მინაზე მომუშავე ადამიანების განწევვას ეწინააღმდეგებოდნენ მსხვილი მინათმფლობელები, რომელთა გავლენა სულ უფრო იზრდებოდა V საუკუნეში.

ჩვენ განვიხილეთ ეკონომიკური და სოციალური პრობლემები, რომელიც არსებობდა იმპერიის შიგნით და რამაც ხელი შეუწყო რომის ჯარის წარუმატებლობას საგარეო მტრის წინააღმდეგ, მაგრამ რჩება მთავარი კითხვა: რა რაოდენობის იყო რომაული ჯარი? *Notitia Dignitatum*-ის მიხედვით (*Notitia Dignitatum*, 1962: 12-24), რომელიც მიმოიხილავს საჯარისო შენაერთებს მთელი იმპერიის მასშტაბით გვიან IV-სა და ადრეულ V საუკუნეში, რომის საიმპერიო ჯარი 395 წლისთვის, დაახლოებით, 400,000 მეომარს მოიცავდა. VI საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსი იოანე ლიდიელი ახსენებს 435,000 ადამიანს (*Ioannes Lydus*, 1898: I.27). მოგვიანებით, აგათია წერს 645,000-იანი იმპერიული ჯარის შესახებ (*Agathias*, 1975: 5.13). როგორც აგათია თვითონვე აღნიშნავს, ეს ბოლო რიცხვი გადაჭარბებული უნდა ყოფილიყო. მიუხედავად ქალაქზე არსებული 645,000-იანი ჯარისა, *Notitia Dignitatum*-ის მიხედვით, ბრძოლისუნარიან ნაწილს მხოლოდ 150,000 წარმოადგენდა (*Notitia Dignitatum*, 1962: 12-24). ეს ბოლო რიცხვი, თავის მხრივ, მეორე უკიდურესობას წარმოადგენს და რთულია იმის წარმოდგენა, რომ ერთიანი იმპერიის პირობებში რამდენიმე ათას კილომეტრზე გადაჭიმული საზღვრების თავდაცვას, შიდა უსაფრთხოების უზრუნველყოფასთან ერთად, მხოლოდ 150,000 ადამიანი შეძლებდა. უნდა აღინიშნოს, რომ მომდევნო საუკუნეების ბიზანტიის ისტორიიდან მრავალი შემთხვევა მოგვეპოვება, როდესაც მცირე საჯარისო შენაერთები ახდენდნენ ვრცელი ტერიტორიების დაპყრობას. მაგალითად, ბელისარიუსს 15,000 ჯარისკაცი ჰყოფნიდა ჩრდილოეთ აფრიკის დასაპყრობად, ხოლო ოდნავ მეტი – იტალიის დასალაშქრად (ლი, 2006: 115-120).

მიუხედავად იმისა, რომ IV საუკუნეში რაინისა და დუნაისპირეთის შესახებ საკმაოდ მწირი წერილობითი მასალა მოგვეპოვება,

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, იმპერიას ჩამოყალიბებული ჰქონდა უკანა-ხაზზე-თავდაცვა. ამ თავდაცვით სისტემაში იგულისხმებოდა სამხედრო ინსტალაციების მთელი რიგი, რომელიც შედგებოდა სადარაჯო კოშკების, საწყობებისა და მნიშვნელოვან გზებზე მცირე და დიდი ზომის სიმაგრეებისაგან. დიოკლეტიანეს მმართველობიდან მოყოლებული, ეს სისტემა გალიის ჩრდილოეთიდან, რაინისა და დუნაის გასწვრივ, შავ ზღვამდე აღწევდა და საკმაოდ ეფექტური იყო ჩრდილოეთიდან მოსული მტრის შესაკავებლად (ლუტვაკი, 1976: 123-166).

ვითარება არსებითად შეიცვალა ჰუნების გამოჩენით 370-იანი წლების ბოლოს. V საუკუნის დასაწყისიდან ნათელი გახდა, რომ ნომადების შეკავება რთული იყო. ამიტომაც თავდაცვითი ზომები განსხვავდებოდა და მიესადაგებოდა ცალკეულ მტერს, მისი საბრძოლო შესაძლებლობებისა და ადგილობრივი გეოგრაფიული პირობების გათვალისწინებით. მაგალითად, თავდაცვითი ხაზი გალიაში სუსტი გამოდგა, ისევე როგორც ე. ნ. *fossatum Africae* – ჩრდილოეთ აფრიკაში ვანდალთა შემოსევებისგან (ლუტვაკი, 2009: 3-15). აღმოსავლეთით, სადაც შავი ზღვიდან სამხრეთით, სინაის ნახევარკუნძულამდე, ერთიანი თავდაცვითი ხაზი არ არსებობდა, ჩრდილოელ ბარბაროსებთან შედარებით, მეტად აგრესიული სასაზღვრო ირანი კონსტანტინოპოლს ფუნდამენტურად განსხვავებულ საფრთხეს უქმნიდა. ადრეული რომის იმპერიის პერიოდში არსებული თავდაცვითი სისტემების ეფექტურობა, პირველ რიგში, გამოწვეული იყო მნიშვნელოვანი საგარეო საფრთხის არარსებობით. მიუხედავად იმისა, რომ პართიის სამეფო რომაელთა წარმოსახვაში საკმაოდ დიდი ძალა იყო, ის არ წარმოადგენდა დიდ საფრთხეს რომის აღმოსავლური პროვინციებისთვის, ხოლო რაინისა და დუნაის ჩრდილოეთით, III საუკუნეში გუთების გამოჩენამდე მცხოვრები ტომები მარტივად ექვემდებარებოდნენ რომის როგორც სამხედრო, ასევე დიპლომატიურ გავლენას.

ბოლოს დავამატებდით, რომ V საუკუნის დასაწყისში იმპერიაში დაწყებული კრიზისი, რომელიც 476 წელს დასავლეთ ნაწილის განადგურებით დასრულდა, არ იყო განპირობებული მხოლოდ ბარბაროსთა შემოსევებით. მთლიანად რომის იმპერია და, განსაკუთ-

რებით, მისი დასავლეთი ნაწილი, ბარბაროსთა დასახლების პუნქტად გადაიქცა. როგორც ჩანს, მათი რაოდენობა იმდენად დიდი იყო (განსაკუთრებით საზღვრისპირა რეგიონებში), რომ საიმპერიო ჯარის დიდი ნაწილი უცხოური კონტინგენტებისგან შედგებოდა (ვიტბი, 2008: 300-307). იმპერიაში არსებულ სოციალურ პრობლემებზე მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ ბარბაროსებმა მოახერხეს იმპერიის ბიუროკრატიული აპარატის უმაღლეს თანამდებობებზე დანიშნულებები. ჩვენთვის უცნობია ის მიზეზები რატომ მოედინებოდნენ ბარბაროსები ჩრდილოეთიდან იმპერიის ტერიტორიისკენ. თუმცა ნათელია ისიც, რომ ეს პროცესი არ დაწყებულა IV საუკუნის ბოლოს, არამედ მშვდობიანი მიგრაციის სახით უკვე რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში მიმდინარეობდა. თავდაპირველად, ეს პრობლემები შეინიშნებოდა იმპერიის როგორც დასავლეთ, ასევე აღმოსავლეთ ნაწილებში, თუმცა კონსტანტინოპოლმა, რომისგან განსხვავებით, მოახერხა სახელმწიფო სტრუქტურების შენარჩუნება და ჯარში უმაღლეს თანამდებობებზე მსხდომ ბარბაროსთა ჰეგემონობისგან თავის დაღწევა. ამის განხორციელებაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ.

ბიზანტიური სტრატეგიის აღმოცენება

გვიანანტიკური ხანის მკვლევრები თანხმდებიან იმაზე, რომ აღმოსავლეთ რომის იმპერიის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა არასახარბიელო იყო. ხოლო საზღვრები, რომელიც გადაჭიმული იყო რამდენიმე ათას კილომეტრზე, არ წარმოადგენდა მტრებისთვის საკმარის დაბრკოლებას რეიდები და, ხშირ შემთხვევაში, სრულმასშტაბიანი შემოსევები განეხორციელებინათ (ლი, 2008: 33-51; ლუტვაკი, 2009: 5-25). მტრებთან ეფექტური გამკვლავებისთვის კონსტანტინოპოლი სხვადასხვა თავდაცვით სტრატეგიას მიმართავდა, რომელიც უშუალოდ ერგებოდა ამა თუ იმ საგარეო მონინააღმდეგეს და საზღვარზე არსებულ გეოგრაფიულ პირობებს.

რაინი და დუნაი არ ქმნიდნენ დიდ გეოგრაფიულ ზღუდეს ბარბაროსი ტომებისთვის გალიის, პანონიისა და იმპერიის სხვა მდი-

დარი საზღვრისპირა პროვინციების დასალაშქრად. რომაელები იძულებული იყვნენ, ამ საზღვრის მთელ გაყოლებაზე გარნიზონები განელაგებინათ და თავდაცვითი კედელი – *limes*-ი – აღემართათ. IV საუკუნიდან მოყოლებული და იმპერიის 395 წელს გაყოფის შემდეგაც კი რომაელები/ბიზანტიელები ჩრდილოეთიდან მუდმივი საფრთხის ქვეშ იმყოფებოდნენ გუთების, ალანების, ჰუნების, ავარების, სლავებისა და სხვა გერმანული თუ ნომადური წარმომავლობის ხალხებისგან. მიუხედავად ამისა, ბიზანტიას ჩრდილოეთ საზღვარზე გააჩნდა წარმატებული თავდაცვისთვის საჭირო ტერიტორიული სიღრმე: იმ შემთხვევაში, როდესაც მტერს ვერ შეაჩერებდნენ უშუალოდ საზღვარზე, ის შეჰყავდათ ქვეყანაში და ციხესიმაგრეებში განლაგებული ჯარებით შემოარტყამდნენ ალყას და გაანადგურებდნენ. ბიზანტიელი იმპერატორები ამ ხერხს ჰუნებთან მიმართებით იყენებდნენ, როდესაც ატილას ჯარები თითქმის კონსტანტინოპოლს აღწევდნენ.

რომის სამხრეთი საზღვარი აფრიკის კონტინენტის ჩრდილოეთის გაყოლებაზე, ერთ ბუნებრივ ზონაში – უდაბნოში – გადიოდა. მაროკოდან ეგვიპტის საზღვრამდე რომის პროვინციები ტრიპოლიტანია, ბიზაცენა თუ ნუმიდია, აფრიკული ტომების სამიზნეები იყო. იქნებოდნენ ეს აუსტორიანელები IV საუკუნის 60-იან წლებში თუ პროკოპი კესარიელის მიერ აღწერილი ბერბერები (Procopius, 1914-1940: BV. 3.10.2-7), რომის აფრიკული საზღვარი საუკუნეების მანძილზე ცენტრალურ ხელისუფლებას მნიშვნელოვან პრობლემებს არ უქმნიდა. სამხედრო განვითარების დაბალ დონეზე მდგომი აფრიკული ტომებისაგან მომდინარე საფრთხე მხოლოდ მცირემასშტაბიანი რეიდებით იფარგლებოდა, რომელთა მოგერიება ადვილად ხდებოდა წინა-ხაზზე-თავდაცვით.

III საუკუნის შუა ხანებიდან მოყოლებული, რომს აღმოსავლეთით, შავი ზღვიდან მოყოლებული ჩრდილოეთ მესოპოტამიამდე საზღვრის მონაკვეთზე, სასანური ირანის სახით ყველაზე დიდი მტერი ჰყავდა (იხ. რუკა 2). არდაშირ I-ის (224-240 წწ.) მიერ განხორციელებული რევოლუცია არ შემოიფარგლებოდა ქვეყანაში მხოლოდ არშაკიანთა ჩამოგდებას. 224 წლიდან არდაშირის მემკვიდრის შაპურ I-ის (240-272 წწ.) მმართველობის დასრულებამდე

სასანიანებმა მოახერხეს რომაელებისთვის წარმოუდგენელი რამ: სირიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის დალაშქვრა. თუ პართელები რომთან მიმართებით უფრო თავდაცვით პოლიტიკას ატარებდნენ და არ გადაულახავთ იმპერიათა შორის არსებული პირობითი საზღვარი – ევფრატი, არდაშირ I-მა აიღო მესოპოტამიაში სტრატეგიული მნიშვნელობის ქალაქები: ჩრდილოეთით – კარა და ნისიზინი, ხოლო სამხრეთით – შატრა. მაღალი სამხედრო ტექნოლოგიების მეშვეობით სასანიანები ისეთ ქალაქებსაც იღებდნენ, როგორიც იყო ანტიოქია, ედესა, ამიდა და სხვა (დიგნასი, 2007: 15-29). სასანიანების რევოლუცია მხოლოდ რომთან საზღვრის მონაკვეთით არ შემოიფარგლებოდა. ძალთა ბალანსი შეიცვალა სირიის უდაბნოსა და სამხრეთ კავკასიაშიც. რომს სასანიანებთან მიმართებით გააჩნდა ტერიტორიული სიღრმე მცირე აზიის სახით, თუმცა ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან სამხედრო გზები მდიდარი და ურბანიზებული სირიისა და პალესტინისკენ მიდიოდა. შესაბამისად, რომაელები და შემდეგ ბიზანტიელები თავდაცვას უფრო საზღვარზე განლაგებული ციხესიმაგრეების გაძლიერებითა და მტრის ქვეყნის შიგნით მხოლოდ მცირე მანძილზე შემოშვებით ახორციელებდნენ.

მაღალღისციბლინირებული ჯარი და მცირე, თუმცა ეფექტური ფლოტი საკმარისი იყო ხმელთაშუა ზღვის გარშემო მცხოვრები იმპერიის მოსახლეობის უსაფრთხოებისთვის. რა თქმა უნდა, IV-VII საუკუნეების ბიზანტიის ჯარი არ იყო იმ ჯარის კლასიკური მაგალითი, რომლითაც კეისარი გალიას იპყრობდა და კრასუსი პართელებთან იბრძოდა. ამიერიდან საზღვრებს *limitanei*-ები იცავდნენ, ხოლო მათ უკან იმპერიის სამ ძირითად საზღვარზე – რაინზე, დუნაისა და ევფრატზე – განლაგებული იყო მობილური საველე ჯარები – *comitatenses*-ი. გვიანანტიკური ხანის საიმპერიო ჯარის რაოდენობაზე მრავალი თეორია არსებობს, თუმცა ჩვენ 500,000 ჯარისკაცზე შევჯერდებით (ჰევერი, 2006: 62-64; ლი, 2006: 113-132).

395 წელს ერთიანი რომის იმპერიის გაყოფის შედეგად ჩამოყალიბებულ ორ იმპერიულ ნაწილს განვითარების სხვადასხვა გზა ჰქონდა. დასავლეთ რომის იმპერია, დაცული გერმანული წარმო-

შობის მთავარსარდლების მიერ, რომელთა განკარგულებაში, უმეტესწილად, გერმანელი მიგრანტებისგან შემდგარი ჯარები იმყოფებოდა, V საუკუნეში სრულმასშტაბიანი ბარბაროსული შემოსევების წნეხის ქვეშ, მსხვილ ტერიტორიულ ფრაგმენტაციას განიცდიდა. მდიდარ გალურ და აფრიკულ მინებზე ტეროტორიული კონტროლის დაკარგვას მოჰყვებოდა გადასახადების დაკარგვა და სამხედრო სისტემის მოშლა. შესაბამისად, 476 წლის 4 სექტემბერს რომულუს ავგუსტულუსის ტახტიდან მოშორება უფრო ფორმალობას წარმოადგენდა, ვიდრე მნიშვნელოვან პოლიტიკურ მოვლენას (პოლი, 2006: 448-465).

განსხვავებული ბედი ეწია აღმოსავლეთ რომის იმპერიას. გერმანული ტომების ნაწილობრივ განადგურებით, ნაწილობრივ კი სხვა ტეროტორიებზე მოშორებით (როგორც ეს მოხდა იმპერატორ თეოდოსიუს I-ის მმართველობაში ალარიხთან მიმართებაში), ხოლო 440-იან წლებში ატილას მიერ შექმნილი კრიზისის გადატანის შემდეგ, აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში ყალიბდებოდა ახალი სტრატეგიული ხედვა, რომლის გამოყენებით კონსტანტინოპოლი წარმატებით ახერხებდა მომდევნო საუკუნეების განმავლობაში მომთაბარე ტომების და სხვა მტრების უკუგდებას. ისევ და ესევ, აღმოსავლეთ რომის იმპერიას ევრაზიის სტეპებიდან თავს ესხმოდნენ ახალი მომთაბარე ხალხები და აღმოსავლეთში, ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან – სასანური ირანი. გამონაკლისი მხოლოდ VII საუკუნეა, როდესაც მთელი მახლობელი აღმოსავლეთი მოექცა არაბული მმართველობის ქვეშ და არაბული ფლოტი კონსტანტინოპოლთან იდგა, მაგრამ იმპერია არც მაშინ დაცემულა.

რომის იმპერიის ერთიანობის დროს მძლავრი სამხედრო ძალა რომაული ლეგიონების სახით წარმატებით იცავდა სახელმწიფო საზღვრების მთელ პერიმეტრს. ზომიერი გადასახადები და ეფექტური სარეკრუტო სისტემა საკმარისი იყო საზღვაო ფლოტისა და სასაზღვრო პუნქტებში ჩაყენებული, დაახლოებით, 500,000 ჯარის შესანახად. III საუკუნეშიც კი, როდესაც დუნაისა და რაინისპირეთში ძლიერი ბარბაროსული კონფედერაციები იქმნებოდა და აღმოსავლეთში მძლავრი სასანური ირანი ჩამოყალიბდა, რომის იმპერია მეტნაკლებად კვლავინდებურად ახერხებდა მტრების შე-

კავებას უკანა-ხაზზე-თავდაცვის სტრატეგიის გამოყენებით (ლუტვაკი, 1976: 122-155).

აღმოსავლეთ რომის იმპერიას არასდროს გააჩნდა მსგავსი ჭარბი სამხედრო რესურსი. 395 წელს იმპერიის გაყოფა თავიდან ფორმალური ხასიათის იყო, რადგან თეოდოსიუსის შვილები – ჰონორიუსი და არკადიუსი – ურთიერთთანხმობით აგრძელებდნენ მმართველობას. ეს იყო თანაბარი გაყოფა, რამაც აღმოსავლეთ რომის იმპერია სამ კონტინენტზე განალაგა: ევროპაში, აზიასა და აფრიკაში.

ევროპაში იმპერიის საზღვარი ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე გადიოდა, სადაც შედიოდა თანამედროვე მაკედონია, ბულგარეთი, საბერძნეთი და ევროპული თურქეთი.

აზიაში ტერიტორია შედგებოდა ანატოლიის ნახევარკუნძულის – დღევანდელი აზიური თურქეთის – თანამედროვე სირიის, იორდანის, ისრაელის და ერაყის ჩრდილოეთი ნაწილისგან.

ჩრდილოეთ აფრიკაში იმპერიას ექვემდებარებოდა ეგვიპტის პროვინცია (ქალაქ თებემდე) და თანამედროვე ლიბიის აღმოსავლეთი ნაწილი, რომელიც შედგებოდა ზედა და ქვედა ლიბიისგან და ადრე კირენეიკის სახელით იყო ცნობილი (იხ. რუკა 2).

არკადიუსს (395-408 წწ.) წილად ხვდა ზუსტად ეს ყოველწლიურად საკმაოდ დიდი მოსავლისა და გადასახადების მომტანი მიწები. ამას ერთვის ისიც, რომ ბალკანეთი, ანატოლია, სირია-პალესტინა და ეგვიპტე ადამიანური რესურსებით მდიდარი რეგიონები იყო. პურის ექსპორტიორი ეგვიპტე და ანატოლიის ნაყოფიერი მიწდრები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო.

სტრატეგიული თვალსაზრისით, აღმოსავლეთ რომის იმპერია, დასავლეთთან შედარებით, მნიშვნელოვნად არახელსაყრელ გეოგრაფიულ ვითარებაში არსებობდა. აღმოსავლეთის საზღვარზე, რომელიც გადაჭიმული იყო სამხრეთ კავკასიიდან მდ. ეფრატამდე, იმპერიის მეზობელი სასანური ირანი იყო. გაყოფის შემდეგ, აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მმართველებს სასანიანების წარმატებით შეკავებისათვის აღარ შეეძლოთ დასავლეთ რომის იმპერიის ადამიანური და ეკონომიკური რესურსების მობილიზება.

სასანიანები ატარებდნენ ირანული და არაირანული მიწების მეფეთა მეფის ტიტულს. მათი იმპერია მოიცავდა ისტორიული ფარსის მიწას, პართიას, ხუზისტანს, ასურეთს, ადიაბენეს, არაბეთს, სომხეთს, დროთა განმავლობაში საქართველოს ნაწილს, ისტორიულ ალბანეთს, მიდიას, გურგანს, მერვს, ქერმანს, ქაშგარს, სოგდიანასა და სხვა ტერიტორიებს. შაჰანშაჰ ხოსრო ანუშირვანის (531-579 წწ.) მმართველობის დროს, ირანელებს არაბეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთი ნაწილიც ეკავათ (იხ. რუკა 2) (ქრისტენსენი, 1944: 130-140).

ვითარება ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით არანაკლებ სახიფათო იყო. ბიზანტიელები იძულებულები იყვნენ დაეცვათ დუნაის საზღვარი ჰუნების, სლავების, ავარების, ონოღურ-ბულგარელებისა და პაჭანიკებისგან (პოლი, 2006: 460-476). ყველა ეს ხალხი ნოდამურ ცხოვრებას ატარებდა და სამხედრო საკითხებში უფრო დიდ საფრთხეს უქმნიდა საიმპერიო ჯარებს, ვიდრე გერმანული ტომები. რომაელებისთვის საშოში გუთებიც კი გაექცნენ ჰუნებს და ეს მოხდა იქამდე, სანამ ატილამ მოახერხა ალანების, გეპიდების, ჰერულების, რუგებისა და სხვა გერმანული ტომების თავის იმპერიაში გაერთიანება.

აღმოსავლეთ რომის იმპერიას არც საკმარისი ჰინტერლანდი ჰქონდა, როგორც იმპერიის დასავლეთ ნაწილს. ნაყოფიერი და პურის ექსპორტიორი ჩრდილოეთი აფრიკა, იბერიის ნახევარკუნძული და ცუდი პირინეის მთებით და გალიის სამხრეთი პროვინციები საკმაოდ შორს მდებარეობდნენ სახიფათო რაინის საზღვრიდან, ხოლო იტალია ჩრდილოეთში ალპებით იყო გარშემორტყმული. აღმოსავლეთ რომის იმპერიის გეოგრაფია მკვეთრად განსხვავებულია: ეგვიპტისა და აღმოსავლეთ ლიბიის გარდა, ტერიტორიის უმეტესობა ძალიან ახლოს იყო სახიფათო საზღვრებთან იმისათვის, რომ შემოსევების დროს საკმარისი სტრატეგიული სიღრმე ჰქონოდა. ანატოლიაშიც კი, რომელიც, თავის მხრივ, აღმოსავლეთიდან იცავდა კონსტანტინოპოლს სახმელეთო შემოსევებისგან, ყველაზე ნაყოფიერი მიწები მდებარეობდა ხმელთაშუა და შავი ზღვის რეგიონებში და, შესაბამისად, საზღვაო თავდასხმისგან სავსებით დაუცველი იყო.

საზღვრების მიღმა უფრო მძლავრი მტრებითა და საკმაოდ არახელსაყრელი გეოგრაფიით, აღმოსავლეთ რომის იმპერია დანამდვილებით უარეს სტრატეგიულ მდგომარეობაში იმყოფებოდა, ვიდრე დასავლეთ რომის იმპერია.

მიუხედავად ამისა, დასავლეთ რომის იმპერიამ უფრო ადრე შეწყვიტა არსებობა. აღმოსავლეთ ნაწილმა – ბიზანტიამ – არსებობა განაგრძო, პირველ რიგში, იმის მეშვეობით, რომ კონსტანტინოპოლში მსხდომი იმპერატორები ახერხებდნენ არსებული რთული გეოპოლიტიკური მდგომარეობისთვის ადაპტირებას და ძველ და ახალ მტრებთან ბრძოლაში ახალი სტრატეგიების შემუშავებას. ერთიანი რომის იმპერიასთან შედარებით, ბიზანტიის საგარეო პოლიტიკა ნაკლებად ემყარებოდა სამხედრო ძალას და უფრო მეტად მიმართული იყო დიპლომატიის ყველა ფორმისაკენ. უფრო მეტიც, როდესაც ბიზანტიელები იძულებულები იყვნენ, ომში ჩართულიყვნენ, მტრის სრული განადგურების ნაცვლად მის შედარებით დასუსტებას ან შეკავებას ახორციელებდნენ. ბიზანტიელები ხვდებოდნენ, რომ გრძელვადიან პერსპექტივაში დღევანდელი მტერი ხვალ შეიძლება შეუცვლელ მოკავშირედ გადაქცეულიყო.

ასე მოხდა ატილას დროს, როდესაც ბიზანტიელებმა ადამიანური რესურსების მინიმალური დანახარჯით მოახერხეს ჰუნების შემოსევების მიმართულების გადატანა დასავლეთ რომის იმპერიისკენ. ასე რომ, აღმოსავლეთ რომის იმპერიის გადარჩენა მოხერხდა განსაკუთრებული სტრატეგიული წარმატების წყალობით. ეს უფრო მეტია, ვიდრე ცალკეულ ბრძოლებში გამარჯვება. იმპერია მრავალჯერ დამარცხებულა, მათ შორის რამდენჯერმე კატასტროფულადაც¹⁴. იმპერიული ტერიტორია მრავალჯერ ექვემდებარებოდა ბარბაროსულ შემოსევებს, ხოლო საკუთრივ კონსტანტინოპოლმა 330 წელს, ქალაქის დაარსებიდან, 1204 წელს, მეოთხე ჯვაროსნულ ლაშქრობამდე, რამდენიმე ალყა გადაიტანა.

ბიზანტიის სტრატეგიული წარმატება განსხვავდებოდა ტაქტიკური გამარჯვებებისგან. მათ გააჩნდათ ნიჭი, რომლითაც საუკუ-

¹⁴ ყველაზე თვალსაჩინო მაგალითებია 378 წლის ადრიანოპოლისა და 1071 წელს მანასკერტის ბრძოლები.

ნების განმავლობაში ახერხებდნენ საკმაოდ მცირე სამხედრო ძალის შეკრებასა და მის დიპლომატიასთან და ეფექტურ დაზვერვასთან კომბინირებას. ოფიციალური საგარეო საქმეთა სამინისტროსა და სადაზვერვო ორგანიზაციების არარსებობისას იმპერიას არ ჰყავდა პროფესიონალი დიპლომატები ან ჯაშუშები. წყაროებს არ შემოუნახავთ ცნობები კონსტანტინოპოლსა ან ბიზანტიის რომელიმე სხვა ქალაქში საგარეო საქმეებისთვის მიკუთვნილი არქივების არსებობის შესახებ.

ამ ნაკლის მიუხედავად, იმპერიის მმართველები უკეთესად აცნობიერებდნენ, თუ რა ხდებოდა მეზობელ ქვეყნებში. ასევე, მიუხედავად იმისა, რომ ბიზანტიელებს (ისევე, როგორც მათ წინათ რომაელებს) არ გააჩნდათ სწორი პარამეტრების მქონე რუკები. თუმცა არსებული სამხედრო გზები ნათლად მიანიშნებდა იმაზე, რომ ბიზანტიელებს გაცნობიერებული ჰქონდათ სხვადასხვა პუნქტებსა და გეოგრაფიულ ბარიერებს შორის რეალური დისტანციები. ისინი ამ უპირატესობას წარმატებით იყენებდნენ თავის სასარგებლოდ უცხოური ელჩების მანიპულირებისთვის, როდესაც ეს უკანასკნელნი იმპერიის საზღვრებში შედიოდნენ. მენანდრე პროტექტორთან შემონახულია ცნობა როგორი შემოვლითი გზით ნაიყვანეს თურქი ჰაკანის ელჩი კონსტანტინოპოლში (ბლოკლი, 1985: 14).

ამავდროულად, ზემომოყვანილმა ფაქტებმა არ უნდა შეგვიქმნას იმის შთაბეჭდილება, თითქოს კონსტანტინოპოლი 395 წლის შემდეგ მხოლოდ დიპლომატიას ემყარებოდა. პირიქით, იყო პერიოდები, როდესაც იმპერიაში სამხედრო ძალის სიჭარბეც იყო, რითაც ხერხდებოდა ახალი თუ ძველად დაკარგული მიწების დაბრუნება. ხანდახან ბიზანტიური ჯარი და ფლოტი იმდენად დასუსტებული იყო, რომ თვით იმპერიის გადარჩენა ადრეულ პერიოდში დიპლომატიით შეძენილი მოკავშირეების მეშვეობით ხერხდებოდა.

ამ ორ უკიდურესობას შორის – სუსტი და ჭარბი სამხედრო ძალა – უმეტესწილად არსებობდა დაბალანსებული მიდგომა მეზობელ ქვეყნებთან და, ზოგადად, საგარეო საქმეებისადმი. აქ სამი ძირითადი კომპონენტის გამოყოფა შეიძლება: დიპლომატია,

სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ინფორმაცია და ეფექტური სამხედრო ძალა.

დიპლომატია ყოველთვის უპირატესი იყო, მაგრამ სამხედრო ძალაც ბიზანტიური სახელმწიფოს განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა. ეფექტური სამხედრო ძალის არარსებობის შემთხვევაში, ბარბაროსებისგან ფულითა და საჩუქრებით არიდებული შემოსევა მხოლოდ დროებითი იქნებოდა. შესაბამისად, ძლიერი ჯარის ყოლა იყო ყველაზე დიდი გამოწვევა, რომელიც ბიზანტიურ სახელმწიფოს საუკუნეების განმავლობაში ჰქონდა.

აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში, დასავლეთ ნაწილთან შედარებით, ჯარის არსებობა შესაძლებელი გახდა ორი რომაული პრაქტიკის შემონახვით: ეფექტური საგადასახადო სისტემა და სისტემური სამხედრო განვრთნა.

საერთო შემოსავალი, რაც შეადგენდა საიმპერიო ბიუჯეტს, ძირითადად, მიწის გადასახადის სახით (*annona*) პროვინციებს შორის იყოფოდა; შემდეგ კი თითოეული ქალაქისა და მიწის ნაკვეთისთვის, პროპორციულად სავარაუდო მოგებასთან მიმართებაში. VII საუკუნეში იმპერიის ბიუჯეტის დანაწილება „ზემოდან-ქვემოდ“ აღარ ხორციელდებოდა, მაგრამ მიწის გადასახადის აკრეფა ხორციელდებოდა „ქვემოდან-ზემოთ“. მრავალი პრობლემა არსებობდა ამ საგადასახადო სისტემასთან დაკავშირებით. გადასახადების ამკრეფნი, აუდიტორები, ინსპექტორები და ზედამხედველები საკუთრივ უზარმაზარ ბიუროკრატიულ აპარატს ქმნიდნენ, რომლის შესანახად დიდი თანხა იხარჯებოდა. ამასთან ერთად, მოხელეები იღებდნენ ქრთამებს, კრეფდნენ უკანონო გადასახადებს, ახერხებდნენ შემოსავლის ნაწილის მითვისებას და ა. შ.¹⁵

მიუხედავად ამდენი ნაკლისა, ბიზანტიელების მიერ შემონახულ ფისკალურ მანქანას ერთი მნიშვნელოვანი უპირატესობა გააჩნდა: ის დამოუკიდებლად მუშაობდა წლიდან წლამდე და ოქროს სახით

¹⁵ საამისო მაგალითია 376-378 წლებში დატრიალებული ტრაგედია დუნაისპირეთში, როდესაც ბიზანტიელი ბიუროკრატები უკანანოდ ითვისებდნენ იმპერიაში შემოსული გუთებისთვის მიკუთვნილ საკვებს და ცდილობდნენ მათ მაღალ ფასად გასაღებას. შედეგად დაიწყო გუთების აჯანყება, რამაც 378 წელს კონსტანტინოპოლი ადრიანოპოლის კატასტროფამდე მიიყვანა.

სახელმწიფო ბიუჯეტს უზარმაზარ შემოსავალს აწვდიდა. ეს შემოსავალი, ძირითადად, საიმპერატორო კარის, ბიუროკრატიული აპარატის, საიმპერიო ჯარისა და ფლოტის ხარჯებს ფარავდა. რეგულარული საგადასახადო სისტემის არსებობამ შესაძლებელი გახადა მუდმივი სამხედრო სამსახური. თუ ბიზანტიის მტრების სამხედრო ძალა, ძირითადად, ტომობრივ და მოხალისე ლაშქარს ეყრდნობოდა, რომელიც ლაშქრობისას დამოუკიდებლად ირჩენდა თავს, ბიზანტიელებს მთელი წლის განმავლობაში შეეძლოთ ჯამაგირიანი საიმპერიო ჯარისკაცების, მეზღვაურებისა და რეზერვისტების ყოლა.

ამან, თავის მხრივ, ბიზანტიელებს საშუალება მისცა, გამოეყენებინათ რომაელებისგან შემონახული მეორე მნიშვნელოვანი პრაქტიკა: სისტემური სამხედრო განვრთნა; ახლად განვეულების როგორც ინდივიდუალური, ასევე სამხედრო ფორმირებებში სწავლება. ლოგიკურია თუ ვიტყვით, რომ ჯარის სისტემურ განვრთნაში არაფერია განსაკუთრებული: წვრთნა არის ის, რითიც ჯარი, როგორც ცალკე ინსტიტუტი, უნდა იყოს დაკავებული. საქმე კი იმაშია, რომ არც ერთ სამეფო კარსა თუ ბარბაროს ტომთა გაერთიანებას ბიზანტიის სამეზობლოდან არ გააჩნდა იმპერიის მსგავსი სამხედრო სისტემა. მტრის ჯარის შემადგენლობაში უმეტესად არაპროფესიონალი მეომრები შედიოდნენ. გვიანანტიკურობის ჟამს და მომდევნო საუკუნეებშიც ბიზანტიურ ჯარს მრავალი ძლიერებისა თუ დასუსტების პერიოდი გააჩნდა, თუმცა სახელმწიფოს გადარჩენა მუდმივი ომების ფონზე შესაძლებელი იყო მხოლოდ ჯარის განვრთნის მეშვეობით. მაშინაც კი როდესაც 626 წელს კონსტანტინოპოლს ორივე მხრიდან ავარები და სპარსელები ედგნენ, იმპერატორმა ჰერაკლემ (610-641 წწ.) სასანური ირანის წინააღმდეგ საპასუხო შეტევის დაწყება ზუსტად ჯარისკაცების განვრთნით დაიწყო.

თითოეული ჯარისკაცი მზადდებოდა განსაზღვრულ ტერიტორიაზე განსაზღვრული მეტოქის წინააღმდეგ საბრძოლველად, რაც იმპერიულ შენაერთებს უპირატესობას ანიჭებდა. იმპერატორ მავრიკეს (582-602 წწ.) *Strategikon*-ი კარგი მაგალითია თუ როგორ ხდებოდა ჯარისკაცის განვრთნა პოტენციური მტრის წინააღ-

მდეგ. ამის შესასრულებლად იმპერიას ესაჭიროებოდა სწორი ინფორმაციის ქონა მეტოქის შესახებ, რაც კარგად არის ნაჩვენები *Strategikon*-ის ეთნოგრაფიულ ნაწილში.

რომაულ საგადასახადო სისტემასა და ჯარის მუდმივ წვრთნას ბიზანტიელებმა დაუმატეს საკუთარი აღმოჩენაც – „დიდი სტრატეგია“. იმპერიაში საგარეო პოლიტიკის სტრატეგიულად განხილვის მთელი კულტურა არსებობდა. ცალსახად, ბიზანტიელები არ ეძახდნენ ამას თანამედროვე ტერმინებით, როგორც არის „ეროვნული სტრატეგია“. ეს იმდროინდელი მენტალობისთვის უცხო იქნებოდა. ბიზანტიელებს არც სტრატეგიაზე მომუშავე მოხელეთა ცალკე ჯგუფი ჰყავდა, მაგრამ ქვეყნის სტრატეგიული ინტერესების გაცნობიერება ნამდვილად ხდებოდა, რაც ნათლად არის აღწერილი მდიდარ სამხედრო ლიტერატურაში. სამხედრო კულტურას (დისციპლინას) ბიზანტიელებმა, აგრეთვე, დაუმატეს მეზობელ ხალხებთან ურთიერთობის კლასიკური რომაული მიდგომა: ტიტულებისა და ძვირფასი საჩუქრების დარიგებით მტრულად განწყობილი ტომების ბელადების გადმოპირება.

შეუძლებელი იყო იმპერიის შენარჩუნება მხოლოდ ცალკეულ ბრძოლებში გამარჯვებებით. იმპერიის მტრები აღემატებოდნენ კონსტანტინოპოლს სამხედრო პოტენციალით. არც მხოლოდ თავდაცვით ხაზებზე დაფუძნებულ უსაფრთხოებას შეეძლო ბალკანეთისა ან ანატოლიის პროვინციების ხანგრძლივი დაცვა. ბიზანტიური სახელმწიფოს გადარჩენა არსებული საფრთხეებისათვის მხოლოდ ახალი სამხედრო თუ დიპლომატიური მეთოდების შემოღებით იყო შესაძლებელი. აგრეთვე ახალი მიდგომების შემუშავება გრძელვადიანი პოლიტიკის, ანუ სტრატეგიის, ჩარჩოებში იყო მოქცეული, რომელიც მუშავდებოდა 395 წელს ერთიანი რომაული სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ. სხვადასხვა ხალხებისადმი სხვადასხვა ტაქტიკა აირჩეოდა, რაც აგრეთვე ეკონომიკურ-რელიგიური ფაქტორების გამოყენებას ითვალისწინებდა. იმპერიამ თავი დააღწია სასანურ, ნომადურ, არაბულ და შემდგომ ნაწილობრივ დასავლეთევროპულ საფრთხეს მხოლოდ საკუთარი იმპერიის თავდაცვის გრძელვადიანი გეგმის შემუშავებით. კონსტანტინოპოლის კედლები მრავალჯერ იქნა ალყაში მოქცეული როგორც

ზღვიდან, ასევე ხმელეთიდან, ზოგ შემთხვევაში კი ერთდროულად ორი მხრიდან, თუმცა ისევ ხერხდებოდა მოკავშირეების მონახვა, მტრების უკუქცევა და დაკარგულ ტერიტორიებზე იმპერიული კონტროლის აღდგენა. მეტოქეებს შეეძლოთ იმპერიის დამარცხება ცალკეულ ბრძოლებში, მაგრამ უძლურნი იყვნენ იმპერიის საერთო სტრატეგიის წინააღმდეგ.

ბიზანტიური სტრატეგია არ იყო უცაბედად გამოგონილი. მისი თავდაპირველი ელემენტები გამოჩნდა იმპერატორ თეოდოსიუს II-ის (408-450 წწ.) მმართველობისას, ატილას მიერ დუნაისპირეთში შექმნილი საფრთხის საპასუხოდ. ზუსტად ამ პერიოდში ნათელი გახდა, რომ არასაკმარისი ჯარის არსებობის გამო შეუძლებელი იყო ატილას შემოსევების შეჩერება დუნაის გასწვრივ. ატილას შემოსევები უფრო დიდ საფრთხეს ქმნიდა არა მარტო იმპერიული ჯარების უკმარისობის გამო, არამედ კიდევ ორი მნიშვნელოვანი ფაქტორის გამო: ატილას ჰუნები უფრო სწრაფები და უფრო ძლიერები იყვნენ გუთებსა თუ სხვა გერმანულ ტომებთან შედარებით. ჰუნების შეჩერება, რომლებიც დუნაის გადალახვისას ბალკანეთში გაურკვეველი მიმართულებებით გადაადგილდებოდნენ, მცირე, თუნდაც მობილური ძალებით, თითქმის შეუძლებელი იყო.

ის რაც VI საუკუნეში მოხდა იმპერატორ იუსტინიანეს მმართველობის დროს (527-565 წწ.), არ იყო ახლად ჩამოყალიბებული სტრატეგიის კონსოლიდირება, არამედ მილიტარისტული საგარეო პოლიტიკისკენ მიბრუნება. იუსტინიანეს ერთდროულად შეეძლო ომი ენარმოებინა აფრიკაში, იტალიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში. მისი გარდაცვალების შემდეგ სამხედრო ძალის გამოყენება ისევ მეორე პლანზე გადავიდა, ხოლო ჰერაკლეს მმართველობის დროს, როდესაც იმპერია ყველაზე დიდ პოლიტიკურ კრიზისს განიცდიდა, მოხდა ბიზანტიური სტრატეგიის საბოლოო ვერსიის ჩამოყალიბება.

შესაბამისად, ბიზანტიური სტრატეგიის ჩამოყალიბება იყო საკმაოდ გრძელი პროცესი, დაწყებული ატილას მიერ დუნაისპირეთ-

ში ძლიერი ტომობრივი გაერთიანების შექმნით¹⁶ და დამთავრებული ჰერაკლეს დროს შექმნილი საგარეო საფრთხით, როდესაც ბალკანეთიდან ავარებმა დამორჩილებულ სლავებთან ერთად, ხოლო მცირე აზიიდან სასანიანები, კონსტანტინოპოლი ალყაში მოაქციეს.

ატილას საფრთხის თავიდან მოშორების შემდეგ, ბიზანტიელებმა ბრწყინვალე დიპლომატიური მიდგომა შეიმუშავეს სტეპებიდან მოსული ახალ-ახალი ხალხებისგან მომდინარე შეტევების შესაკავებლად. სხვადასხვა ეკონომიკური და რელიგიური ხერხებით ბიზანტიელები ახერხებდნენ დაერწმუნებინათ სტეპის ხალხები ერთმანეთთან ერბოლათ, რათა იმპერიის წინააღმდეგ ერთიანი ფრონტით არ გამოსულიყვნენ. ატილას იმპერია გამონაკლისს წარმოადგენდა. ბიზანტიელებმა ვერ მოახერხეს ევრაზიის სტეპებში ჰუნების წინააღმდეგ მოკავშირეების მონახვა. ატილას იმპერია ზუსტად ამიტომ წარმოადგენს ფენომენს, რადგან მისი ძალაუფლება ვრცელდებოდა ყველა გერმანულ და ნომად ხალხზე, რომელიც სახლობდა კარპატების მთებიდან ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთამდე. მოგვიანებით, VI-VII საუკუნეების მიჯნაზე, იგივე გააკეთეს ავარებმა. სხვადასხვა ნომად ტომობრივ ერთეულებს შორის არსებული ბრძოლა საძოვრისთვის ბიზანტიელებს, სუსტი მხარისთვის დახმარების განევით, სტატუს ქვოს შენარჩუნების საშუალებას აძლევდა. გარდა ამისა, ხორცი, რძე, ტყავი და სხვა უმნიშვნელო საგნები იყო ის მაქსიმუმი, რაც ნომადებს მოეპოვებოდათ. შესაბამისად, როგორც თავის დროზე გერმანული ტომები, ნომადებიც იძულებული იყვნენ, ბიზანტიურ სიმდიდრეზე ყოფილიყვნენ დამოკიდებულები.

კარპატებიდან ცენტრალურ აზიამდე არსებული სტეპები ბიზანტიური დიპლომატიის მოქმედების არენას წარმოადგენდა. რადგან ატილას დროს სტეპებში პოტენციური მოკავშირეს მონახ-

¹⁶ ამ კოალიციაში ჰუნების გარდა, აგრეთვე, შედიოდა მრავალი გერმანული ტომი, რამაც ჰუნები მძლავრ სამხედრო მეტოქედ გადააქცია. კოალიციის მნიშვნელობა მტკიცდება იმიტაც, რომ ატილას გარდაცვალებისა და მისი გაერთიანების დაშლის შემდეგ, ჰუნები აღარ წარმოადგენდნენ მნიშვნელოვან საფრთხეს ბიზანტიის იმპერიისთვის.

ვა ვერ მოხერხდა, ბიზანტიელებს ერთადერთი გამოსავალი დარჩენოდათ: ოქროთი მოხერხებინათ შემოსევების თავიდან აცილება. წყაროებში შემონახულია 447 წელს ჰუნებისთვის გადაცემული ოქროს უზარმაზარი რაოდენობა. რამდენად დიდ თანხას იხდინენ ბიზანტიელები, ამაზე პრისკუს პანიელიც გამოთქვამდა უკმაყოფილებას (იხ. ქვემოთ).

ამ ტაქტიკამ წარმატებით იმუშავა. ატილამ გადამწყვეტ მომენტში არ შეუტია აღმოსავლეთ რომის იმპერიას, სამაგიეროდ მან შეუტია დასავლეთს. 451 წელს ის უკვე იტალიაში იყო. ამავდროულად, 450 წელს კონსტანტინოპოლში ტახტზე ავიდა ნიჭიერი მხედართმთავარი მარცვიანე (450-457 წწ.) და მისი ერთ-ერთი პირველი ნაბიჯი იყო ატილასთვის ფულის გადახდაზე უარის თქმა. ამან არ გამოიწვია ატილას საპასუხო ნაბიჯი, რადგან მისი ჯარები დასავლეთში სამხედრო კამპანიებში იყვნენ ჩაბმული. ატილას საფრთხე შედარებით უმტკივნეულოდ იქნა თავიდან მოშორებული. ჰუნების შეჩერება მოხერხდა დიდი სამხედრო ძალის გამოყენების გარეშე. სხვა სიტყვებით, ჯერ დიპლომატია, შემდეგ სამხედრო ძალა, რაც, გარკვეულწილად, მიანიშნებს შედარებით მილიტარისტული რომიდან დიპლომატიურ ბიზანტიაზე გადასვლას.

ავარები ბიზანტიის დიპლომატიურ ჰორიზონტზე 558-560 წლებში გამოჩნდნენ. მათი აღმოსავლეთით, თურქული მოდგმის უტრილურები და კუტრილურები, ანტები და სლავები იყვნენ. 558-560 წლებში ავარები არ წარმოადგენდნენ აბსოლუტურ საფრთხეს ბიზანტიის დუნაის საზღვრისთვის. ამიტომაც, კონსტანტინოპოლისთვის ნამგებანი იქნებოდა ავარების სრული განადგურება, რადგან ეს ხალხი საჭირო მოკავშირე იქნებოდა სხვა ნომად ხალხებთან ბრძოლაში.

თუ ცალკეული ნომადური ჯგუფების შეჩერება ნაწილობრივ ძლიერი ჯარით, ნაწილობრივ კი ფულის გადახდით ხდებოდა, ნომადური კოალიცია, ხარისხობრივად, სხვაგვარ საფრთხეს უქმნიდა იმპერიას. როგორც ზემოთ ითქვა, ეს მოხდა ატილას დროს, როდესაც მოხერხდა ალანების, გუთებისა და სხვა ხალხების გაერთიანება ჰუნების მეთაურობით და V საუკუნის 80-იან წლებში, როდესაც ავარებმა დაიმორჩილეს სლავები, ანტები და სხვა ხალხები.

ავარები დამარცხდნენ¹⁷, დაკარგეს კონტროლი სლავ ქვეშევრდომებზე, მაგრამ ბიზანტიელები აქაც არ შეეცადნენ მათ სრულ განადგურებას. ბიზანტიელებისთვის დღევანდელი მტერი ხვალ შეიძლება სტეპებიდან ახალი ნომადური საფრთხის წინააღმდეგ იქნეს გამოყენებული. მაშასადამე, ავარები ბიზანტიისათვის ზომიერ საფრთხეს წარმოადგენდნენ, სანამ არ იყვნენ კოალიციაში სხვა ნომად ან გერმანულ ტომებთან.

კიდევ ერთი ბიზანტიური სიახლე იყო ინფორმაციის შეგროვება პოტენციურ მტერზე. მტრის წეს-ჩვეულებები, მათი მეთაურების ხასიათი, სამხედრო შესაძლებლობები და სავარაუდო გეგმები. მაგალითად, ატილას და, ზოგადად, ჰუნების, ცხოვრების შესახებ პრისკუს პანიონელის დეტალური ნაშრომიდან ვიცით (Priscus, 1982: 24-29). ნიშანდობლივია, რომ პრისკუსი გაჰყვა ბიზანტიურ ელჩობას ჰუნებთან, სავარაუდოდ, ერთი მიზნით: აღწერა ჰუნთა ცხოვრება და წეს-ჩვეულებანი, რათა ცნობები საიმპერატორო კარისთვის მიეწოდა. ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ადრე რომაელები არ იყვნენ დაინტერესებულნი ან არ აღწერდნენ მეზობელ ხალხებს. ტაციტუსის *Germania* ამ ეთნოგრაფიული ჟანრის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს. აღსანიშნავია ისიც, რომ მეზობელი ხალხების სამხედრო პოტენციალისთვის ყურადღების მიქცევა მხოლოდ ერთიანი რომის იმპერიის გაყოფის შემდეგ დაიწყო.

¹⁷ ავარების საბოლოო განადგურება მხოლოდ 791 წელს მოხდა კარლოს დიდის მიერ.

თავი II

ბიზანტიური სტრატეგია პრაქტიკაში: იუსტინიანე და მისი მემკვიდრეები

560-იანი წლების ბოლოს, იუსტინიანეს მემკვიდრის იუსტინე II-ის (565-574 წწ.) მმართველობაში, კონსტანტინოპოლში, ცენტრალურ აზიაში მცხოვრები თურქების მმართველის, სიზაბულის ელჩობა ჩამოვიდა. თურქებმა ცოტა ხნის წინ განწყვიტეს ურთიერთობა სასანიანებთან და სურდათ, პოლიტიკური კავშირი შეეკრათ ბიზანტიელებთან. იუსტინემ რამდენიმე კითხვით მიმართა ელჩობას. კითხვების შინაარსი საკმაოდ საინტერესოა, რადგან დიდ ინფორმაციას გვანვდის იმდროინდელი ბიზანტიელი მმართველების გეოპოლიტიკურ თვალსაზრისზე. იმპერატორი დაინტერესდა თუ ვინ იყვნენ ჰეფტალიტები, რომლებზედაც, თურქების თქმით, მათი ბატონობა ვრცელდებოდა; ვინ იყვნენ ავარები, რომელნიც სულ მოკლე დროის წინ ბიზანტიას ჩრდილოეთიდან დაემეზობლდნენ (გრეიტრექსი, 2006: 99-109). პასუხის მიღების შემდეგ, იუსტინემ თურქების მმართველთან პოლიტიკური ალიანსი შეკრა, რამაც შეცვალა ევრაზიულ სტეპებსა და მახლობელ აღმოსავლეთში არსებულ ძალთა ბალანსი. თურქებთან კავშირმა და სასანიანთა ირანზე ორი ფრონტიდან ომის წარმოების პერსპექტივამ იუსტინეს ირანთან საომარი მოქმედებების განახლებისთვის კარგი საბაზი მისცა. შედეგად, ომი ორ დიდ იმპერიას შორის არაბების გამოჩენამდე არ შეწყვეტილა¹⁸ და ჰერაკლე კეისრის გამარჯვებითა და ორი იმპერიის დასუსტებით დასრულდა. ამან, ნაწილობრივ, 630-

¹⁸ იმ მოკლე პერიოდის გამოკლებით, როდესაც ბიზანტიელი იმპერატორი მავრიკე (582-602 წწ.) ჩაერია ირანის შიდა საქმეებში და სამხედრო დახმარების მეშვეობით მოახერხა ბაჰრამ ჩობინის მიერ ხელისუფლებას მოშორებული ხოსრო II-ის (590-628 წწ.) ტახტზე აღდგენა.

იან წლებში ხელი შეუწყო ისლამის დროშის ქვეშ არაბთა ჯარების წინსვლას მახლობელ აღმოსავლეთში¹⁹.

დავუბრუნდეთ ზემოაღნიშნულ ელჩობას, რომელიც ორმხრივაა საინტერესო. პირველი არის იუსტინეს დაინტერესება, თუ რა ხდება სასანიანთა იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციებსა და საკუთრივ შუა აზიაში. იმპერატორმა ელჩებს კითხვები დაუსვა ჰეფტალიტების (თეთრი ჰუნების) სამეფოსა და თურქების ქვეყნის წყობის შესახებ. მეორე საინტერესო ფაქტი არის ის, რომ იუსტინეს საკმაოდ კარგად ესმოდა, ბიზანტიის და თურქების ალიანსის მნიშვნელობა, რითიც შესაძლებელი იქნებოდა ირანზე ერთდროულად ორი ფრონტიდან თავდასხმის განხორციელება. ეს კი საინტერესოა იმის გათვალისწინებითაც, რომ გვიანანტიკური ხანის მკვლევრები ბოლო დროს სულ უფრო მეტად გამოთქვამენ მოსაზრებას კონსტანტინოპოლში „დიდი სტრატეგიის“ არარსებობის შესახებ და, შესაბამისად, ბიზანტიელი მაღალჩინოსნების უუნარობაზე წარმატებით განხორციელებინათ იმპერიის გრძელვადიანი საგარეო პოლიტიკა. ისტორიკოსები იმასაც მიიჩნევენ, რომ თუკი ბიზანტიელებს არ ჰქონდათ წვდომა ზუსტ გეოგრაფიულ რუკებზე, მათ, ფაქტობრივად, არ შეეძლოთ სრატეგიულად ემსჯელად. ზოგი მკვლევარი ცდილობს, მონახოს სტრატეგიული აზროვნება ავგუსტუსის პოლიტიკაში, ზოგი II საუკუნის რომის მმართველებში, სხვები კი IV საუკუნის იმპერატორებში. თუმცა ყველა თანხმდება, რომ დეტალური რუკების არარსებობის გამო, ბიზანტიელებს არ შეეძლოთ ზუსტად აღეკვათ გეოგრაფიული სივრცე, იქნება ეს იმპერიის შიგნით, თუ მის საზღვრებს გარეთ. ამის ნაცვლად, რომაელები/ბიზანტიელები მოქმედებდნენ უფრო დაუძმარცხებლობის იდეოლოგიით (ვიტაკერი 2004: 28-49, 63-87), როდესაც იმპერიის უზარმაზარი რესურსები მხოლოდ ახალი ტერიტო-

¹⁹ თუმცა, როდესაც ვსაუბრობთ იმპერიების დასუსტებაზე, ბევრი მკვლევარი არაბების მომავალი წარმატების გადამწყვეტ ფაქტორად ბიზანტია-ირანის ბოლო ომს მიიჩნევს. ეს ნაწილობრივ შეესაბამება სიმართლეს, რადგან კონფლიქტმა, პირველ რიგში, დაარღვია სირია-მესოპოტამიაში ნომად არაბებთან არსებული კავშირები, რომელთაც უნდა დაეცვათ იმპერიების საზღვრები არაბეთის ნახევარკუნძულიდან მომდინარე პოტენციური საფრთხისგან.

რიების დასაპყრობად იყო განკუთვნილი, ხოლო სამხედრო კამპანიების წამოწყება ხშირად ამა თუ იმ მმართველის პირად ამბიციებზე იყო დამოკიდებული. აქედან გამომდინარე, მკვლევართა უმრავლესობისთვის საუბარი რამე სახის „სტრატეგიაზე“ უბრალოდ ზედმეტია (ისააკი, 1990: 19-53, 372-418).

ქვემოთ მოყვანილ დისკუსიაში შევეცდებით ვაჩვენოთ, რომ გვიანანტიკურ პერიოდში, განსაკუთრებით V-VI საუკუნეებში, ბიზანტიელებს დანამდვილებით გააჩნდათ საკუთარი საზღვრების ის ხედვა, რომელიც ეხმარებოდა კონსტანტინოპოლში მჯდომ იმპერატორს, მიეღო ესა თუ ის პოლიტიკური, რელიგიური თუ ეკონომიკური გადაწყვეტილება, რომელიც იმპერიის გრძელვადიან საგარეო პოლიტიკას ქმნიდა. ამის პარალელურად, ნაჩვენები იქნება ისიც, რომ იმპერიას გააჩნდა „განსაზღვრული“ საზღვრები – ხაზები, რომლის მეორე მხარეს არსებული ტერიტორია არ აღიქმებოდა იმპერიის ნაწილად – ყოველ შემთხვევაში მთლიანი სასაზღვრო პერიმეტრის უმეტეს ნაწილში.

სანამ გავაგრძელებდეთ, საჭიროა გავერკვიოთ რას ვგულისხმობთ IV-VII სს. რომის/ბიზანტიის იმპერიის საზღვარში. როგორ უნდა ითარგმნოს ლათინური სიტყვები *limes*-ი და *finis*-ი? *Fines*-ი უფრო ზოგადი სახის ტერმინია, ხოლო *limes*-ი – უფრო კონკრეტული (თუმცა აქაც ბევრი განსხვავებული აზრი არსებობს) და აღნიშნავს სასაზღვრო ტერიტორიას, რომელიც არ მოიცავს მხოლოდ სასაზღვრო ზოლს, არამედ ამ ზოლის ორივე მხარეს არსებულ დასახლებებს, საფორტიფიკაციო ნაგებობებს და გზებს (გრეიტრექ-სი, 2006: 103-105).

მიუხედავად მოსაზრებისა, რომ თითქოს რომაელებს არ გააჩნდათ იმის განცდა, თუ სად მთავრდებოდა მათი *imperium*-ი, ისტორიული წყაროები ამის ბევრ მაგალითს იძლევიან. 376 წელს, მდინარე დუნაის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიიდან რომის იმპერიის ბალკანურ პროვინციებს გუთების დიდი რაოდენობა მიუახლოვდა. მდინარესთან ბარბაროსებმა რომაელ ჯარისკაცებს სთხოვეს იმპერიის „ტერიტორიაზე“ – დუნაის სამხრეთით – შემოვიდნენ, რისთვისაც აღმოსავლეთ რომის იმპერატორ ვალენსის (364-378 წწ.) სპეციალური ბრძანება იყო საჭირო. რომაელებისთვის,

ისევე როგორც გუთებისთვის, მდინარე დუნაის გადაკვეთა ერთი ქვეყნიდან მეორეში გადასვლას გულისხმობდა. იმპერიული საზღვრის იმ მონაკვეთებში, სადაც დუნაისმაგვარი გეოგრაფიული ბარიერი არ არსებობდა, რომაელები აგებდნენ კედლებს (სკორპანი, 1980: 12-35), რომელიც, ხშირ შემთხვევაში, იმდენად არ იყო თავდაცვისთვის განკუთვნილი, რამდენადაც იმპერიული ტერიტორიის მოსანიშნად. მაგალითად, *Agri Decumates*-ი, რომელიც ააგეს ახ. წ. I საუკუნეში რომის იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვრის იმ მონაკვეთზე, რომელიც არ იყო დაცული რაინისა და დუნაის მდინარეებით. ის, რომ რომაელების მიერ აგებული ნაგებობები ჩრდილოეთ საზღვარზე არ იყო მხოლოდ თავდაცვისთვის, არამედ უფრო საზღვრის აღსანიშნად, ამტკიცებს შემდეგი ფაქტიც. მაგალითად, როდესაც იმპერატორმა ავრელიანემ (270-275 წწ.) გადწყვიტა, დაეტოვებინა *Agri Decumates*-ი, ამას არ მოჰყოლია ბარბაროსთა თავდასხმების გამო, საზღვრის ამ მონაკვეთის სამხედრო კოლაფსი. სხვა სიტყვებით, *Agri Decumates*-ი თავის დროზე არ იყო აგებული მხოლოდ გერმანიიდან მომდინარე ბარბაროსული საფრთხის მოსაგერიებლად, არამედ ასევე რომის იმპერიის საზღვრის აღსანიშნად.

გადავინაცვლოთ VI საუკუნეში, როდესაც ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი იმპერატორ იუსტინიანეს მოღვაწეობას აღწერდა. პროკოპის ერთ-ერთ ნაშრომში *De Aedificiis*, სადაც აღწერილია იუსტინიანეს აღმშენებლობითი ღონისძიებები მთელი იმპერიის მასშტაბით, რამდენიმე საინტერესო ფაქტი არის შემონახული საზღვრის ცნებასთან დაკავშირებით (Procopius, 1914-1940: *De Aedificiis*, II. 4.1-7). იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვარზე საუბრისას, პროკოპის კარგად აქვს გაცნობიერებული სად მთავრდება იმპერიის საზღვრები და სად იწყება სასანური ირანის ტერიტორია. აღსანიშნავია ისიც, რომ სომხეთში არსებული საზღვარი ორ იმპერიას შორის ხშირად იცვლებოდა, რაც ამ ტერიტორიაზე მსხვილი სამხედრო ინფრასტრუქტურის აგებას არამომგებიანს ხდიდა. ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში იუსტინიანემ რომაული ტერიტორიის

აღსანიშნად ააგო მრავალი ციხესიმაგრე²⁰; უფრო მეტიც, თუ გავითვალისწინებთ, როგორ საერთო პოლიტიკას ატარებდა იმპერატორი რომის იმპერიის ისტორიული მიწების დაბრუნებისთვის, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ კონსტანტინოპოლისთვის ორმაგად მნიშვნელოვანი იყო არა მხოლოდ იმპერიის ახალი საზღვრების ეფექტური დაცვა, არამედ იმპერიის მიწების არარომაული ტერიტორიებისაგან გამიჯვნაც.

გვიანანტიკური პერიოდის რომის/ბიზანტიის იმპერატორები, მიუხედავად იმისა, რომ *imperium sine fine*-ს იდეოლოგიით ხელმძღვანელობდნენ, კარგად ხედავდნენ სად მთავრდებოდა იმპერიული მიწა და იწყებოდა მეზობელი ქვეყანა. ამ მხრივ, სამაგალითო იქნება 530-იანი წლების დასაწყისში იუსტინიანეს გადაწყვეტილება აფრიკული მიწების დაპყრობის შესახებ. მან კარგად იცოდა, რომ ვანდალებამდე რომაელთა სამფლობელო აფრიკაში მხოლოდ კონტინენტის ჩრდილოეთი ნაწილით იყო შემოფარგლული. იუსტინიანეს დროს შექმნილ კანონთა კრებულის ერთ-ერთ მონაკვეთში საინტერესო ინფორმაცია მოგვეპოვება იმაზე, თუ როგორ განიხილავდა იმპერატორი ახლად დაპყრობილ მიწებს და ჰქონდა თუ არა მას, არსებული იდეოლოგიის მიუხედავად, დაწესებული რამე ზღვარი რომაული ძალაუფლების გავრცელებისთვის. *Codex Justinianus*-ში ვკითხულობთ (1954: I. 27.4):

“...*usque ad illos fines prouincias africanas extendere ubi ante invasionem Vvandalorum et Maurorum respublica romana fines habuerat et ubi custodes antiqui seruebant, sicut ex clusuris et burgis ostenditur.*”

„გავაფართოვოთ აფრიკული პროვინციები იმ საზღვრებამდე, სადაც ოდესღაც რომის სახელმწიფოს საზღვრე-

²⁰ იუსტინიანემ, აგრეთვე, ცვლილებები შეიტანა იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრის თავდაცვით ზოლში. სომხეთისა და სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიებისთვის ახალი *magister militum*-ი დაინიშნა.

ბი გადიოდა ვანდალებისა და ბერბერების შემოსევებამდე და სადაც ძველი დარაჯები იყვნენ, რაც კედლებისა და კოშკების არსებობით მტკიცდება.“

მაშასადამე, იუსტინიანემ კარგად იცოდა სად გადიოდა ადრე რომის იმპერიის საზღვრები. ბიზანტიელებს ესმოდათ, სად მთავრდებოდა იმპერიული იურისდიქცია, რაც გვიანანტიკურ პერიოდში საზღვრების არსებობაზე მეტყველებს. ვანდალების წინააღმდეგ გატარებულმა სამხედრო კამპანიის შედეგებმა ცხადყო, ბიზანტიელებს არ უფიქრიათ დაეპყროთ ის რაც ოდესღაც იმპერიას არ ეკუთვნოდა. ბელისარიუსის ჯარებს 533-534 წლებში არ დაუკავებიათ სანაპირო ზოლის სამხრეთით არსებული მიწები.

კვლავ გადავინაცვლოთ ორიოდ საუკუნით უკან. კარგი მაგალითია 299 წელს შაჰანშაჰ ნერსესა (293-302 წწ.) და რომის იმპერატორ დიოკლეტიანეს (384-305 წწ.) შორის დადებული საზავო ხელშეკრულება, რომლითაც ორ სახელმწიფოს შორის ხანგრძლივი ომი დასრულდა. ზავის მიხედვით, რომაელებს სომხეთის რამდენიმე პროვინცია გადაეცათ. ამასთან ერთად, ზავის ერთ-ერთი პუნქტი მიმოიხილავდა ზინთას ციხესიმაგრეს, რომელიც, ხელშეკრულების თანახმად, ირანში, მიდიის საზღვარზე მდებარეობდა. უფრო მეტიც, ამავე საზავო ხელშეკრულებით მდინარე ტიგროსი ორ იმპერიას შორის არსებულ გამყოფ ზოლად გამოცხადდა. ეს კი ნიშნავს იმას, რომ რომაელებს, ისევე როგორც სპარსელებს, კარგად ჰქონდათ გაცნობიერებული იმპერიებს შორის ოფიციალური საზღვრების არსებობის საჭიროება.

ხელშეკრულების პუნქტები იმაზე მეტყველებს, რომ რომაელებს სამხედრო გამარჯვებისა და ახალი მიწების შემოერთების შემთხვევებშიც კი კარგად გაეგებოდათ იმპერიის ტერიტორიული გაფართოების უკიდურესი ხაზი, რომლის იქეთ არსებული მიწა არ აღიქმებოდა იმპერიულ საკუთრებად.

სტრატეგიული გადაწყვეტილების მიღება საიმპერატორო კარზე

ომის წარმოება გვიანანტიკური ხანის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მახასიათებელი იყო. განსაკუთრებით, ამის თქმა შეიძლება იმპერატორ იუსტინიანეს მმართველობის პერიოდზე (527-565 წწ.). მის მიერ წამოწყებული ომების შედეგად, მოხერხდა ჩრდილოეთ აფრიკის დაპყრობა, აპენინის ნახევარკუნძულის გათავისუფლება ოსტგუთებისგან და ესპანეთის სამხრეთი ნაწილის დაბრუნება (კემერონი, 1993: 104-127). ამასთანავე, აღმოსავლეთში იუსტინიანეს უწევდა ხოსრო ანუშირვანის (531-579 წწ.) მძლავრი სასანიანთა იმპერიის შეკავება. ყველაზე გასაკვირი კი, ალბათ, ის უნდა იყოს, რომ ამდენი სამხედრო მოქმედების მიუხედავად, იუსტინიანეს, ადრეული იმპერატორების კონსტანტინეს, ვალენსის, თეოდოსიუსის I-ისა და სხვების მსგავსად, თვითონ მონაწილეობა არც ერთ სამხედრო კამპანიაში არ მიუღია. ყველაფერი იმპერიული დედაქალიქიდან იმართებოდა, რაც კიდევ ერთხელ მეტყველებს იმაზე, რომ, მიუხედავად არსებული კომუნიკაციებისა, შესაძლებელი იყო ერთდროულად რამდენსამე ფრონტზე სამხედრო მოქმედებების წარმატებით კოორდინირება. ამას ამტკიცებს ისიც, რომ პროკოპის ნაშრომებში არსად გვხვდება მცირე ცნობა იმისა, რომ თითქოს იუსტინიანეს თვითონ მონაწილეობინა ბრძოლის ველი, იქნება ეს აღმოსავლეთის ფრონტზე, ჩრდილოეთ აფრიკასა ან იტალიაში.

როგორც ითქვა, იუსტინიანე მმართველობის უმეტეს ნაწილს კონსტანტინოპოლის საიმპერატორო სასახლეში ატარებდა. ეს ნაკლებობა სამხედრო საქმიანობაში შეიძლება იმ პატარა სამხედრო გამოცდილებით აიხსნას, რომელიც მას გააჩნდა იმპერატორად გამოცხადებამდე. თუმცა უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მისი ქმედებები ემყარებოდა იმ ახალ ტრადიციას, რომელიც 395 წელს იმპერატორ თეოდოსიუსის გარდაცვალების შემდეგ იქნა შემოღებული. მისი შვილები არკადიუსი და ჰონორიუსი არ მონაწილეობდნენ სამხედრო კამპანიებში – ტრადიცია, რომელიც მათი მემკვიდრეების დროს უფრო გამყარდა. ამას მაინც არ შეუმცირებია იმპერატორების სურვილი, მიღწეული სამხედრო წარმატებები სა-

კუთარი თავისთვის მიეწერათ. იუსტინიანე, ამ მხრივ, კარგ მაგალითს წარმოადგენს, როდესაც კონსტანტინოპოლში, წმინდა სოფიის ტაძრის წინ, თავისი, როგორც სასანიანებზე გამარჯვებულის, ცხენზე ამხედრებული ძეგლი დაადგმევინა (კემერონი, 1993: 104-127). მეორე მაგალითი ასევე იუსტინიანეს მმართველობაში გვხვდება, როდესაც ბელისარიუსმა გამარჯვება მოიპოვა ვანდალებზე და მათი დამარცხებული მეფე გელიმერი ტყვედ ჩაიყვანა კონსტანტინოპოლში. ვანდალთა მეფე იპოდრომზე გაატარეს, სადაც მან, საიმპერატორო ლოჟასთან გასვლისას, იუსტინიანეს თაყვანი სცა (Procopius, 1914-1940: BV. 4.9.12).

ისევ დავუბრუნდეთ მთავარ საკითხს: თუ იმპერატორი უშუალოდ არ მონაწილეობდა სამხედრო კამპანიების წარმოებაში, როგორ ხდებოდა სტრატეგიული მნიშვნელობის გადაწყვეტილებების მიღება? ეს საკითხი პირდაპირ უკავშირდება წარმოდგენილი ნაშრომის მთავარ საკითხს: გააჩნდა თუ არა ბიზანტიის იმპერიას IV-VII საუკუნეებში გრძელვადიანი პოლიტიკა (სტრატეგია) იმპერიის საზღვრების გასწვრივ მცხოვრები ხალხების მიმართ?

სტრატეგიული გადაწყვეტილებების მიღების პროცესის შესასწავლად, თავდაპირველად, საჭიროა განვსაზღვროთ იმპერიის სამხედრო ძალა. პერიოდი, რომელიც აქ განიხილება, წერილობითი წყაროების სიუხვით გამორჩეული იუსტინიანეს მმართველობაა. აღსანიშნავია პროკოპი კესარიელის მიერ დატოვებული იუსტინიანეს ომებისა და აღმშენებლობის აღწერა. მისი უპირატესობა, გარდა ნაშრომების იმ დიდი რაოდენობისა, აგრეთვე იმაშიცაა, რომ ის, როგორც ბელისარიუსთან დაახლოებული პირი, სხვადასხვა საომარი მოქმედების უშუალო თვითმხილველი იყო. პროკოპის გარდა, ასევე ნიშანდობლივია კონსტანტინოპოლელი იურისტის, აგათიას მიერ დაწერილი პროკოპის ისტორიის გაგრძელება, სადაც ავტორი მიმოიხილავს ოსტგუთების წინააღმდეგ წარმოებული ომის ბოლო ეტაპს და დეტალურად გადმოგვცემს ბიზანტიისა და სასანიანთა ირანის ბრძოლას სამხრეთ კავკასიაში. აგრეთვე, არანაკლებ მნიშვნელოვანია მენანდრეს ისტორია, რომელშიც აღწერილია 557-565 წლების მოვლენები. მენანდრეს წყარო განსაკუთრებით საინტერესოა, რადგან ის მოიცავს ცნობებს იმ მოვლენების

ნების შესახებ, რომელიც იმპერიის საზღვრებიდან შორს, თანამედროვე შუა აზიაში ხდებოდა (Menander Protector, 1985: 56-66).

გარდა ზემომოყვანილი ძირითადი წერილობითი წყაროებისა, აგრეთვე მნიშვნელოვანია ბიზანტიური სამხედრო ტრაქტატები. ერთ-ერთია ანონიმური ნაშრომი სახელწოდებით „სტრატეგიაზე“, რომელიც იუსტინიანეს მმართველობაში დაინერა (კუჩმა, 2001: 37-50, 208-243). მეორე, უფრო ცნობილი ნაშრომია *Strategikon*-ი, რომელიც იმპერატორ მავრიკეს ეკუთვნის და VII საუკუნის დასაწყისით თარიღდება (Mauricius, 2004: 5-59).

სტრატეგიული გადაწყვეტილების მიღების პროცესი:

ომის გამოცხადება ვანდალების წინააღმდეგ

პროკოპის ნაშრომში „ომი ვანდალებთან“ საკმაოდ ბევრ მონაცემს ვაწყდებით ჩრდილოეთ აფრიკაში ომის მზადებაზე და ბელისარიუსის მეთაურობით 15,000-იანი სამხედრო ექსპედიციის გაგზავნაზე. პროკოპი აღწერს არაფორმალურ კონსილიუმს, რომელიც იუსტინიანემ მოიწვია საომარი მოქმედებების განსახილველად (Procopius, 1914-1940: BV. 3.10):

„როდესაც იმპერატორმა იუსტინიანემ განსაზღვრა, რომ ვითარება საკმაოდ ხელსაყრელი იყო როგორც ქვეყნის შიგნით, ასევე სპარსეთთან ურთიერთობაში, მან მთელი ყურადღება ჩრდილოეთ აფრიკისკენ გადაიტანა. როდესაც მან გაუმხილა მომხრეებს, რომ აგროვებდა ჯარს ვანდალებისა და გელიმერის²¹ წინააღმდეგ, მათი უმრავლესობა უკმაყოფილო დარჩა ამ გადაწყვეტილებით და მას შეცდომად მოიაზრებდა. ისინი იხსენებდნენ იმპერატორ ლეოს ექსპედიციას, ბასილისკეს წარუმატებლობას²², თუ რამდენი ჯარი დაიღუპა და

²¹ ვანდალების მეფე.

²² 468 წლის სამხედრო კამპანია.

რამდენი ფული დაკარგა სახელმწიფომ. ადამიანები, ვინც ყველაზე მეტად შეწუხდნენ, იყვნენ პრეტორიანელი პრეფექტი, ხაზინის გამგებელი და ისინი, ვისაც ევალებოდა გადასახადების აკრეფა...”

ერთადერთმა ადამიანმა, რომელმაც გაბედა წინააღმდეგობა გაენია იმპერატორისთვის, რათა ხელი შეეშალა ექსპედიციისთვის, პრეტორიანელი პრეფექტი იოანე კაპადოკიელი იყო.

წყაროში ნათლად ჩანს რა ფაქტორების გათვალისწინება ესაჭიროებოდა ბიზანტიის იმპერატორს მნიშვნელოვანი სამხედრო გადანყვებილების მიღების წინ. თანამედროვე პერიოდის მსგავსად, მმართველი ბიზანტიის იმპერიაში, ისეთიც კი, როგორც იყო ავტოკრატი იუსტინიანე, ეკითხებოდა მოხელეებს ეკონომიკური დაბრკოლებების შესახებ, რომელიც სამხედრო კამპანიის მზადებისას შეიქმნებოდა. ის ფაქტი რომ იუსტინიანეს გეგმას პრეტორიანელი პრეფექტი იოანე კაპადოკიელი შეენიანაღმდეგა, მეტყველებს იმაზე როგორი მნიშვნელოვანი იყო ეკონომიკური საკითხის (იქნება ეს დამატებითი გადასახადების აკრეფა, თუ ხაზინიდან ომის მეტი დაფინანსება) გათვალისწინება საომარი მოქმედებების დაწყებამდე.

ვანდალებთან ომის დაწყებამდე იუსტინიანეს ორ ფრონტზე ომის თავიდან აცილება სურდა. შესაბამისად, მნიშვნელოვანი იყო აღმოსავლეთში სამხედრო მოქმედებების დასრულება. თუმცა იმპერატორის რელიგიური პოლიტიკის მოთხოვნები – დახმარება გაენია ჩრდილოეთ აფრიკაში ვანდალების მმართველობით ჩაგრულ ქრისტიანებისთვის (ყოველ შემთხვევაში, რიტორიკულად) – როგორც წყაროდან ჩანს, ომის გამოცხადებით გამოწვეულ შესაძლო ეკონომიკურ პრობლემებზე მალლა დადგა. პროკოპი რამდენიმეჯერ ახსენებს, როგორ აგროვებდა ცნობებს იუსტინიანე აფრიკაში ქრისტიანების გაუსაძლის პირობებზე. იუსტინიანე, აფრიკაში სამხედრო ინტერვენციისთვის რიტორიკულად იყენებდა კიდევ ერთ რელიგიურ მიზეზს: ვანდალების არიანელობას. მოულოდნელია, მაგრამ ვანდალების მმართველობა აფრიკაში ბელისარიუსის

მეთაურობით 15,000-იანი ბიზანტიური ჯარის შემოტევის შემდეგ დაეცა. სწრაფი გამარჯვების მიუხედავად, სამხედრო კამპანიამ დიდი წნეხი დაატანა იმპერიის ეკონომიკურ რესურსებს, რადგან კონსტანტინოპოლი იძულებული იყო, ჯარი მუდმივად განეღებინა ახლად შემოერთებულ ტერიტორიებზე.

საინტერესოა რა სამხედრო მემკვიდრეობა დარჩა იუსტინიანეს და რა შეიცვალა ამ სფეროში მისი რეფორმატორული მმართველობის ხანაში. სტრუქტურულად, IV საუკუნეში კონსტანტინე დიდის მიერ შემოღებული რეფორმების შემდეგ, რომაულ ჯარში მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ მომხდარა. მართალია, არც პროკოპისთან და არც VI საუკუნის რომელიმე სხვა ისტორიკოსთან არ გვხვდება ტერმინები *comitatenses*-ი და *limitanei*, სხვაობა ამ სავლელ და სასაზღვრო ჯარებს შორის უცვლელი დარჩა. იუსტინიანეს ტახტზე ასვლის დროისთვის, იმპერიაში არსებობდა ხუთი რეგიონული სავლე ჯარი (ორი კონსტანტინოპოლთან, თითო ჯარი ილირიკუმში, თრაკიასა და იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვარზე), რომელთა სათავეშიც *magister militum*-ები იდგნენ. შემდეგ, იმპერატორმა მეექვსე სავლე ჯარიც შექმნა (ლი, 2006: 120-125), ხოლო აღმოსავლეთის სავლე ჯარი ორ ნაწილად დაიყო – ერთი სომხეთის, მეორე კი მესოპოტამიური პროვინციების დასაცავად. ეს ნაბიჯი, სავარაუდოდ, პირდაპირი პასუხი იყო სასანიანთა გაძლიერებულ ინტერესზე სამხრეთ კავკასიაში.

IV და VI საუკუნეების საიმპერიო ჯარებს შორის ამ ფუნდამენტური მსგავსობების მიუხედავად, ჯარს რამდენიმე სახეცვლილება მაინც შეეხო. კავალერია საბრძოლო მოქმედებებში უფრო აქტიურ როლს თამაშობდა, ხოლო *foederati* და *bucellarii* მეტად პოპულარულ საჯარისო შენაერთებად გადაიქცნენ. რომაელები *foederati*-ებს უცხოელებს ეძახდნენ, რომელნიც რომაულ და შემდგომ ბიზანტიურ ჯარში მსახურობდნენ (ლი, 2006: 120-25), ხოლო *bucellarii*, თავდაპირველად, შეიქმნა მხედართმთავრების პირად დაცვად, ხოლო დროთა განმავლობაში მძლავრ საომარ ერთეულებად გადაიქცა.

რამდენად დიდი იყო იუსტინიანეს ჯარი? VI საუკუნის ისტორიკოსი აგათია აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში 150,000-იანი ჯარის შესახებ წერს. ისტორიკოსების უმეტესობა მიიჩნევს, რომ აგათია მიგვიტოვებს არსებული ჯარის მცირე რაოდენობას, რადგან იგი, ზოგადად, არის უკმაყოფილო იუსტინიანეს მიერ გატარებული სამხედრო პოლიტიკით. უფრო სწორი იქნებოდა, გვეფიქრა 300,000-350,000-იან ჯარზე აღმოსავლეთ რომის იმპერიის სამსახურში. რთულად წარმოსადგენია, რომ კონსტანტინოპოლს ამაზე დიდი ჯარის მობილიზება მოეხერხებინა მას შემდეგ, რაც იმპერია 395 წელს ორად გაიყო. ორი იმპერატორის არსებობა რომაულ სამყაროში ორი სახელმწიფო აპარატის არსებობას გულისხმობდა, რაც, პირველ რიგში, იმპერიის სამხედრო ძალის გაყოფას ნიშნავდა. გარდა ამისა, ჩვენთვის არსებული მონაცემები მიუთითებს იმაზე, რომ V საუკუნიდან აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ცალკეული ჯარების რაოდენობა არ იყო დიდი.

502 წელს შაჰანშაჰ კავადმა კონსტანტინოპოლს ომი გამოუცხადა, რითაც დაასრულა ორ იმპერიას შორის საუკუნეზე მეტხანს გაგრძელებული თანამშრომლობა²³. პროკოპისტან გვხვდება პირდაპირი ცნობა, რომ 503 წელს, იმპერატორ ანასტასიუსის დროს, მოხერხდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში სასანიანთა ძალების წინააღმდეგ 52,000-იანი ჯარის განლაგება. მაგრამ ეს რიცხვი უფრო გამონაკლისს წარმოადგენდა. წყაროების მიხედვით, იუსტინიანეს ჯარების რიცხვი მერყეობდა 15,000-დან 30,000-მდე²⁴ (ლი, 2006: 120-125). ამასთან ერთად, სამხედრო გრაჟიკატ *Strategikon*-ში, 15,000-20,000-კაციანი ჯარი საკმაოდ დიდ ერთეულადაა მიჩნეული. დამატებით არგუმენტად შეგვიძლია ისიც გამოვიყენოთ, რომ რამოდენიმე ფრონტზე საომარ მოქმედებაში მყოფ იუსტინიანეს გაუჭირდებოდა, ერთდროულად, იტალიაში ოსთგუთებისა და მე-

²³ თანამშრომლობა, ძირითადად, უსაფრთხოების საერთო კონცეფციის შემუშავებაზე მიმდინარეობდა ევრაზიის სტეპებიდან მომდინარე ნომადური საფრთხის აღმოსაფხვრელად.

²⁴ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ხშირი იყო უფრო მცირერიცხოვანი საჯარისო შენაერთების ოპერირება ფრონტის ხაზებზე. მაგალითად, ეგრისში სასანიან ჯარებთან ბრძოლაში ქართველების დასახმარებლად, იუსტინიანემ 5,000-6,000-იანი ჯარი გამოაგზავნა.

სოპოტამიაში სასანიანთა წინააღმდეგ რამოდენიმე 35,000-50,000-იანი ჯარის გამოყვანა.

იუსტინიანეს პერიოდში ისევე, როგორც ადრეულ საუკუნეებში, ჯარის შევსება ხდებოდა ორი გზით: 1. ჯარში მსახურების უფლება/ვალდებულება მემკვიდრეობით გადადიოდა მამიდან შვილზე; 2. უცხოელების დაქირავება. შესაბამისად, არ არის გასაკვირი ჰუნების, გუთების, ისლამამდელი არაბებისა²⁵ და სხვა გერმანული თუ ნომადური წარმომავლობის ხალხების იმპერიულ ჯარში ინტეგრირება²⁶.

ჯარზე იხარჯებოდა იმპერიის ადამიანური და ეკონომიკური რესურსების დიდი ნაწილი. სხვადასხვა გამოთვლით, ჯარზე ყოველწლიურად იმპერიის ხაზინის ნახევარი, ან 3/4 იხარჯებოდა²⁷. გამოთვლების გაკეთება შესაძლებელია, თუკი გვეცოდინება, რამდენს ხარჯავდა იმპერია თითოეულ ჯარისკაცზე. III საუკუნეში დაწყებულმა ინფლაციამ დააქვეითა რომაელი ჯარისკაცის ხელფასის – *stipendium*-ის – თვითღირებულება. ინფლაციამ ისეთ ზომებს მიაღწია, რომ სახელმწიფო იძულებული გახდა, შემოეღო ნატურალური გადასახადი – *annona*, თუმცა ამ სისტემით ამოღებული გადასახადების ერთი ტერიტორიიდან მეორეში გადატანა ინ-

²⁵ ესენი სტრუქტურულად არ ერწყმოდნენ იმპერიულ ჯარებს, მაგალითად, სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში, არამედ, ხშირ შემთხვევებში, დამხმარე ერთეულებად გამოდიოდნენ.

²⁶ მკვლევართა ერთი ჯგუფი მიიჩნევს, რომ 540-იან წლებში გავრცელებული ჭირის შემდეგ იმპერიული ჯარი უფრო მეტად ეყრდნობოდა დაქირავებულ უცხოელებს, თუმცა ჩვენთვის მნიშვნელოვანია გავარკვიოთ, თუ რა ნეგატიური გავლენა მოახდინა ჭირმა იმპერიის სოფლის მოსახლეობაზე, საიდანაც ხდებოდა ჯარის ძირითადი ნაწილების გამოყვანა. ასევე უნდა ავლნიშნოთ, რომ ზუსტი სტატისტიკური მონაცემების მოყვანა შეუძლებელია. რამოდენიმე ისტოკიროსი მიიჩნევს, რომ, დაახლოებით, იმპერიის მოსახლეობის 1/3 უნდა განადგურებულიყო, საიდანაც დიდი წილი სოფლის მაცხოვრებლებზე მიდიოდა. სხვები ფიქრობენ, რომ მიუხედავად რთული მდგომარეობისა, რომელიც შეიქმნა ეპიდემიის შემდეგ, სოფელში მოსახლეობის დაკლებას არ უნდა შეექმნა კრიზისული მდგომარეობა ჯარის შევსებაში. ამასთან ერთად, არქეოლოგიური მონაცემები იმპერიის სხვადასხვა რეგიონიდან, მაგალითად სირიიდან, მეტყველებს იმაზე, რომ სოფლის მოსახლეობა არა მარტო არ დაკლებულა VI საუკუნის შუა ხანებში, არამედ მომატებულიც კი იყო.

²⁷ თუმცა ეს გამოთვლები პირობითია ზუსტი ეკონომიკური მონაცემების არარსებობის და გამო.

ვევდა სატრანსპორტო პრობლემებს. ამიტომაც, დროთა მსვლელობაში, *annonae*-მ ცვლილება განიცადა და VI საუკუნეში სახელმწიფო ზოგ იმპერიულ საჯარისო შენაერთს ნატურალურ გადასახადს, ზოგს ფულს უხდიდა²⁸. აგრეთვე არსებობდა ბონუსები, რომელიც გადაეცემოდა ჯარისკაცებს ტახტზე ახალი იმპერატორის ასვლისთანავე და მისი მმართველობის ყოველ მომდევნო მეხუთე წელიწადს²⁹. ამასთან, ჯარისკაცებს ეძლეოდათ დამატებითი თანხები სამხედრო აღჭურვილობის შესაძენად³⁰.

ასეთი იყო V საუკუნის საიმპერიო ჯარის ინფრასტრუქტურა. სისტემისთვის მთავარ სირთულეს ქმნიდა სამხედრო კამპანიის მოწყობა. ყველაზე მსხვილი საექსპედიციო ჯარი VI საუკუნის დასაწყისში იმპერატორ ანასტასიუსის დროს იყო მობილიზებული. როგორც ითქვა, 503 წელს ანასტასიუსმა 52,000-იანი ჯარი შეკრიბა, ხოლო 533 წელს იუსტინიანემ 15,000-იანი ექსპედიცია გააგზავნა ჩრდილოეთ აფრიკის ვანდალებისგან გასათავისუფლებლად. ბელისარიუსის ჯარის ეს რიცხვი მნიშვნელოვნად ნაკლებია, ვიდრე ანასტასიუსის მიერ შეკრებილი ლაშქარი. მიუხედავად ამისა, 15,000-იან ჯარს ყოველდღიურად ესაჭიროებოდა 30 ტონა ხორბალი, 13 ტონა საკვები და 114,000 ლიტრი წყალი. შესაბამისად, ურბანიზებულ ტერიტორიებზე ომის წარმოება უფრო მარტივი იყო, რადგან არ იყო რთული საკვებისა, თუ წყლის მოძიება მინიმალური რაოდენობით მაინც (ვიტბი, 2008: 288-311).

ეს შედარებით პატარა საექსპედიციო ჯარები საკმაოდ ეფექტური იყო მტრის დამარცხებისათვის. 530 წელს, ბელისარიუსმა სასანიანთა დიდი ჯარის დამარცხება მოახერხა ქალაქ დარასთან (ჩრდ. მესოპოტამია). პარალელურად, იმავე წელს, სხვა ორმა ბიზანტიელმა მხედართმთავარმა, სიტასმა და დოროთეუსმა, ასევე

²⁸ ზოგადად, ნატურალურ გადასახადს *limitanei*-ებს, ხოლო ფულს კი *comitatenses*-ის ჯარებს უხდიდნენ.

²⁹ ყოველ ხუთ წელიწადში ერთხელ ბონუსების დარიგება ეხმარებოდა ამა თუ იმ იმპერატორს ჯარის ლოიალურობა შეენარჩუნებინა. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ახალი იმპერატორის დროს გაცემული ბონუსი დაახლოებით უდრიდა ორი წლის ნატურალურ გადასახადს, ხოლო ყოველ ხუთ წელიწადში გაცემული ბონუსი – ერთი წლის ნატურალურ გადასახადს.

³⁰ ეს კი ხორციელდებოდა იმპერიულ ქარხნებში (*fabricae*).

გამარჯვებები მოიპოვეს სასანიანთა სხვა მრავალრიცხოვან ჯარებზე. ვანდალების წინააღმდეგ მოწყობილმა კამპანიამ სასურველი შედეგი გამოიღო ბელისარიუსის მიერ ორ ბრძოლაში, ად დეკიმუმსა და ტრიკამარუმთან გამარჯვებების მოპოვების შემდეგ. ამ პერიოდში მცირერიცხოვანი ბიზანტიური ჯარით მრავალრიცხოვან მეტოქეზე გამარჯვებების საკმაოდ დიდი სიის შედგენა შეიძლება³¹.

VI საუკუნის ბიზანტიური ჯარების ასეთი ეფექტურობის ერთ-ერთი მიზეზი ქვეითი ერთეულების როლი იყო. VI საუკუნეში კავალერიამაც დაიკავა საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი. გუთების შუბით შეიარაღებულ კავალერიაზე ბიზანტიელი მშვილდოსნების უპირატესობამ მრავალმხრივ განაპირობა იტალიის დაპყრობა. აღსანიშნავია, რომ ხშირი იყო შემთხვევები, როდესაც მშვილდოსნები ცხენებიდან ჩამოდიოდნენ და ბრძოლას ქვეითებად აგრძელებდნენ. გარდა ამისა, იმპერიული ჯარი გამოირჩეოდა დისციპლინით, რომელიც უკვე საუკუნეების ტრადიციას ითვლიდა. ბიზანტიელ მხედართმთავრებს გააჩნდათ უამრავი ხერხი როგორ უნდა შეენარჩუნებინათ, ან გაეძლიერებინათ დისციპლინის დონე ჯარში, იყო ეს სისტემური ვარჯიშების დანესებით თუ დამრღვევთათვის მკაცრი ჯარიმების შემოღებით. აღსანიშნავია, რომ ხელფასების გადაუხდელობისას ხშირი იყო საბრძოლო მორალის დაქვეითების შემთხვევებიც.

მიუხედავად ზემოთნახსენები წარმატებული სამხედრო სისტემისა, გამარჯვებები ცალკეულ ბრძოლებში არ შეიძლება განხილულ იქნას იმპერიის სამხედრო ძლიერების საზომად. იმპერია ბევრჯერ დამარცხებულა დაბალი სამხედრო მომზადების მქონე ჯარებთან³². ამიტომაც საჭიროა იმპერიის მოქმედებების კომპლექსური შესწავლა: ყველა არსებული ეკონომიკური, თუ ადამიანური რესურსი, დაზვერვის ეფექტურობა და ა. შ. ამ მხრივ, კარგი

³¹ თუნდაც, აღსანიშნავია ისეთი გამარჯვებები როგორც არის ნარსეს მიერ გუთების დამარცხება ტაგინასთან და მონს ლაკტარიუსთან (იტალია) 552 წელს, ხოლო 554 წელს – ფრანკებზე კასილინუსთან. გერმანუსმა (ასევე ბიზანტიელმა მხედართმთავარმა) დუნაიზე ანტები დაამარცხა იუსტინიანეს გამეფებამდე, ხოლო 530 წელს მუნდუსმა – ბულგარელები.

³² 378 წელს ბრძოლა ადრიანოპოლთან გუთების წინააღმდეგ.

მაგალითია ვანდალების წინააღმდეგ მოწყობილი ექსპედიცია. მართალია, ად დეკიმუსა და ტრიკამარუმთან გამართული ბრძოლები გადამწყვეტი იყო ვანდალთა გასანადგურებლად, ბელისარიუსის წარმატება 15,000-იანი ჯარით არ იქნებოდა ისეთი მარტივი, რომ არა აჯანყებები ტრიპოლიტანიასა (ვანდალთა სამეფოს ერთ-ერთი პროვინცია) და კუნძულ სარდინიაზე, რომელთა ჩახშობისთვის გელიმერს სამხედრო ძალების გადანაწილება უწევდა რამდენსამე ფრონტზე. ამასთან ერთად, კონსტანტინოპოლში კარგად იცოდნენ, რომ ჩრდილოეთ აფრიკის მოსახლეობის საკმაოდ დიდი ნაწილი, რომელიც დიოფიზიტი იყო, დადებითად იყო განწყობილი რელიგიურად მოძმე ბიზანტიელებისადმი. ეს უკვე გვიჩვენებს, როგორი სადაზვერვო სამუშაოები გაუტარებია იუსტინიანეს ხელისუფლებას კამპანიის დაწყებამდე. პროკოპი კესარიელის წარატივი ამ ომის შესახებ მკითხველს უტოვებს შთაბეჭდილებას, რომ კონსტანტინოპოლში ისიც კი იცოდნენ, თუ რამდენი ვანდალი ცხოვრობდა აფრიკაში და როგორი სოციალური ფონი არსებობდა იმ დროისთვის. ვინაიდან პროკოპი ბელისარიუსის პროტექსს წარმოადგენდა და საკუთრივ ბევრი აღწერილი მოვლენის მოწმე იყო, მარტივად სავარაუდებელია, რომ ამ ინფორმაციას ფლობდნენ იმპერიის სამხედრო შტაბის წევრები, როდესაც სამხედრო მოქმედებებს ამზადებდნენ. იგივეს თქმა შეიძლება ბელისარიუსის მიერ გუთების დამარცხებაზე იტალიაში, როდესაც გუთ ლიდერებს შორის არსებულმა წინააღმდეგობებმა ხელი შეუწყო ბიზანტიელთა გამარჯვებებს. შესაბამისად, ბიზანტიელთა სამხედრო წარმატებებზე საუბრისას, საჭიროა განხილულ იქნას, სხვადასხვა ფაქტორი, იქნება ეს ეკონომიკური, პოლიტიკური, რელიგიური, თუ უსაფრთხოებასთან დაკავშირებული საკითხი.

მნიშვნელოვანია ბიზანტიელების მიერ სააღყო ტექნიკის გამოყენებაც. ბელისარიუსმა აფრიკულ და იტალიურ კამპანიებში მრავალჯერ გამოიყენა სპეციალური დანადგარები და ალყის სხვა მეთოდები, იქნება ეს ალყაშემორტყმულთათვის ნყლის მიწოდების შეზღუდვა თუ საკვების განადგურება. სააღყო ტექნიკის გამოყენება არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო სასანიანებთან ბრძოლაში ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და სამხრეთ კავკასიაში, მაგრამ, ვან-

დალებსა და გუთებთან შედარებით, აქ ბიზანტიელების უპირატესობა ნაკლებად თვალსაჩინო იყო, რადგან ირანელებს არანაკლები სამხედრო გამოცდილება გააჩნდათ. ეს კარგად გამოჩნდა კავადის მიერ 502 წელს დაწყებულ ომში (გრეიტრექსი, 1998: 35-66).

ბიზანტიის ჯარის ეფექტურობაზე საუბრისას მარტივია, ყურადღება არ მივაქციოთ ისეთ მნიშვნელოვან საკითხს, როგორც არის საომარი მოქმედებების როლი იმპერიის რიგით მოსახლეობაზე. ამ მხრივ, ყველაზე მეტად ზარალდებოდა ურბანული ცენტრები, მაგალითად, იტალიაში, სირიასა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში. ჩვენ უკვე ვახსენეთ რა ხშირი იყო აპენინის ნახევარკუნძულზე ბელისარიუსის სამხედრო კამპანიის დროს დიდი ურბანული ცენტრების ალყები. საგრძნობლად დაზარალებული იყო სირიის დიდი ქალაქები, როგორც არის ალექო და ანტიოქია. ურბანული ცენტრების ალყები, როგორც წესი, საკმაოდ ხანგრძლივი დროის მანძილზე მიმდინარეობდა. მაგალითად, ოსტგუთებთან ომისას, რომს ორჯერ შემოარტყეს ალყა. თითო ალყამ თითო წელი გასტანა – 537-538 და 545-546 წლები. პროკოპის იტალიური ქალაქების ალყების აღწერილობაში ბევრჯერ გვხვდება ფაქტები თუ რა გაჭირვებამდე იყო დაყვანილი ურბანული მოსახლეობა³³. მოსახლეობა იმითაც ზარალდებოდა, რომ ხანგრძლივი ალყის შემდეგ მტერი, ძირითადად, ქალაქის ძარცვით ასრულებდა ურჩი მოსახლეობის დასჯას³⁴.

მსგავსი არგუმენტების მოყვანა შეიძლება სოფლის მოსახლეობაზეც. ელემენტარული მიზეზი კი, ალბათ, ისაა, რომ სამხედრო კამპანიების დროს ჯარები წყალსა და სხვა საკვებს, ძირითადად, სოფლის მოსახლეობის ხარჯზე მოიპოვებდნენ, თუ იმპერიული ცენტრებიდან საკვების ტრანსპორტირება ფერხდებოდა. ჯარის გავლას სოფლებში, ხშირ შემთხვევაში, მოჰყვებოდა ძარცვა და

³³ უფრო მეტიც, ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში ქალაქ ამიდას ალყისას (სასანურ ირანთან 502 წელს განახლებული საომარი მოქმედებების შემდეგ) წყაროებში კანიბალიზმის ფაქტებიც არის ნახსენები.

³⁴ 540 წელს, სანამ იუსტინიანეს ჯარები დასავლეთში იყვნენ დაკავებული, ხოსრომ ანტიოქია აიღო ალყის შემდეგ. არა მხოლოდ მოსახლეობის ნაწილობრივი განადგურება განხორციელდა, არამედ ნაწილის გადასახლება ირანში. ანტიოქიის მოსახლეობით ხოსრომ დედაქალაქ ქტესიფონთან დააარსა ახალი ქალაქი.

მოსახლეობის ქონების დაზიანება ან განადგურება. ეს განსაკუთრებით მაშინ ხდებოდა, როდესაც ბრძოლა წარუმატებლად მთავრდებოდა და საჯარისო შენაერთები ქაოტურად იხევდნენ უკან.

ხშირი იყო შემთხვევები, როდესაც მოსახლეობა იძულებული იყო საცხოვრებელი ადგილი შეეცვალა და ახალი, ნაკლებად სახიფათო ტერიტორიები დაეკავებინა. არქეოლოგიურად მტკიცდება, მაგალითად, 540-იან წლებში ცენტრალურ და სამხრეთ იტალიაში დასახლებების მიტოვების ფაქტები. მაგალითად, პროკოპისთან აღწერილია იტალიური ქალაქის ემილიის მოსახლეობის ბედი (Procopius, 1914-1940: BG. 6.20.18-22). მოსახლეობამ დატოვა საკუთარი ტერიტორია და ქალაქ პიცენუმისაკენ იმის იმედით გადაიხვეწა, რომ მისი ტერიტორიული მდებარეობა (პიცენუმი ზღვისპირა ქალაქი იყო) ხელს შეუწყობდა მოსახლეობის მარტივ გამოკვებას.

პროკოპის მიერ პოსტ-ვანდალური ჩრდილოეთ აფრიკის აღწერილობაც ადგილობრივი უმძიმესი სოციალური ფონის ბევრ ფაქტს გადმოგვცემს. სოფლის მოსახლეობის მასობრივი გადასახლებები აგრეთვე ხშირი იყო ბალკანეთში, როდესაც 540-550 წლებში დუნაისპირეთიდან სლავების ტომების მასშტაბური შემოსევები დაიწყო. იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციებში, მაგალითად, ეპიგრაფიკული მასალით მდიდარ სირიაში, 540-550 წლებში შემონახული არც ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი არ გვხვდება. ამის დაკავშირება კი სასანურ ირანთან წარმოებულ ომებით და ჭირის ეპიდემიასთან შეიძლება, თუმცა უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მუდმივმა სამხედრო მოქმედებებმა ნაწილობრივ დადებითი შედეგიც გამოიღო: მასშტაბურად მიმდინარეობდა ციხესიმაგრეების გამაგრება/აშენება. აღსანიშნავია ისიც, რომ საფორტიფიკაციო ნაგებობებზე მუშაობა არა იძულებით, არამედ ჩვეულებრივ სახელფასო სამსახურს წარმოადგენდა, რაც ხელს უწყობდა სოციალური დონის ამაღლებას დასაქმებულთა რაოდენობის გაზრდით.

შეიძლება ითქვას, რომ იუსტინიანეს ჯარები საკმაოდ ეფექტურ სამხედრო ერთეულებს წარმოადგენდნენ, ხოლო სამხედრო სისტემა (ინფრასტრუქტურა), ერთდროულად რამდენიმე ფრონტზე სხვადასხვა ძალის მქონე მონინააღმდეგესთან ომს უძლებდა.

იმპერიულმა სამხედრო მანქანამ მრავალ ცვლილებას გაუძლო. თუ 532 წელს ვანდალების წინააღმდეგ სამხედრო მოქმედებების წარმოება მას შემდეგ დაიწყო, რაც იუსტინიანემ ზავი დადო ხოსროსთან და ერთ ფრონტზე (ვანდალებთან) მოუწევდა ომის წარმოება, 540-550-იან წლებში ბიზანტიელებს ერთდროულად სამი მიმართულებით უწევდათ ბრძოლა. იმპერიის სამხედრო ინფრასტრუქტურამ ამ წნეხსაც წარმატებით გაუძლო. ამას უნდა დაემატოს ქირის ეპიდემიაც და ბიზანტიურ სოფლებში მასთან დაკავშირებული ადამიანური რესურსების შემცირება (ჰორდენი, 2006: 134-155).

თავი III

“*Barbaricum*”

1. „შიდა აზიის“ გეოგრაფია

IV საუკუნის 70-იან წლებში დუნაისპირეთში ჰუნების გამოჩენით „ხალხთა დიდი გადასახლება“ დაიწყო. როგორც დავინახეთ, ამ პროცესმა მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა აღმოსავლეთ რომის იმპერიის განვითარებაზე, სამხედრო ელიტის მსოფლმხედველობაზე და გამოიწვია იმპერიის სამხედრო სტრატეგიის შეცვლა. ჩვენ ამაზე საკმაოდ ბევრი ვისაუბრეთ, თუმცა კითხვაზე, თუ რატომ ესხმოდნენ ნომადები იმპერიას ჩრდილოეთიდან, პასუხი არ გავცივია. ამ და მომდევნო ნაწილში ზუსტად ეს პრობლემა იქნება განხილული, რომლის გარკვევისთვისაც ამოსავალ წერტილს გეოგრაფიული პირობები წარმოადგენს. ამასთან ერთად, აქ წარმოდგენილი მსჯელობა რელევანტური იქნება არა მხოლოდ ბიზანტიისთვის, არამედ სასანური ირანისთვისაც, რომელიც შუა აზიასა და ჩრდილოეთ კავკასიიდან ნომადების შემოსევების პირველ ტალღას ხვდებოდა.

მომდევნო ნაწილში, შიდა აზიის კონცეფციის განხილვისას, ყურადღება, ძირითადად, გამახვილებული იქნება სტეპების ეკონომიკასა და მის როლზე ნომადებსა და ცივილურ სამყაროს შორის ურთიერთობის დამყარებაში. აგრეთვე საუბარი იქნება შიდა აზიის³⁵ გეოგრაფიულ პირობებზე. ეს პირობები კი ამოსავალ წერტილს წარმოადგენდა ევრაზიის სტეპებსა თუ ევროპაში, კერძოდ კი უნგრეთის დაბლობზე მცხოვრები ნომადების ეკონომიკური ცხოვრების მოდელის გარკვევისთვის. არანაკლებ მნიშვნელოვან-

³⁵ რეგიონი, რომელიც პირობითად მოიცავს ყოფილ საბჭოთა კავშირის ტერიტორიას სამხრეთ კავკასიისა და თურქმენეთის გამოკლებით.

ნია, აგრეთვე, გავერკვიოთ იმაში თუ რატომ გახდა სტეპი ის გეოგრაფიული ლანდშაფტი, რომელშიც იქმნებოდა ათასობით კილომეტრზე, დუნაიდან კასპიამდე, გადაჭიმული ნომადური იმპერიები (ჰუნები, ავარები, ყივჩაღები და სხვა). შიდა აზიის გეოგრაფიული პირობების განხილვა მნიშვნელოვანია კიდევ ერთი საკითხის გარკვევისთვის: როგორ მოხდა, რომ განვითარების პრიმიტიულ დონეზე მცხოვრები ბარბაროსები სამხედრო საქმეში ახერხებდნენ ბიზანტიისა და სასანური იმპერიების შევიწროებას ამ სახელმწიფოების ჩრდილოეთ საზღვრის მთელ გაყოლებაზე გურგანის ველიდან (კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით), ევროპაში, მდინარე რაინამდე.

ევრაზიის კონტინენტის უკიდურესი ჩრდილოეთი წლის უმეტესი დროის განმავლობაში მთლიანად ყინულითა და თოვლით არის დაფარული. მხოლოდ უკანასკნელი საუკუნის განმავლობაში შეინიშნა ზედნადები თოვლისა და ყინულის დონის შემცირება. მიუხედავად იმისა, რომ თანამედროვე გემებით გამარტივდა არქტიკის ყინულის ზღუდის გადალახვა, ეს გზა დღესაც, როგორც ბოლო მრავალი საუკუნის განმავლობაში, მოწყვეტილია მსოფლიო ოკეანეს და მასზე გამავალ სავაჭრო გზებს (ბერგი, 1950: 61-75).

ისე მოხდა, რომ ევრაზიის კონტინენტის სამი დიდი მდინარე ლენა, ენისეი და ობი ევრაზიის შუა ტერიტორიიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით, ნაოსნობისთვის მიუწვდომელ ჩრდილოეთ ოკეანეში მიედინება და, შესაბამისად, საოკეანო ნავიგაციისგან მოწყვეტილია. ეს სამივე მდინარე მსოფლიოში ყველაზე დიდ დაბლობზე მოედინება. მდინარე ობი მოედინება დასავლეთ ციმბირის დაბლობზე, რომლის უმაღლესი წერტილი ზღვის დონიდან 285 მეტრს შეადგენს. ობისა და ირტიშის სათავეებიდან ჩრდილოეთ ოკეანემდე მოყოლებული, დასავლეთ ციმბირის ვაკე, რეალურად, მსოფლიოში ყველაზე დიდ ჭაობს წარმოადგენს (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 23). დასავლეთ ციმბირის აღმოსავლეთით შუა ციმბირის დაბლობი მდებარეობს, რომლის გასწვრივაც მდინარე ენისეი მიედინება. შუა ციმბირის დაბლობი ზღვის დონიდან შედარებით უფრო მაღლა მდებარეობს ვიდრე დასავლეთ ციმბირის დაბლობი, თუმცა მისი უმაღლესი წერტილი 1678 მეტრია, რაც უფრო, გამო-

ნაკლისს წარმოადგენს (საშუალო სიმაღლე, დაახლოებით, 800 მეტრია). შესაბამისად, სხვადასხვა სიმაღლისა და გეოგრაფიული სახელის მიუხედავად, დასავლეთ ციმბირის და შუა ციმბირის დაბლობები რეალურად ერთ დიდ გიგანტურ დაბლობს ქმნიან (კაპლანი, 2013: 154-160). შუა ციმბირის დაბლობის აღმოსავლეთით, მდინარე ლენა მოედინება, რომელსაც, საშუალოდ, 2,500 მეტრის სიმაღლის მქონე ქედები ესაზღვრება (მსოფლიო ატლასი, 1999: 8-9). მხოლოდ ვერხოიანსკის და ჩერსკის ქედები ქმნიან საკმაოდ მაღალ მთიან რეგიონს, რომელიც შეიძლება ჩაითვალოს ზემოაღწერილი „გიგანტური დაბლობის“ აღმოსავლეთ საზღვრად (მსოფლიო ატლასი, 1999: 8-9).

განვიხილოთ შიდა აზიაში მდებარე სხვა მდინარეებიც. მაგალითად, ამუდარია და სირდარია მიედინებიან მსოფლიოს ყველაზე დიდ – კასპიის და არალის – ტბებში, რითაც მონყვეტილები არიან საოკეანო ნავიგაციას. შედარებისთვის, დუნაის და რაინის მდინარეები დღესაც კი აქტიურად გამოიყენებიან კონტინენტური ვაჭრობისთვის (მსოფლიო ატლასი, 1999: 8-9).

ევრაზიის კონტინენტის ჩრდილოეთი და შუა ნაწილების სამდინარო სისტემების ანალიზისას შემდეგი დასკვნის გაკეთება შეიძლება: მთელი ტერიტორია კამჩატკიდან შავ ზღვამდე და ევრაზიის უკიდურესი ჩრდილოეთიდან სამხრეთით, ირანის მთიან რეგიონსა და მის აღმოსავლეთით მდებარე გობის უდაბნომდე, არის მეზღვაურობისთვის ჩაკეტილი ტერიტორია და რთული კლიმატური პირობების გამო ქმნის ერთ რეგიონს, რომელსაც შეგვიძლია, პირობითად, დავარქვათ შიდა აზია. შესაბამისად, ევროპასთან და სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიასთან შედარებით, შიდა აზია გამოთიშულია საოკეანო ნავიგაციას. დიდი ალბათობით, ზუსტად ამან (ცივ კლიმატთან ერთად) განაპორობა ისიც რომ, ცივილიზაციები არ იქმნებოდა ისეთი დიდი მდინარეების გასწვრივ როგორებიც არის ლენა, ენისეი, ობი, ვოლგა და სხვა (მაკინდერი, 1944: 53-82).

დავუბრუნდეთ ჩვენი „დიდ დაბლობის“ დასავლეთ ნაწილს, რომელიც სამხრეთით ზღვის დონიდან, დაახლოებით, 1,100-მეტრიან სიბრტყეში გადადის (დღევანდელი ყაზახეთი, კერძოდ კი ასტანი-

სა და კარალანდის გარშემო მდებარე ტერიტორია). ამ სიბრტყიდან, სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, კასპიის ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირებამდე, თურანის დაბლობია. მასში შედიან არალის ზღვა, მდინარეები ამუდარია და სირდარია და უფრო სამხრეთით, თურანის დაბლობი ირანის მაღალმთიან რეგიონს – ელბურსის მთიან სისტემას ესაზღვრება. შესაბამისად, ევრაზიის ამ ნაწილის გეოგრაფიული ექსკურსის მთავარი დასკვნა არის, რომ, პირობითად, გვიანანტიკურ ხანაში, ცხენზე ამხედრებულ ნომადს დიდი გაჭირვების გარეშე შეეძლო გადაეღახა მთელი მანძილი წყნარე ოკეანიდან ირანის საზღვრებამდე (მსოფლიო ატლასი, 1999: 8-9).

თურანის დაბლობიდან აღმოსავლეთით, ბალხაშის ტბამდე და ამ უკანასკნელიდან ისევ აღმოსავლეთით, იწყება ძუნგარიის დაბლობი, რომელიც დიდ ბუნებრივ ზღუდეს ქმნის: ტიან-შანი სამხრეთით და ალთაის მთები ჩრდილოეთით. ძუნგარიის დერეფნის გავლის შემდეგ, ჩვენ ავლმოჩნდებით მონღოლეთის დაბლობზე, რომლის სამხრეთით კიდევ ერთი გეოგრაფიული ბარიერი – გობის უდაბნო – მდებარეობს (ლატიმორი, 1940: 24-36).

ისევ დავუბრუნდეთ დასავლეთ ციმბირის დაბლობს, რომელსაც დასავლეთიდან ურალის მთები ესაზღვრება. ურალის მთები მიღებულია, როგორც ევროპის პირობითი აღმოსავლური საზღვარი (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 24), თუმცა ურალის მთების უმაღლესი წერტილი მხოლოდ 1895 მეტრია, ხოლო საშუალო სიმაღლე – 800 მეტრი. სხვა სიტყვებით, მიუხედავად იმისა, რომ ურალის მთები ჩრდილოეთ ოკენედან სამხრეთით, თითქმის არალის ზღვამდე ჩამოდის, დასავლეთ ციმბირის დაბლობის მცხოვრებთათვის ეს გეოგრაფიული ბარიერი არ წარმოედგენდა გადაუღახავ ზღუდეს. უფრო მეტიც, კასპიის ზღვასა და ურალის მთებს შორის მდებარეობს უზარმაზარი 300 კილომეტრის სიგანის დერეფანი, რომელიც აღმოსავლეთ ევროპის დაბლობში გადადის (თავის მხრივ, გაშლილი ურალის მთებიდან კარპატებამდე) (მსოფლიო ატლასი, 1999: 8-9). შესაბამისად, აღმოსავლეთ ევროპის დაბლობი (მიუხედავად სხვა ბუნებრივი პირობებისა) დიდი ციმბირული დაბლობის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს (გადაჭიმული

ურალის მთებიდან მდინარე ლენამდე). პირობითად რომ ავიღოთ, ნომად მხედარს უპრობლემოდ შეეძლო მდინარე ლენიდან მოყოლებული დასავლეთის მიმართულებით წასულიყო და კარპატებთან აღმოჩენილიყო. თუ გავიხსენებთ ნომადი ხალხების მიერ ცივილურ სამყაროზე (ბიზანტიასა და ირანზე) თავდასხმებს, ზემოაღწერილი გეოგრაფიული პირობები ყველანაირად ხელს უწყობდა დაუბრკოლებვრივ გადაელახათ მთელი ტერიტორია თანამედროვე ბაიკალის ტბის მიდამოებიდან კარპატების მთებამდე.

ზემომოყვანილი გეოგრაფიული ექსკურსი რამდენიმე დასკვნის გამოტანის საშუალებას გვაძლევს. შიდა აზია – ტერიტორია მდინარე ლენიდან გობის უდაბნომდე და დასავლეთით, შავი ზღვის ჩრდილოეთამდე (დღევანდელი ცენტრალური აზიის და ციმბირის დიდი დაბლობის ჩათვლით, რომელშიც აღმოსავლეთ ევროპის დაბლობიც შედის) – უფრო ახლოს არის დაკავშირებული ევროპასთან და მახლობელ აღმოსავლეთთან, ვიდრე ჩინეთსა და ინდოეთთან. ერთი მხრივ, ტიბეტისა და ტიან შანის მთები, ხოლო მეორე მხრივ, გობის უდაბნო გადაულახავ გეოგრაფიულ ბარიერებს ქმნიდნენ ნომადებისთვის ამ ჩინეთსა და ინდოეთზე თავდასხმისთვის. ჩვენ არ ვაგვაჩნია მსგავსი ზღუდე შიდა აზიიდან ევროპასა და მახლობელ აღმოსავლეთში გადასასვლელად. ზუსტად ამით უნდა აიხსნას ნომადების ლაშქრობების მიმართულება. შედეგი კი ის არის, რომ მესოპოტამიისა და აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მიწათმოქმედი მოსახლეობა ნომადების თავდასხმების პირდაპირ სამიზნეს წარმოადგენდა.

შიდა აზია ერთვის შავ და ბალტიის ზღვებს. ორივე ზღვა მიეკუთვნება ოკეანურ ნავიგაციას მხოლოდ ვიწრო სკაგერაკის, დარდანელისა და ბოსფორის სრუტეებით. სხვა სიტყვებით, მარტივად შესაძლებელია ამ ორი სრუტის ჩაკეტვა, რაც რამდენჯერმე მომხდარა ისტორიის განმავლობაში. მაგალითად, პირველი მსოფლიო ომის დროს, თურქეთმა შავი ზღვა ჩაკეტა, რითაც ავტომატურად მდინარეების მთელი სისტემები (დონი, დნეპრი და სხვა) მიაკუთვნა შიდა აზიას. ამავე ომში ინგლისის და საფრანგეთის გემები ვერ ახერხებდნენ ბალტიის ზღვაში შესვლას, რადგან გერმანელებმა მთელი სრუტის გასწვრივ ნალმები განათავსეს. ასეთ შემთხვევებ-

ში, შიდა აზიის საზღვარი გადაინეოდა დუნაის სამხრეთით (რადგან ეს მდინარეც გამოეთიშებოდა საოკეანო ნავიგაციას). ამის პარალელურად, მრავალი სხვა მაგალითი მოგვეპოვევა, როდესაც შავი და ბალტიის ზღვები არ ეკუთვნოდა შიდა აზიას. მაგალითად, ავილოთ ყირიმის ომი, რომლის შედეგიც ის იყო, რომ რუსეთს არ შეეძლო ფლოტის ყოლა სევასტოპოლში. ასეთ შემთხვევაში, შიდა აზიის საზღვარი შავი ზღვის ჩრდილოეთით გაივლიდა. შესაბამისად, შავი ზღვა გარდამავალ საზღვარს წარმოადგენს და მისი შიდა აზიისთვის უპირობო მიკუთვნება შეუძლებელია (მაკინდერი, 1942: 53-82).

შიდა აზიის რეგიონი იკავებს უზარმაზარ ტერიტორიას ევრაზიის შუა და უკიდურეს ჩრდილოეთ ნაწილებში და მოიცავს, დაახლოებით, 10,000,000 კვადრატულ კილომეტრზე მეტს, რაც, დაახლოებით, მსოფლიოს მიწის ერთ-მერვედს შეადგენს. თუ რა დისტანციებთან გვაქვს საქმე, საკმარისია გავისხენოთ, რომ დიდი აღმოჩენების ეპოქის მოგზაურები ზღვაზე დაახლოებით მსგავს დისტანციებზე მგზავრობდნენ. ასევე, იმის გამო, რომ ეს ტერიტორია ჩაკეტილია როგორც სამხრეთიდან, ასევე ჩრდილოეთიდან, შიდა აზიის ტერიტორიაზე გადაადგილება, უმთავრესად, სახმელეთო გზებით ხორციელდებოდა. გამონაკლისს წარმოადგენს შავი ზღვა, მაგრამ როგორც ვთქვით ის შიდა აზიის პერიფერიულ ნაწილს, გარდამავალ ტერიტორიას წარმოადგენდა.

უკვე ვახსენეთ, რომ შიდა აზიის დიდ მდინარეებს არ გააჩნიათ გასასვლელი სანავიგაციო წყლებში. იგივეს თქმა შეიძლება კასპიის და არალის ზღვების სამდინარო სისტემებზეც. ერთადერთ გამონაკლისს შორეულ აღმოსავლეთში მდებარე ამურის მდინარე წარმოადგენს. თუმცა აქაც, მდინარე სათავეს ტაიგაში იღებს (ჩრდილოეთში) და არა მეურნეობით მდიდარ სამხრეთში. შიდა აზიის ეს ნაკლი ნაწილობრივ კომპენსირებულია აღმოსავლეთ ევროპის დაბლობით, სადაც ბალტიისა და შავი ზღვის სამდინარო სისტემებით ხერხდებოდა ჩრდილოეთ-სამხრეთ სავაჭრო გზის ამოქმედება. თუ მდინარეების გამოყენება ვაჭრობასა და გადაადგილებისათვის შეუძლებელი იყო, ნაკლები დაბრკოლება იყო სახ-

მელეთო გადაადგილებისათვის. სხვა სიტყვებით, ეს სახმელეთო გზები საოკეანო გზების ეკვივალენტური იყო.

შიდა აზიის რეგიონი გამოირჩევა კონტინენტური კლიმატისთვის დამახასიათებელი დიდ სხვაობებით ცივ და თბილ ტემპერატურებს შორის. ზამთარი არის ძალიან ცივი, ხოლო ზაფხული უკიდურესად ცხელი. მონღოლეთი და მის გარშემო მდებარე ტერიტორია გამოირჩევა მაღალი წნევით, რომლის შედეგიც ნულზე დაბალი ტემპერატურა და ნალექის სიმცირე არის (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 24).

როგორც ამ უზარმაზარი გეოგრაფიული ტერიტორიიდან ჩანს, შიდა აზია მოიცავს მრავალ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ ლანდშაფტს, ტიან-შანის მთებსა და გობის უდაბნოდან, ჩრდილოეთით, ტუნდრამდე. ტყეები, სტეპები და უდაბნოები, რომელნიც ერთმანეთისგან გარდამავალი ზონებით იყოფა, ჰორიზონტალურ ბუნებრივ ზოლებს წარმოადგენენ. ესა თუ ის გეოგრაფიული ლანდშაფტი ჰორიზონტალურად გადაჭიმულია რამდენსამე ათას კილომეტრზე. მაგალითად, წყნარი ოკეანიდან დასავლეთით ექვსი ათასი კილომეტრის გავლაა შესაძლებელი ერთი გეოგრაფიული ლანდშაფტიდან – ტაიგიდან – მეორე ლანდშაფტში გადაუსვლელად. ტყიანი ტაიგის სამხრეთით არის სტეპები. აქაც შესაძლებელია, მანჯურიიდან ევროპაში, უნგრეთის დაბლობამდე მიღწევა, ერთი ლანდშაფტიდან მეორეში გადაუსვლელად. ცალკე ეს ფაქტორი ძალიან ბევრს ხსნის იმაში, თუ რატომ ხდებოდა ამ გზით ნომადების თავდასხმები ბიზანტიის და ირანის ჩრდილოეთ ტერიტორიებზე და რატომ ახდენდა პირდაპირ გავლენას მანჯურიასთან ან ცენტრალურ აზიაში ნომად ხალხებს შორის მიმდინარე ბრძოლები ბიზანტიის დუნაის და კავკასიის საზღვრებზე.

შიდა აზიაში მთის მრავალი სისტემა არსებობს, რომლებიც გამოირჩევა თავისი გეოლოგიური სტრუქტურითა და ასაკით, თუმცა გეოგრაფიულად ისინი შიდა აზიის ერთ რეგიონში მდებარეობენ და რამდენიმე მაგალითის გარდა განუწყვეტელ ხაზს წარმოქმნიან. მთიანი რეგიონი იწყება უკიდურეს აღმოსავლეთ ციმბირიდან, დაახლოებით, 3,000-მეტრიანი სიმაღლეებით, ჩამოდის სამ-

ბრეტით და ერთვის ალტაის მთების სისტემას, რომლის სამხრეთიდან, ძუნგარიის ვიწრო ვაკის გავლის შემდეგ, იწყება ტიან-შანის სისტემა. ამ უკანასკნელის სამხრეთით მდებარეობს პამირი და ჰიმალაი. ალბათ, გამონაკლისს წარმოადგენს ორად-ორი სისტემა: ელბურსის მთები და კავკასიონი, რომლებიც უშუალოდ ერთვიან სტეპს. ზუსტად ამან განაპირობა ირანელების მიერ იქ თავდაცვითი კედლების აგება (იხილეთ ქვემოთ).

ტაიგისა და სტეპის ზონების გამოყოფის პარალელურად, აგრეთვე, მნიშვნელოვანია უდაბნოს ზონის გამოყოფა. შიდა აზიაში უდაბნო იწყება კასპიის ზღვის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში (სანამ ირანის მთიანეთში გადავა) და ვიწრო ზოლად აღმოსავლეთით გასდევს, სანამ გობის უდაბნოს არ შეუერთდება. ამ უდაბნოების ტერიტორიებზე მიწის დამუშავება და მოსავლის მოყვანა მხოლოდ ოაზისებში შეიძლება, რადგან შეუძლებელია საირიგაციო არხების გაყვანა. ისტორიულად, სამინათმოქმედო კულტურის გავრცელება სტეპურ ზონაში მხოლოდ ჩინეთის დიდი კედლის ჩრდილოეთით ხდებოდა, ხოლო დანარჩენი სტეპური ზონა ახალ პერიოდამდე ხელშეუხებელი რჩებოდა. (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 28-29).

ტუნდრა და ტაიგა კი უფრო არასტუმართმოყვარეა მინათმოქმედებისთვის. გარდა იმისა რომ ეს რეგიონები ძალიან ცივია, რაც მოკლე სამინათმოქმედო პერიოდით და თითქმის მუდამ გაყინული მიწით აისახება, მანდ, აგრეთვე, უამრავი ჭაობია. ეს დაბრკოლებები დღესაც ვერ იქნა გადალახული. უნდა აღინიშნოს, რომ მიწით გამოწვეული პრობლემები ნაკლებ დაბრკოლებას ქმნის ვიდრე მშრალი ან ცივი კლიმატი. მაგალითად, როგორც ზემოთ იყო ნახსენები, მთებით ჩაკეტილ ხრიოკ მიწაზე, მოსახლეობა უფრო დიდ სარგებელს ნახულუბს მთებიდან ჩამოსული წყლით და მათ ფერდობებზე არსებული ვეგეტაციით. შესაბამისად, მთელ სტეპურ ზონაში ინტენსიური მეურნეობის წარმოება შეუძლებელი იყო, რითაც იყო გამოწვეული ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ პასტორალურ ნომადიზმზე გადასვლა (ხაზანოვი, 1994: 85-91).

შიდა აზიის თითოეული ზონისთვის დამახასიათებელია თავისებური ვეგეტაცია. თუმცა განსხვავებული ბუნებრივი ზონების

ერთ-ერთი მთავარი დამახასიათებელი, სავარაუდოდ, ნალექის რაოდენობაა. ათსანტიმეტრიანი ნალექი ტუნდრასა და გობის უდაბნოში აორთქლების სხვადასხვა დონის გამო სხვადასხვა შედეგს გამოიღებს (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 28-29). ამავდროულად, სინესტის დონე იკლებს ჩრდილოეთ ევრაზიიდან სამხრეთში ჩამოსვლისას.

ბუნებრივი ზონების განსაზღვრასა და მათი საზღვრების მკაცრ დემარკაციაზე შემდგომი ოთხი ფაქტორი ახდენს გავლენას: ადამიანის ჩარევა ბუნებრივი ზონის ვეგეტაციაში; ბუნებრივი ზონების ცვლილება; სხვადასხვა ბუნებრივი და გარდამავალი ზონების არსებობა.

უნგრეთის ვაკე ისტორიულად მანჯურიიდან მომდინარე სტეპის ევროპულ დაბოლოებას წარმოადგენდა. ამის მტკიცე არგუმენტია, მაგალითად, სტეპებში ჰუნების ლაშქრობების დაწყება ევროპის მიმართულებით. ეს ხალხი ტიპიურ ნომადურ ცხოვრებას მისდევდა და ევროპაში მათი დასახლების არეალი ვერ იქნებოდა სხვა რომელიმე ტერიტორია თუ არა უნგრეთის ვაკე. მიუხედავად იმისა, რომ სოფლის მეურნეობის გავრცელება ნესტიან სტეპურ ზონაში მხოლოდ XIX-XX საუკუნეებში უახლესი ტექნოლოგიების განვითარებით მოხდა, ტუნდრის, ტაიგის, უდაბნოსა და გარკვეულწილად სტეპის უდიდეს ნაწილს ჯერ კიდევ აქვს შენახული თავისი თავდაპირველი ბუნებრივი თვისებები (ხაზანოვი, 1994: 33-38).

არის შემთხვევები, როდესაც ბუნებრივი ზონები იცვლიან საზღვრებს, თუმცა იმის დადგენა შეუძლებელია, მოხდა ეს ბუნებრივად თუ სოფლის მეურნეობის გავრცელების შედეგად. აგრეთვე, აღსანიშნავია, რომ ეს ცვლილებები მხოლოდ მოკლევადიანია და მათზე შიდა აზიაში მომხდარი ისტორიული ცვლილებების დამყარება უსაფუძვლო იქნება.

ტუნდრა ევრაზიის უკიდურეს ჩრდილოეთს იკავებს სკანდინავიის ნახევარკუნძულიდან კამჩატკამდე და, უმეტესწილად, უნაყოფო მიწას წარმოადგენს (იხ. რუკა 4). თუმცა, მიუხედავად ამისა, აქაც კი შეიძლება გარდამავალი ბუნებრივი ზონების ამოცნობა. მაგალითად, ტუნდრის მოუსავლიანი ჩრდილოეთის ნაწილი სამ-

ხრეთისკენ ბუჩქოვან ტუნდრაში გადადის, რომლის შემდეგაც ნახევრად ტაიგის მსგავსი ტყეები იწყება.

ჩრდილოეთ ოკეანის სიახლოვე მუდმივი ღრუბლიანობისა და ბურუსის მიზეზია. წვიმის სიმცირემ და აორთქლების დაბალმა დონემ ხელი შეუწყო წყლის დაგუბებას და ჭაობების შექმნას. ჩრდილოეთის ირემი ერთადერთ ცხოველს წარმოადგენს, რომელიც ტუნდრაში მცხოვრები ხალხის პირობებს პასუხობს.

შესაბამისად, დასკვნის სახით შეიძლება ვთქვათ, რომ გეოგრაფიული პირობები იყო უმთავრესი ფაქტორი ნომადების თავდასხმების უკან. ეოგრაფია საშუალებას იძლეოდა ნახევრად სახელმწიფოებრივი გაერთიენებები შექმნილიყო მხოლოდ ევრაზიულ სტეპებში და არა ტაიგასა ან ტუნდრაში. მდინარეებისა და მთების ადგილმდებარეობა კი ხელს უწყობდა ამ სტეპებში მცხოვრებ ნომადებს თავდასხმები ეწარმოებინათ უშუალოდ სასანური ირანისა და ბიზანტიის იმპერიის ჩრდილოეთ პროვინციების მიმართულებით.

2. „შიდა აზიის“ კონცეფცია

უძველესი დროიდან ევროპასა და მახლობელი აღმოსავლეთის-თვის უმთავრესი საფრთხე ევრაზიის შიდა რაიონებიდან – ევრაზიული სტეპებიდან – მომდინარეობდა. ალანები, ჰუნები, სლავები, ავარები, პაჭანიკები, მოგვიანებით თურქები და მონღოლები – ეს იმ ხალხთა არასრული ჩამონათვალია, რომელიც ბიზანტიის იმპერიისა და სასანური ირანის ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ საზღვრებს თავს ესხმოდა. თავდასხმები ხორციელდებოდა როგორც დუნაისა და შავი ზღვის ჩრდილოეთიდან, ასევე კავკასიონის ქედის გადალახვით და შუა აზიის მხრიდან. ეს იყო ბრძოლა პასტორალურ ნომადიზმსა და ცივილურ სამყაროს შორის. ხშირი იყო ირანელებისა და ბიზანტიელების ძალისხმევის გაერთიანება საერთო მტრის წინააღმდეგ. შიდა აზიიდან მომდინარე შეტევების მოგერიება ცივილური სამყაროს მიერ განსხვავდებოდა ხერხებითაც და პროცესის ხანგრძლივობითაც. მაგალითად, ხშირი იყო დამპყრობლის დამარცხება და მისი გაძევება, მაგრამ უფრო ხშირი იყო დამპყრობლის ასიმილირება ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ ბიზანტიასა და სასანურ ირანში შობადობის მაღალი მაჩვენებლის ხარჯზე (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 3).

ნომადები მინათმოქმედ ხალხებთან (ბიზანტია და სასანური ირანი) ბრძოლაში, ძირითადად, აგრესორის როლში გამოდიოდნენ³⁶. ბიზანტიელებისა და სასანიანების საგარეო პოლიტიკაში არ ფიგურირებდა აზიის შიდა რეგიონების სამხედრო დამორჩილება, რადგან ეს, უმეტეს შემთხვევაში, არ იქნებოდა ეკონომიკურად მომგებიანი. ერთადერთ გამონაკლისს წარმოადგენს თანამედროვე რუსეთი, როდესაც XVI საუკუნეში, კაზაკ ერმაკის მეთაურობით მოხერხდა ციმბირის დიდი ნაწილის შემოერთება (კლუჩევსკი, 2005: 174-185). მინათმოქმედი ხალხები, ძირითადად, მცირემას-

³⁶ თუმცა, როგორც შემდგომ ნაწილში იქნება ნაჩვენები, ასევე ხშირი იყო შემთხვევები, როდესაც აგრესორის როლს ზუსტად ბიზანტიელები ასრულებდნენ.

შტაბიან შეტევებს ახორციელებდნენ *barbaricum*-ში პოტენციურად მძლავრი ბარბაროსული კოალიციების შექმნის ნინააღმდეგ. იმ შემთხვევაში თუ ბიზანტიისა და ირანის მიერ ხორციელდებოდა რამე სახის ექსპანსია ევრაზიის სტეპურ ზონაში³⁷, ეს, პირველ რიგში, გამონვეული იყო იმპერიების პროვინციებში ქარბი მოსახლეობით და შემდგომ მისი ახლად შემოერთებულ სტეპურ ტერიტორიაზე მუდმივად დასახლების და მინის დამუშავების მიზნით (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 5-9). შიდა აზიის საზღვრების ზუსტად დადგენა რთულია. თუ ვიხელმძღვანელებთ მხოლოდ ნომადების განსახლების არეალის კრიტერიუმით (ხაზანოვი, 1994: 28-36)³⁸.

ერთი რამ ნათელია, შიდა აზია მთელი თავისი ისტორიის მანძილზე, არსებობდა, როგორც ცალკე ისტორიული სივრცე, რომლის ტერიტორიაზე მოსახლე ხალხებს მჭიდრო ეკონომიკური და პოლიტიკური ურთიერთობა ჰქონდა მინათმოქმედ ბიზანტიელებთან, ირანელებთან და ჩინელებთან. თუმცა რჩება ერთი და, ალბათ, ყველაზე მთავარი კითხვა: რა ფაქტორებმა გამოიწვია შიდა აზიის რეგიონი ცალკე ერთეულად ჩამოყალიბებულიყო და რამ განაპირობა ნომადებისა და მინათმოქმედი ხალხების შეჯახება?

თავიდანვე აღსანიშნავია, რომ მინათმოქმედი ხალხების ეკონომიკა დაფუძნებული იყო სოფლის მეურნეობაზე. ხოლო შიდა აზიისთვის დამახასიათებელი იყო წყლის არასაკმარისი რაოდენობა და მეურნეობისთვის რთული კლიმატი. რა თქმა უნდა, არსებობდა ტერიტორიები სადაც სოფლის მეურნეობა განვითარდა, მაგრამ მისი მასშტაბები იმდენად მცირე იყო, რომ ვერ ცვლიდა საერთო სურათს. ევრაზიის სტეპები – ტერიტორია კასპიის ზღვის ჩრდილოეთიდან კორეის ნახევარკუნძულამდე – ერთადერთი ტე-

³⁷ როგორც ამას ჩინელები აკეთებდნენ მანჯურიასში.

³⁸ ასე, მაგალითად, V საუკუნის 40-იან წლებში ჰუნების განსახლების არეალში რომაული პროვინცია პანონია შედიოდა, ხოლო XII საუკუნეში მცირე აზია შედიოდა შიდა აზიის ტერიტორიაში, რადგან ის სელჩუკების განსახლების არეალიც იყო. იგივეს თქმა შეიძლება ჩინეთის ჩრდილოეთ ნაწილზე, რომელიც ისტორიულად არ შედიოდა შიდა აზიის ტერიტორიაში, თუმცა უნდა მიეკუთვნოს ამ რეგიონს იმის გამო, რომ დიდი ხნის განმავლობაში იყო კიტანების, იურჩენების, მონღოლებისა და მანჯურიელების ბატონობის ქვეშ.

რიტორია იყო შიდა აზიაში, სადაც შესაძლებელი იყო მძლავრი სამხედრო გაერთიანებების შექმნა. ევრაზიული სტეპი მაცხოვრებლებს მხოლოდ მესაქონლეობით დაკავების საშუალებას აძლევდა. სტეპის გარდა, შიდა აზიის არც ერთი სხვა გეოგრაფიული სივრცე – ტუნდრა, ტაიგა თუ უდაბნო – არ იძლეოდა გეოგრაფიულ-ეკონომიკურ პირობებს (იხ. ქვემოთ) სახელმწიფოებრივი ერთეულების შესაქმნელად (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 4).

თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ გეოგრაფიული პირობების გარდა, კონფლიქტი ნომადებსა და მინათმოქმედებს შორის ეკონომიკური ფაქტორებითაც იყო მოტივირებული. ნომადები მთელი გვიანანტიკური პერიოდის განმავლობაში ცდილობდნენ გაეუმჯობესებინათ თავისი ეკონომიკური პირობები. მინათმოქმედებსა და ნომადებს შორის არსებული გამყოფი იყო მათი საცხოვრებელი მიწების მკაფიოდ განსხვავებული ეკონომიკური პოტენციალი (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 5-8).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ნომადები ყოველთვის ყოფილი სიმდიდრის, ფულისა და სხვა ძვირფასეულობის მოსაპოვებლად იბრძოდნენ. ამიანე მარცელინე, ბიზანტიელი იმპერატორები მავრიკე (582-602 წწ.), კონსტანტინე II პორფიროგენეტი (913-959 წწ.) (Constantine Porphyrogenitus, 1967: 61-73) თუ ჩინელი ისტორიკოსები, ნომადების აღწერისას, მიაჩნებდნენ მათი ხასიათის მტაცებლურ თვისებებზე (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 31.2.2). მსგავს სურათს გვიხატავს XIII საუკუნის ისტორიკოსი პლანო კარპინი მონღოლების აღწერისას. უფრო მეტიც, მაშინაც კი, როდესაც მონღოლებმა დააარსეს იმ პერიოდისთვის მსოფლიოში ყველაზე დიდი სახმელეთო იმპერია, ისინი ისეთივე ღარიბები და ოქროსა და სხვა სიმდიდრის მაძიებლებად დარჩნენ, როგორებიც XI-XII საუკუნეებში, საკუთარი იმპერიის შექმნამდე იყვნენ (ლატიმორი, 1938: 241-245).

ჩნდება კითხვა, რითი იყო განპირობებული შიდა აზიაში მცხოვრები ხალხის ესეთი სიღარიბე და რატომ იყო შეუძლებელი შიდა აზიის უზარმაზარ ტერიტორიაზე მცხოვრები ხალხისთვის იგივე საცხოვრებო სტანდარტების შემქნა, როგორიც ბიზანტიაში, ირანსა და ჩინეთში არსებობდა. პრობლემის თავში დგას არასაკმარისი

სოფლის მეურნეობა. ამის გამომწვევი კი ფიზიკურ-გეოგრაფიული ფაქტორები იყო (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 6-8).

შიდა აზიის უკიდურეს ჩრდილოეთში მდებარეობს ტუნდრა. ის მაქსიმუმში, რომელიც ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებ ხალხს შეეძლო მოეპოვებინა იყო არსებობისთვის მინიმალური საკვების მოძიება. უფრო მეტიც, ეს შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმ პირობით, თუ ოჯახები ერთმანეთისგან დაშორებით ცხოვრობდნენ, რადგან ადგილობრივ მინას არ შეეძლო ვინრო მონაკვეთში ადამიანთა დიდი რაოდენობის გამოკვება³⁹. პოლიტიკური ძალა, რომელიც ამა თუ იმ შემოსაზღვრულ ტერიტორიაზე მცხოვრებ ათიოდე ოჯახს გააჩნდა, საკმაოდ მინიმალური იყო. ტუნდრის მოსახლეობას არ შეეძლო მეზობელი ტერიტორიების დაპყრობა, რადგან მათი მცირე მოსახლეობა სტეპების მოსახლეობასთან შეტაკებაში განადგურების საფრთხის წინაშე დადგებოდა.

მდგომარეობა შიდა აზიის ტყიურ ზონაში – ტაიგაში – თითქმის ანალოგიური იყო (იხ. რუკა 4). თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ტაიგაში ბუნებრივი პირობები შედარებით უფრო მეტ საშუალებას იძლეოდა მოსახლეობისთვის თავი მეტევეზეობითა და ნადირობით ერჩინა. ეს იწვევდა შესაბამისი იარაღის განვითარებას, რაც ტაიგაში მცხოვრებ ადამიანებს ტუნდრის მაცხოვრებლებზე უფრო დიდ უპირატესობას ანიჭებდა. ამასთან ერთად, კოლექტიური მეტევეზეობა და ნადირობა ითხოვდა სოციალური ორგანიზაციის არსებობას, რომლითაც შესაძლებელი იქნებოდა რთული თავდასხმითი ოპერაციების განხორციელება. მაგრამ აქაც, როგორც ტუნდრაში, ნადირობასა და მეტევეზეობაზე დაფუძნებული ეკონომიკა მთლიანად მტაცებლური ხასიათის იყო. ამ აქტივობას არ შეეძლო დიდი რაოდენობის მოსახლეობის გამოკვება, რაც ახალი ტერიტორიების დაპყრობისთვის ფუნდამენტურ დაბრკოლებას ქმნიდა – სათა-

³⁹ ვითარება ევრაზიის ჩრდილოეთ ნაწილში დღესაც გვიანანტიკური პერიოდის მსგავსია. ისევ შეუძლებელია მასშტაბური სოფლის მეურნეობის ქონა, ხოლო დისტანციები დასახლებულ ადგილებს შორის საკმაოდ დიდ მანძილებზეა გადაჭიმული.

ნადო ძალის შეგროვება ფაქტობრივად შეუძლებელი იყო (მაკინდერი, 1942: 53-75)⁴⁰.

ასე რომ, მხოლოდ ევრაზიული სტეპი წარმოადგენდა გასაღებს მსოფლიო ისტორიაში შიდა აზიის როლის გაგებისთვის (იხ. რუკა 4). სტეპი ამ უზარმაზარი და ჩაკეტილი რეგიონის ერთგვარ მამოძრავებელ სივრცეს წარმოადგენდა, სადაც მეცხოველეობა საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული. ეკონომიკური თვითკმარობისთვის ცხოველები განსაზღვრულ პერიმეტრში ყოველთვის მოძრაობაში უნდა ყოფილიყვნენ (საინორი, 1975: 171-183). ტუნდრისა და ტაიგისგან განსხვავებით, სტეპი თავის მაცხოვრებლებს საშუალებას აძლევდა მოსახლეობის უფრო დიდი რაოდენობის კონცენტრირება მოეხდინათ ამა თუ იმ ტერიტორიაზე. შესაბამისად, სტეპის გეოგრაფია საკმაოდ მძლავრი სახელმწიფო ერთეულების წარმოქმნისთვის კარგ საშუალებას იძლეოდა. მათი პოლიტიკური სტრუქტურის შენარჩუნება იმ დროის მანძილზე ხორციელდებოდა, სანამ ამ ნომადური საზოგადოების წევრები ახერხებდნენ ცხოვრებისთვის საჭირო საკვების და პრიმიტიული ნივთების წარმოებას. სხვა სიტყვებით, ცხოვრება სტეპებში დაფუძნებული იყო თვითკმარ ეკონომიკაზე. სტეპებში ნომადი ახერხებდა საკვების, საცხოვრებლის, ტანსაცმლისა და გადაადგილების საშუალების მოპოვებას. ამასთან ერთად, მცირე მასშტაბებში ლითონის დამუშავებაც ხორციელდებოდა. თუ ასეთი ერთეული ველარ ახერხებდა თვითკმარი ეკონომიკით თავის გატანას, ნომადები გარე სამყაროსთან კონტაქტზე უარს არ ამბობდნენ. უფრო მეტიც, ისტორიული წყაროებიდან მრავალი ცნობა მოგვეპოვება რა მასშტაბურ ხასიათს ატარებდა ვაჭრობა ცივილურ სამყაროსა და ნომადებს შორის. ნომადი ცივილურ სამყაროსთან ვაჭრობდა უცხო ნივთების მოსაპოვებლად, ხოლო საპასუხოდ გამოჰყავდა ყველაზე ძვირფასი რაც გააჩნდა – ცხენი (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 8-10).

⁴⁰ მსგავსი ვითარება არის თანამედროვე პერიოდშიც. მაგალითად, რუსეთის ტუნდრისა და ტაიგას მაცხოვრებლები ყველაზე ნაკლებად არიან შემჩნეულები საჯარო გამოსვლებში და აჯანყების მონყობის მცდელობებში.

სტეპის ცხენი, ჰეროდოტედან (ძვ. წ. V ს.) მოყოლებული (რომელსაც ისინი პირადად არც უნახავს), ძველი სამყაროს ყველა ავტორის მიერ იყო ნაქები. განსაკუთრებით ფასდებოდა მისი გამძლეობა, იმუნიტეტი სიცვიისადმი და სამხედრო კამპანიის დროს საკვების მცირე რაოდენობის საჭიროება (Herodotus, 1975: IV.127-129). უცხოელებისთვის ნომადის ცხენი უშნოდ გამოიყურებოდა და ზომითაც უფრო მცირე იყო, ვიდრე ბიზანტიის ან სასანური ირანის კავალერიის ცხენები. სტეპის ცხენს საკვების მოპოვება შეეძლო თოვლით დაფარულ მინაშიც და მარტივად გამოიკვებებოდა კიდეც დიდი ხნის განმავლობაში სხვადასხვა მცენარით, გამხმარი ტოტებით და ა. შ. სიძლიერის ხანაში ნომადურ სახელმწიფოებს ყოველთვის ცხენების დიდი რაოდენობა გააჩნდათ. უფრო მეტიც, ამ სახელმწიფოების სამხედრო სიძლიერე ზუსტად იმაზე იყო დამოკიდებული თუ რამდენი ცხენის შეგროვება შეეძლოთ სამხედრო კამპანიების მოწყობისთვის (საინორი, 1975: 180-183). შუა საუკუნეებში, ევროპელი მოგზაურები გაოცებულები იყვნენ სტეპებში ცხენების სიმრავლით. კარპინი, მონღოლებზე წერისას, აღნიშნავდა, რომ მათ ჰქონდათ „ცხენების იმდენად დიდი რაოდენობა, რაც, ჩემის აზრით, დანარჩენ მსოფლიოში არ მოიძებნება“. ჩინეთსა და ნომადებს შორის ურთიერთობებიდან ჩვენ საკმაოდ მრავალი ცნობა დაგვრჩა იმაზე, თუ რა როლს ასრულებდა სტეპის ცხენი ვაჭრობაში და რამდენად ფასეული იყო ის ცივილურ სამყაროში. 10,000 ცხენის მიყიდვა ჩვეულებრივ ბიზნეს საქმიანობას წარმოადგენდა. მაგალითად, ახ. წ. 222 წელს ჰსიენ-პის ტომმა ჩინეთის ვეის სამეფოს 70,000 ცხენი მიჰყიდა (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 8-9).

ცხენი სტეპის ეკონომიკის საკვანძო ნაწილს წარმოადგენდა და ამა თუ იმ ნომადური ტომის სიმდიდრეს/სიძლიერეს განაპირობებდა. თუ სტეპებში რამე სახის ბუნებრივ კატაკლიზმს არ ჰქონდა ადგილი, მაგალითად, როგორიც არის საძოვრების გაყინვა, ცხენების ჭარბი რაოდენობით არსებობისთვის იქ ყველა პირობა არსებობდა: სტეპებში ცხენების რაოდენობა ყოველთვის ჭარბობდა ნომადების შიდა ბაზრის მოთხოვნას (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 8-9). სტეპის არასამონეტო ეკონომიკაში ერთი სოციალური

ჯგუფის წევრები იყვნენ როგორც მწარმოებლები, ასევე მომხმარებლები. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ ცხენების ჭარბი რაოდენობა პროპორციულად არ აუმჯობესებდა ნომადების ცხოვრების დონეს. არადივერსიფიცირებულ ეკონომიკას არ შეეძლო მისი წევრების ცხოვრების გაუმჯობესება იმის გამოც, რომ ნომადური მეურნეობა არ იყო ორიენტირებული მოგებაზე – სიმდიდრის აკუმულირება მიზანს არ წარმოადგენდა. აქცენტი კეთდებოდა მხოლოდ იმ პროდუქციის მიღებაზე, რომლის წარმოების საშუალებას სტეპი არ იძლეოდა. ესეთი პროდუქციის მისაღებად ნომადები ვაჭრობას მიმართავდნენ მათ გარშემო არსებულ ბიზანტიის, სასანური ირანისა და ჩინეთის იმპერიებთან (ჯაგჩიდი, 1970: 56-71).

თავიდან კომერციული პერსპექტივები სტეპებსა და ცივილურ სამყაროს შორის იდეალური იყო. პირველს შეეძლო ბიზანტიასა და ირანისთვის პირველადი მნიშვნელობის საქონელი – ცხენი – მიეწოდებინა და სანაცვლოდ მიეღო ისეთი ძვირფასი ნივთები, როგორც აბრეშუმი, ჩაი და სხვა. ზემომოყვანილი მსჯელობა არ გამორიცხავს იმას, რომ ცხენების მოშენება შეუძლებელი იყო სხვაგან, მაგალითად, ბიზანტიისა და სასანურ იმპერიებში, მაგრამ ამ მძლავრ სახელმწიფოებში ცხენების გავრცელებული ჯიშები, ნომადის ცხენთან შედარებით, ნაკლები გამძლეობით ხასიათდებოდნენ. მათი მოშენება კი ვერ ხერხდებოდა იმავე რაოდენობით, როგორც სტეპებში⁴¹. მაგალითად, ჰეროდოტე, დარიოსის მიერ სკვითების წინააღმდეგ გამართული სამხედრო კამპანიის აღწერისას, აღნიშნავდა: „ამ ბრძოლებში სკვითების ცხენი ყოველთვის უკან აქცევდა მონინააღმდეგის ცხენს“ (Herodotus, 1975: IV.117). მრავალი საუკუნის განმავლობაში ცხენების რაოდენობის ნაკლებობა დიდ დაბრკოლებას უქმნიდა ჩინურ სამეფოებს. პრობლემა

⁴¹ ზუსტად სტეპის ცხენის ფენომენით უნდა აიხსნას ნომადების სამხედრო წარმატებები ბიზანტიისა და სასანურ იმპერიებთან ბოლოებში. ამ უპირატესობამ, მაგალითად, IV საუკუნის 70-80 წლებში გაუადვილა ჰუნებს შავი ზღვის ჩრდილოეთით და დუნაისპირეთში მცხოვრები გერმანული ტომების განადგურება. სტეპის ცხენზე აღმართული ნომადი იმდენად სწრაფი იყო, რომ ბიზანტიის ჯარები V საუკუნის პირველი ნახევრის განმავლობაში ვერ უმკლავდებოდნენ ჰუნების არც თუ ისე მრავალათასიან ჯარებს. ნომადების შეჩერება მოხერხდა მხოლოდ ბიზანტიის ჯარებში საკავალერიო შენაერთების გაზრდით.

გადაუჭრელი იყო, პირველ რიგში, არა იმიტომ, რომ ჩინელებს არ გააჩნდათ ცხენების მოშენების სპეციფიკური ცოდნა, არამედ იმიტომ, რომ ისინი საძოვრების ნაკლებობას განიცდიდნენ. ანუ, ჩინელებს, ისევე როგორც ბიზანტიელებსა და სასანიანებს, არ შეეძლოთ საკუთარ საზღვრებში არსებული ცხენების რაოდენობით დაეკმაყოფილებინათ სამოქალაქო და სამხედრო ინსტიტუტები. ამ გადმოსახედიდან, როგორც ნომადი, ასევე მინათმოქმედი, ორივე იყო დაინტერესებული ამ სახის ვაჭრობით. ერთი შეხედვით, ნომადები უპირატეს მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ მინათმოქმედებთან მიმართებაში, რადგან ამ უკანასკნელებს არ შეეძლოთ სახელმწიფოს მართვა ცხენების დიდი რაოდენობის იმპორტის გარეშე. სინამდვილეში კი ვითარება სხვაგვარი იყო, რადგან ნომადის სავაჭრო უპირატესობა იკვეცებოდა იმ ფაქტით, რომ მას ცხენის გარდა არ გააჩნდა მინათმოქმედისთვის სხვა რომელიმე საჭირო პროდუქტი. სტეპი იყო ცხენის ერთადერთი მიმწოდებელი და თითქოს ნომადს შეეძლო ნებისმიერი ფასის დაწესება. ეს კი უფრო წააგავს მშვიერი ადამიანის მდგომარეობას, რომელსაც აქვს ძალიან ძვირფასი ქვა და ცდილობს მიჰყიდოს ქალაქში ერთადერთ ოქრომჭედელს. ოქრომჭედლის როლში აქ, რა თქმა უნდა, მინათმოქმედი ბიზანტიელი, ირანელი ან ჩინელი გამოდის. თუმცა ვითარება შეიძლება მკვეთრად შეიცვალოს, თუ ამ მშვიერ ადამიანს ხელში იარაღი ეკავება (საინორი, 1978: 171-183). ზუსტად ამას აკეთებდნენ ნომადები: ცდილობდნენ ძალისმიერი მეთოდებით (მცირე და მსხვილმასშტაბიანი შემოსევებით) მიეღოთ ის, რასაც ვერ იღებდნენ ვაჭრობით. მაგალითად, ჰუნებმა ამისთვის განავითარეს ე. წ. „შედგენილი მშვილდი“, რომელიც მძლავრ იარაღს წარმოადგენდა ბიზანტიელებთან ბრძოლებში (ლუტვაკი, 2009: 22-28).

ცხენი ნომადის ხელში კარგი სავაჭრო პროდუქტის გარდა, ეფექტური საშუალება იყო მეზობელი ქვეყნების საზღვრისპირა მიწების დასარბევად⁴².

⁴² ზოგადად, ცხენები ისტორიაში ევრაზიის კონტინენტზე წარმოებულ ყველა ომში უმნიშვნელოვანეს როლს თამაშობდნენ. მეორე მსოფლიო ომშიც კი ცხენი ჯერ კიდევ აქტიურად გამოიყენებოდა (ლიდელ ჰარტი, 2014: 21; 25-26).

სტეპის ცხენზე ჩინელების სამხედრო ძალების დამოკიდებულება ქმნიდა საკმაოდ კურიოზულ მდგომარეობას, როდესაც სტეპებიდან მომდინარე ნომადური შეტევების მოსაგერიებლად, ჩინელებს ესაჭიროებოდათ ცხენები, რომელთა მიწოდებაც მხოლოდ ნომადებს შეეძლოთ. ამ ცხენების ყიდვით, ნომადს შეეძლო მიეღო ის ნივთი, რომელიც სურდა და ამით შემოსევის ალბათობა საგრძნობლად შემცირდებოდა. საჭირო ნივთის მისაღებად ნომადს ორი გზა გააჩნდა: ბარტერი ან ძალისმიერი მეთოდი. ორივე შემთხვევაში ცხენი მთავარ როლს ასრულებდა (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 10-12).

ნომადური კავალერიის ეფექტურობა დამოკიდებული იყო მის ზომაზე. ერთ მეომარს რამოდენიმე ცხენი ესაჭიროებოდა⁴³ და, შესაბამისად, ესეთი ჯარის შენახვა დამოკიდებული იყო შესაბამისი საძოვრების არსებობაზე. ანუ, უშუალოდ ბრძოლის ველზე ომის ბედი არ წყდებოდა, რადგან თუ ნომადები შეძლებდნენ ქვეყნის დაპყრობას, ისინი ვერ ახერხებდნენ მანდ სამუდამოდ დასახლებას თავის მთავარ იარაღზე – ცხენზე – უარის თქმის გარეშე⁴⁴. თუ კი ნომადები უარს იტყოდნენ ცხენზე, ეს გამოიწვევდა მათ ასიმილირებას ადგილობრივ ხალხში. თავის მხრივ, მინათმოქმედი ხალხი ვერ ახერხებდა მრავალრიცხოვანი კავალერიის შენახვას და ისევე დამოკიდებული რჩებოდა სტეპის ნომადებზე.

აღსანიშნავია, რომ ზოგად სამხედრო შეიარაღებაში უპირატესობა ცივილურ სამყაროს ჰქონდა⁴⁵. მართალია, ნომადებს შეეძლოთ კარგად შეიარაღებული მეომრის გამოყვანა, ბიზანტიური და ჩინური სამყაროდან საკმაოდ მრავალი მაგალითი მოგვეპოვება,

⁴³ მკვლევარები ზოგადად მიიჩნევენ, რომ ეს პროპორციულად ერთ ნომადურ მეომარზე ხუთი ცხენი მოდიოდა (ჰევერი, 2009: 218-219).

⁴⁴ რადგან დაპყრობილ ქვეყანაში უბრალოდ საჭირო რაოდენობის საძოვარი არ არსებობდა.

⁴⁵ ჩვენ უკვე ვილაპარაკეთ პერმანენტული განვრთნის როგორი სისტემა არსებობდა რომის იმპერიასა და შემდეგ ბიზანტიაში. წყაროების ნაკლებობა დაზუსტებით იმავეს თქმის საშუალებას არ გვაძლევს სასანიანებთან მიმართებაში. თუმცა, როგორც სასანურ ირანზე დისკუსიისას იქნება ნაჩვენები, უზარმაზარი სამხედრო ინფრასტრუქტურის არსებობა მეტყველებდა სასანური ჯარების პერმანენტულ განლაგებაზე იმპერიის საზღვრების პერიმეტრის გარშემო. ეს კი თავის მხრივ ირანელებში სამხედრო განვრთნის საჭიროებას მოითხოვდა.

როდესაც ხელისუფლება კრძალავდა ქვეყნის შიგნით დამზადებული შეიარაღების საზღვარგარეთ გატანას. მაგალითად, ჰანის დინასტიის დროს იკრძალებოდა იარაღის გატანა ჩრდილოეთით მცხოვრებ ნომადებში. VI საუკუნეში ბიზანტიაში შეიზღუდა ავარებისთვის შეიარაღების მიყიდვა (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 11-13).

ზემომოყვანილი დისკუსია გვიჩვენებს, რომ ძალიან მარტივი იყო ბარბაროსებსა და იმპერიებს შორის მშვიდობიანი ვაჭრობა შეიარაღებულ კონფლიქტში გადასულიყო. იყო შემთხვევები, როდესაც ბარბაროსებისადმი რადიკალური პოლიტიკა ძლიერდებოდა, რაც, პირველ რიგში, გამოისახებოდა მათთან ვაჭრობაზე უარის თქმით. ეს, თავის მხრივ, იწვევდა შეიარაღებულ კონფლიქტს (ჰევერი, მეთიუსი, 1991: 17-26). მეორე, შემწყნარებლური პოლიტიკის მიმდევრები მიიჩნევდნენ, რომ ბარბაროსებისთვის, მათი მინიმალური მოთხოვნების დაკმაყოფილებით, მოხერხდებოდა საზღვრებზე გრძელვადიანი მშვიდობის შენარჩუნება (ლენსკი, 2002: 124). ამ უკანასკნელი პოლიტიკის წარმატება, უმეტესწილად, დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ რამდენად ზომიერი იყო ნომადების მოთხოვნები და რამდენად დიდი რესურსი გააჩნდა ქვეყანას ამ მოთხოვნების შესასრულებლად. შიდა აზიის ისტორია სავსეა ბარბაროსებისადმი როგორც წარმატებული, ასევე წარუმატებელი პოლიტიკის მაგალითებით. ჩინელი მმართველები ხშირად ვერ ხვდებოდნენ იმას, რომ ნომადების თავდასხმების მთავარი მიზეზი ზუსტად სიღარიბე და შიმშილი იყო (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 13-14).

ბარბაროსების მოთხოვნების შესრულება საკმაოდ სარისკო გადაწყვეტილება იყო. ბევრი ბიზანტიელის, ირანელისა და ჩინელისთვის ბარბაროსებისთვის „ხარკის“ გადახდა გაუგებარი და შეურაცხმყოფელი იყო. ასე, მაგალითად, სალვიანე მარსელიელი აღნიშნავდა თავის *De Gubernatione Dei*-ში (Salvian, 1930: VI, 98-99):

„ადრე რომაელები ყველაზე ძლიერები იყვნენ, ხოლო ახლა მათ ძალა გამოეცალათ; ადრე ისინი შიშს ღვრიდნენ, ხოლო ეხლა კი თვითონ ცხოვრობენ შიშში; ადრე ბარბაროსები მათ უხდიდნენ ხარკს, ხოლო ეხლა კი პირიქით, რომაელები უხდიან მათ. დღის სინათლეს კი ფასად გვიჯდება, მთელ ჩვენს უსაფრთხოებაში ფასს ვიხდით... რა შედეგს მივალნიეთ! და ამისთვის ვმადლობთ ბარბაროსებს, რომ ჩვენ გვეძლევა საშუალება, საკუთარი თავი ფასად გამოვისყიდოთ. რა შეიძლება უფრო მიუღებელი და საშინელი იყოს, ვიდრე ასეთ პირობებში ცხოვრება. და მაინც, ამის შემდეგ ჩვენ ყველას გვგონია, რომ ვცოცხლობთ, ჩვენ, ვისი სიცოცხლეს ხარკზე არის დამოკიდებული. ჩვენ საკუთარ თავს უფრო სასაცილოდ ვხდით, როდესაც გვგონია, რომ ოქრო, რომელსაც ვიხდით, უბრალოდ საჩუქარია. ჩვენ მას საჩუქარს ვეძახით, სინამდვილეში კი ეს გამოსასყიდია. გამოსასყიდი, რომელსაც გაუსაძლისი მოთხოვნების გათვალისწინებით ვიხდით. ჩვენ არასდროს ვართ გადასახადისგან თავისუფლები: ჩვენ მუდამ ვიხდით გამოსასყიდს, რათა გვექონდეს იმის საშუალება, რომ მუდამ ვიხადოთ“.

ცოტა დრო დავუთმოთ ნომადების სამხედრო ძალას. გვიანანტიკურობაში ნომადი მეომარი მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა სასანური ირანის ან აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ჯარისკაცს. რა თქმა უნდა, ნომადს არ გააჩნდა მაღალი სამხედრო დისციპლინა და მას არც ციხესიმაგრეების აღების გამოცდილება და ტექნოლოგიები გააჩნდა, თუმცა ცხენზე მანევრირების მაღალი დონე და საშუალო ზომაზე დიდი მშვილდი, მას საკმაოდ ძლევამოსილ მეომრად აქცევდა. სტეპებში მეცხოველეობის და ნადირობის ტექნოლოგიები უკანასკნელ დრომდე დიდად არ შეცვლილა. თუ ნადირობა ძირითადად მტაცებლური საქმიანობა იყო, ხოლო საქონლის მოშენება კი მთლიანად ცხოველის ინსტინქტზე იყო დამყარებული, სოფლის მეურნეობა ადამიანს საშუალებას აძლევდა კონ-

ტროლს დაექვემდებარებინა ან შეეცვალა კიდევაც მის გარშემო არსებული ბუნებრივი პირობები. მიწის განმენდით მისი სამომავლო დამუშავებისთვის, საირიგაციო არხების გაყვანით, ან წისკვილების გამოყენებით, მიწათმოქმედი საკუთარი შრომის ინვესტირებას ახორციელებს მიწის გარკვეული მონაკვეთის განვითარებაში. ეს ადამიანი მიჯაჭვული იყო ამ მიწაზე და არ შეეძლო მისი მიტოვება, თუ კი სურდა საკუთარი შრომის შედეგები ეხილა. ნომადი კი უფრო მის გარშემო არსებული ბუნების ექსპლოატირებაზე იყო გადართული, ვიდრე მის გაუმჯობესებაზე. ეს არის ის ფუნდამენტური სხვაობა, რაც ახასიათებდა ამ ორ სამყაროს ათასწლეულების განმავლობაში (ხაზანოვი, 1994: 33-36).

ცხენის მოშენების შემდეგ, სტეპი, არსებული უზარმაზარი საძოვრებითურთ, საკმაოდ მიმზიდველ რეგიონადაც აღიქმებოდა, სადაც ხერხდებოდა ცხენების რაოდენობის გაზრდა და შემდგომ მათი სამხედრო საქმიანობაში გამოყენება. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ნომადები იყვნენ პირველები, ვინც სამხედრო საქმეში ცხენი გამოიყენეს, რამაც სამხედრო საქმიანობაში მათი თითქმის ორატასწლიან გამოყენებას დაუდო საფუძველი. მაგრამ, თუ თავიდან სტეპის ეკონომიკა მიმზიდველი იყო, დროთა მსვლელობაში ნათელი გახდა, რომ ტექნოლოგიურმა განვითარებამ გადაულახავ ზღვარს მიაღწია.

წარმატების დროს ნომად მხედარს შეიძლება ირონიითაც შეეხედა მიწათმოქმედისთვის, რომელიც მისთვის არ იყო თავისუფალი და საკუთარი ბედის პატრონი. ასეთ დროსაც კი ნომადებს იზიდავდა ძვირფასი პროდუქცია, რომლის წარმოების საშუალებასაც სტეპის ეკონომიკა არ იძლეოდა. თურქი მიწისტრი ტონიუქუქი ტყუილად აფრთხილებდა თავისიანებს, თუ რა საფრთხის მომცველი იყო ჩინელების ცხოვრების წესების გადმოღება. ეს არც შეიძლებოდა სხვანაირად ყოფილიყო, რადგან თვითონ სამხედრო კამპანიის არსი მდგომარეობდა იმაში, რომ ნომადს უნდა მიეღო ის პროდუქცია, რომლის მიღებაც მას სტეპში არ შეეძლო. ასე რომ, მას არჩევანი ჰქონდა, ან სტეპში ღირსეულ „სიღარიბეში“ ეცხოვრა ან მოესურვა ცივილური სამყაროს განუყოფელი ნაწილი გამხდარიყო ადგილობრივ მოსახლეობასთან შერევით და საკუთარი

იდენტობის დაკარგვის ფასად (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 13-14). საუკუნეების განმავლობაში ნომადების უმეტესობა მეორე მოცემულობას ირჩევდა, ხოლო ცივილური სამყაროს გაფართოება არა მხოლოდ სამხედრო აქტივობით ხდებოდა, არამედ ბარბაროსების იმპერიების შიგნით ჩასახლების ხარჯზეც.

მეზობელი ქვეყნის შიგნით განსახლების გადაწყვეტილება მხოლოდ ბარბაროსებზე არ იყო დამოკიდებული. მათ ესაჭიროებოდათ იმპერიული ადმინისტრაციის სრული თანხმობა. მათი შეშვება, აგრეთვე, არანაკლებ იყო დამოკიდებული იმაზე თუ რამდენი ადამიანი ცხოვრობს ტერიტორიაზე, სადაც უნდა მომხდარიყო ბარბაროსების განსახლება. მიღებული პრაქტიკის მიხედვით, დასახლების მთხოვნელნი არ უნდა ჭარბოდენ ადგილობრივ მოსახლეობაზე. აგრეთვე, მნიშვნელოვანი იყო ჰქონდა თუ არა პროვინციულ ადმინისტრაციას შესაბამისი რესურსი ბარბაროსების გამოსაკვებად (ჰევერი, 2006: 145-167). ჩინეთში ეს პრაქტიკა არანაკლებ წარმატებულად ხორციელდებოდა, ვიდრე ბიზანტიასა და ირანში. უფრო მეტიც ჩინეთის საზღვრისპირა რეგიონები უფრო მარტივად ახერხებდნენ ახლად დასახლებული ბარბაროსების შთანთქმას ჭარბი მოსახლეობის ხარჯზე. აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში, 376 წელს, როდესაც იმპერატორ ვალენსს მოუვიდა ცნობა, რომ დუნაიზე მრავალი გუთი ითხოვდა იმპერიაში შეშვებას, ის ამას დათანხმდა. მაგრამ პროვინციულმა ადმინისტრაციამ ვერ ჩამოაყალიბა გუთების ჩასახლების ეფექტური მექანიზმი (მათი გამოკვება გარდამავალ პერიოდში), რამაც იმპერია აჯანყებამდე და 378 წელს ადრიანოპოლის ბრძოლაში იმპერატორის სიკვდილამდე მიიყვანა (ჰევერი, 2006: 145-167).

თუ ადგილობრივი მოსახლეობა ვერ მოახერხებდა ახლად დასახლებულების შთანთქმას, მაშინ უკუღმა პროცესი იწყებოდა: ნომადური კულტურის მომძლავრება, როგორც ეს მოხდა ანატოლიაში XII საუკუნიდან მოყოლებული, თურქ-სელჩუკების დროს.

აქამდე განვიხილეთ ევრაზიის დაყოფა შიდა აზიად და განაპირა ზონებად მხოლოდ ეკონომიკური განვითარების ფაქტორით: შიდა აზია – ნადირობა, მეთევზეობა ან მეცხოველეობა; განაპირა ცივილიზაციები (ბიზანტია, ირანი და ჩინეთი) – სოფლის მეურნეობაზე

დამყარებული ეკონომიკა. ზუსტად ეს ეკონომიკური გამყოფი იყო ის, რამაც სტეპებსა და ცივილურ სამყაროში მცხოვრები სხვადასხვა განვითარების გზაზე მდგომი ხალხები კონფრონტაციამდე მიიყვანა.

შევეცადოთ შიდა აზიის რეგიონი სხვა ასპექტებითაც განვიხილოთ. არსებობს თუ არა, ეკონომიკური ფაქტორის გარდა სხვა კრიტერიუმები შიდა აზიის, როგორც ერთიანი რეგიონის, განსაზღვრისთვის. თავიდანვე უნდა ითქვას, რომ რელიგია, ენა და დამწერლობა ძალიან მცირეოდენ როლს ასრულებდა ამ რეგიონის ნომადების „ხალხებად“ ჩამოყალიბებაში.

დამწერლობას ნადმვილად დიდი მნიშვნელობა აქვს. თუნდაც რომ განვიხილოთ ლათინური ანბანის გავრცელება შუა საუკუნეებში ან კირილური ანბანის გავრცელება XIX-XX საუკუნეებში, ნათელი ხდება, თუ რამდენად დიდ როლს ასრულებს ერთიანი დამწერლობა ადამიანთა გაერთიანებისთვის. აგრეთვე, ამა თუ იმ დამწერლობის მიღებას, შეუძლია ხალხს კულტურული აფილირება შეუცვალოს, როგორც ეს მოხდა 1926 წელს, თურქეთში არაბული ანბანის ნაცვლად, ლათინური ანბანის შემოღებით. მაგალითად, ერთნაირი დამწერლობა სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ხალხების დაახლოებასაც ან ერთი რეგიონისთვის მიკუთვნებას ამარტივებს, როგორც ეს დღეს არის ჩინელებსა და კორეელებს შორის. შიდა აზიის ხალხებს არასდროს ჰქონიათ ერთიანი დამწერლობის სისტემა.

რაც შეეხება ფიზიკურ ანთროპოლოგიას, ამ კომპონენტშიც კი შიდა აზია არ წარმოადგენდა ერთგვაროვან სივრცეს, მიუხედავად იმისა, რომ მონღოლოიდური და ტუნდუსთა რასები შიდა აზიურ ტიპებად აღიქმება. მაგალითად, ნეოლითურ ხანაში, ამავე ტერიტორიაზე არქეოლოგიურად დასტურდება ინდოევროპელების არსებობაც (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 53-70). მაგალითად, აფანასიევის კულტურა, რომელიც აღმოცენდა დაახლოებით ძვ. წ. 2000 წელს, სტეპში, მინუსინსკის რეგიონის გარშემო. ალტაიდან კასპიის ზღვამდე არსებულ ტერიტორიაზე აღმოცენებული ანდრონოვის კულტურა, ასევე ინდოევროპელებს ეკუთვნოდა. მონღოლოიდების გამოჩენა დაახლოებით ძვ. წ. 1200 წელს უნდა მომ-

ხდარიყო, როდესაც მათ დომინანტი როლი დაიკავეს მინუსინსკის რეგიონში. ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში, მოხდა არიელებისა და ირანული მოდგმის ხალხის მიგრაცია სამხრეთით, დღევანდელი ინდოეთის ნახევარკუნძულისკენ და თანამედროვე ირანისა და ერაყის ტერიტორიაზე (ბოისი, 1975: 3-21). მაგრამ ეს არ ნიშნავდა შიდა აზიის რეგიონიდან ირანული ელემენტის გაქრობას. ძვ. წ. I ათასწლეულში, სტეპებში, ჩვენ ვხვდებით სკვითებს. ირანული მოდგმის ხალხის გაქრობა სტეპებში მხოლოდ ახ. წ. პირველ საუკუნეებში მოხდა, როდესაც თურქული მოდგმის ხალხმა მოახერხა მათი შთანთქვა. ამიტომაც, ფიზიოლოგიური ანთროპოლოგია არ შეიძლება აღებულ იქნას შიდა აზიის ხალხების ცივილური სამყაროს ხალხებისგან განმასხვავებელ კრიტერიუმად.

შიდა აზიის რეგიონს არ შეუქმნია რომელიმე მსოფლიო რელიგია. მიუხედავად იმისა, რომ ზარათუშთრა, სავარაუდოდ, სტეპში ცხოვრობდა (ძვ. წ. 1450-1200 წწ.) და ახალ რელიგიას ავრცელებდა, მისი მიმდევრები მხოლოდ ირანული მოდგმის ტომები გახდნენ, რომელნიც შემდეგ სამხრეთით გადასახლდნენ (ბოისი, 1975: 20-29)⁴⁶. წყაროების სიმცირე არ გვაძლევს საშუალებას დეტალურად შევისწავლოთ ნომადების რელიგია, მაგრამ ცნობილია, რომ ისინი თაყვანს სცემდნენ ცას. ასე იყო შუა საუკუნეებშიც, როდესაც ევროპელებმა პირველად ნახეს მონღოლური ტომების ცხოვრების სტილი. მაგრამ, სავარაუდოდ, დამწერლობის არქონამ გამოიწვია არსებული ლეგენდების და ადათ-წესების დავიწყება.

უძველესი წერილობითი წყარო შუა აზიიდან ახ. წ. VIII საუკუნეს ეკუთვნის და შესრულებულია თურქულ ენაზე (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 16-18). მიუხედავად იმისა, რომ წერილობითი წყაროების სიმცირე გვაქვს, რაც შეუძლებელს ხდის შიდა აზიის ლინგვისტური ისტორიის აღდგენას, ეჭვგარეშეა ფაქტი, რომ გვიანანტიკურ ხანაში ლინგვისტური კუთხით შიდა აზია უფრო ჭრელი იყო. XVIII საუკუნისთვის, როდესაც ევროპელებმა მკვლევარებმა შიდა აზიის ენების შესწავლის ინტერესი გამოიჩინეს, მრავალი ადგი-

⁴⁶ ინდოეთის ნახევარკუნძულისა და თანამედროვე ირან-ერაყის ტერიტორიისკენ.

ლობრივი ენა უკვე მკვდარი იყო. რამდენადაც ცნობილია, თურქულად და მონღოლურად მოსაუბრე ნომადებს ერთმანეთის არ ესმოდათ. ხოლო, თუ დღეს რამე სახის მსგავსება არსებობს რამოდენიმე ენას შორის, ეს უფრო სხვადასხვა ხალხს შორის ინტერაქციით არის გამოწვეული. ასე, მაგალითად, თუ ატილას დროს მისი მხლებლების სახელები, ძირითადად, გუთური წარმოშობის იყო, ეს მოხდა არა იმიტომ, რომ მათი ენები ურთიერთგასაგები იყო (ჰუნური ენის წარმომავლობა დღემდე არ არის დადგენილი), არამედ იმის გამო, რომ ამ ხალხების ისტორია ატილამდე 50 წლით უკვე იყო ერთმანეთთან დაკავშირებული (ჰევერი, 2009: 209-220).

ასე რომ, თითქმის მთელი ისტორიის განმავლობაში და, განსაკუთრებით კი გვიანანტიკურობაში, შიდა აზიასა და ცივილურ სამყაროს შორის არსებული გამყოფი ეკონომიკური კრიტერიუმით უნდა აიხსნას. შესაბამისად, როდესაც ამ ნაშრომის მომდევნო ნაწილებში ვისაუბრებთ ბიზანტიისა და სასანურ მიწებზე ბარბაროსების მიერ განხორციელებულ შემოსევებზე, ამის უმთავრესი მიზეზი უნდა დავინახოთ ამ იმპერიების ეკონომიკურ სიმდიდრეში.

3. იმპერია და გუთები. ვალენსის პირველი ომი გუთებთან (367-369 წწ.): პოლიტიკა, ეკონომიკა და იმპერიული იდეოლოგია

370 წლის დასაწყისში, აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მმართველი ვალენსი (364-378 წწ.), გუთებთან სამწლიანი ომის შემდეგ, დუნაისპირეთიდან კონსტანტინოპოლში დაბრუნდა. დედაქალაქში ვალენსს კონსტანტინოპოლის სენატის წევრი თემისტოსი (დაახლ. 317-390 წწ.) შეხვდა და იმპერატორის გამარჯვებას სახალხო სიტყვა – „ვალენსის ზავის შესახებ“ – მიუძღვნა (ჰევერი, 1991: 14-16; ვანდერსპოელი, 1995: 173-176). თავის სიტყვაში თემისტოსი საუბრობს ვალენსის ინტერესზე ფილოსოფიისადმი, შემდგომ კი, პლატონის მსგავსად, აცხადებს, რომ მმართველს, რომელსაც შეუძლია ომის წარმოება, ასევე შეუძლია ქვეყნისთვის მომგებიანი ზავის დადება. ამის შემდეგ, თემისტოსი ბარბაროსების ბუნებას ეხება და აცხადებს, რომ თითოეულ მათგანში დევს მშვიდობის, ან ომის მარცვალი (Themistius, 1991: Or. 10.129-132). მხოლოდ გამოსვლის მეორე ნაწილში თემისტოსი გადადის მთავარ საკითხზე: 367-369 წლების ომი ვალენსსა და გუთებს შორის (Themistius, 1991: Or. 10.135-139). ის ფაქტი, რომ სიტყვის თითქმის ნახევარი იმ მდგომარეობას ეხება, რომელიც სუფევდა დუნაისპირეთში ვალენსის გამეფებამდე, თემისტოსის სიტყვას უმნიშვნელოვანეს წყაროდ აქცევს.

ვალენსის ომი გუთებთან საკმაოდ კარგად შესწავლილი საკითხია. ბევრი დაიწერა პ. ჰევერის, ნ. ლენსკის, მ. კულიკოვსკისა და პ. ვოლფრამის მიერ. მიუხედავად ამისა, ამ მკვლევრების მოსაზრებები ფუნდამენტურად განსხვავდება ერთმანეთისაგან ისეთ საკითხზე, როგორიც არის ომის დაწყების მიზეზები და კონფლიქტის შედეგები. პ. ვოლფრამი, მ. კულიკოვსკი და ნაწილობრივ, ნ. ლენსკი, მიიჩნევენ, რომ ომის დაწყება ვალენსის ინიციატივა იყო (ლენსკი, 2002: 116-127; ვოლფრამი, 1988: 64-75; ვოლფრამი, 2005:

64-65; კულიკოვსკი, 2007: 114-118). ამის საპირისპიროდ, პ. ჰევერი თვლის, რომ ინიციატივა გუთებისგან მოდიოდა, რომელთაც სურდათ არსებული ძალთა ბალანსის შეცვლა (ჰევერი, 1991: 17-26; მეთიუსი, 1989: 318-319; ბერნსი, 1994: 2-5, 8-9; შოვო, 1998: 195-198; ჰალსალი, 2007: 173). ამ ავტორთა ნაშრომების ზოგადი მახასიათებელი არის ამიანე მარცვლინეს გუთებთან ომის მოკლე აღწერილობის გამოყენება და, რაოდენ გასაკვირიც არ უნდა იყოს, თემისტოქოსის მეათე სიტყვის თითქმის მთლიანი უგულებელყოფა (ზოგადად თემისტოქოსზე: ჰევერი, მონკური, 2001; ვანდერსპოელი, 1995; დაგრონი, 1968).

ნაშრომის ამ თავში შევეცდებით, კონსტანტინე დიდის მმართველობიდან მოყოლებული, სხვა კუთხით დავინახოთ გუთურ-რომაული ურთიერთობები IV საუკუნის განმავლობაში. მთავარი კითხვა იქნება, რატომ ანარმოა ვალენსმა, 367-369 წლებში, გრძელი და საკმაოდ ძვირი ომი გუთებთან. თუმცა აქცენტი არ იქნება გამახვილებული მხოლოდ ომის მიზეზებსა და შედეგებზე, არამედ იმპერიის თავდაცვით სტრატეგიებზე, საომარი მოქმედებების დროს. როგორ სამხედრო სტრატეგიებს იყენებდნენ რომაელები და რა ეკონომიკურ და იდეოლოგიურ ფაქტორებს ითვალისწინებდნენ იმპერიის მესვეურები ომის გამოცხადებამდე, მის წარმოებისას და საზავო ხელშეკრულების დადების დროს? არანაკლებ მნიშვნელოვანია, სამხედრო კუთხით იმპერიის მიერ ორ ფრონტზე ომის წარმოება და როგორ ცდილობდნენ აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მმართველები ეს თავიდან აეცილებინათ. სხვა სიტყვებით, ამ პატარა ომის მაგალითზე კარგად იქნება ნაჩვენები კონსტანტინოპოლში სტრატეგიული გადაწყვეტილების მიღების პროცესი – ამ ნაშრომის ერთ-ერთი ცენტრალური საკითხი.

თემისტოქოსი

რომის იმპერიაში შიდა თუ საგარეო სირთულეების ჟამს, იქნება ეს შემოსევები, წარუმატებელი სამხედრო კამპანიები თუ აჯანყებები, ჩვეულ პრაქტიკას წარმოადგენდა იმპერატორების მიერ პროფესიონალ მეხოტბეებისათვის დახმარების თხოვნა. ამ მე-

ხოტბეების ნამუშევრები, ძირითადად, ეძღვნებოდა იმპერატორებს ან სხვა მაღალჩინოსნებს და კარგად ამჟღავნებდა ამა თუ იმ დროს საიმპერატორო კარზე დამყარებულ პოლიტიკურ მოსაზრებებს. ერთ-ერთი მთავარი მეთოდი, რომელიც მეხოტბეების მიერ გამოიყენებოდა, იყო ტრადიციული თემების არჩევა (რომის იმპერატორების მიერ მშვიდობის მიღწევის სურვილი; რომის იმპერიის მისია მის გარშემო მდებარე ბარბაროსულ სამყაროში ცივილიზაციის გავრცელება; რომის იმპერატორის გულუხვობა, წინდახედულობა თუ კეთილგონიერება; და ბოლოს, იმპერატორების მზრუნველობა იმპერიის გამარჯვებისთვისა და უსაფრთხოებისათვის) (ჩარლზვორტი, 1937: 15-25), მათი დაკავშირება იმპერიაში არსებულ პრობლემებთან და მათი ხელახალი ინტერპრეტირება. ამასთან ერთად, მეხოტბეების სიტყვებში განხილვის ერთ-ერთი მთავარი საკითხი იყო მმართველის განათლებულობა⁴⁷. მეხოტბეების სიტყვებში აუცილებლად უნდა აღნიშნულიყო რომის იმპერატორების ოთხი მნიშვნელოვანი თვისება: სიმამაცე, შემწყნარებლობა, სამართლიანობა და ღვთისმოსაობა (*virtus, clementia, iustitia, pietas*) (ჩარლზვორტი, 1937: 9-14). თემისტიოსი გამონაკლისს არ წარმოადგენდა. მან აღწერა ვალენსი, როგორც მმართველი, რომელიც ცდილობდა კეთილდღეობა მოეპოვებინა არა მხოლოდ იმპერიის საზღვრებისთვის და მათ შიგნით მცხოვრები მოსახლეობისთვის, არამედ იმპერიის გარშემო არსებულ ბარბაროსებისთვისაც. ამ რიცხვში, პირველ რიგში, შედიან მდინარე დუნაის ჩრდილოეთით მცხოვრები ბარბაროსები – გუთები; აღმოსავლეთში – სასანური ირანი. თემისტიოსთან ვალენსი უფრო მეტად ნაქები იყო, ვიდრე რომის დიდი იმპერატორები, ხოლო მისი მცირეწლოვანი ვაჟი კი შედარებული იყო ალექსანდრე მაკედონელთან (Themistius, 1991: Or. 8.180). მართლაც, მეხოტბეების მიერ გამოყენებული ეს წესები იმდენად იყო გავრცელებული იმდროინდელ რომაულ სამყაროში, რომ ვალენსის პარალელურად, დასავლეთ რომის იმპერიაში, კი-

⁴⁷ განათლებულობის ფაქტორის ხაზგასმა ხდებოდა იმის და მიუხედავად, რომ იმპერატორების უმეტესობა, რეალურად, არ გამოირჩეოდა განათლების განსაკუთრებული დონით. იმპერატორი ვალენსი, ამ მხრივ, კარგ მაგალითს წარმოადგენს (ჩარლზვორტი, 1937: 15-25).

დევე ერთი იმპერიული მეხოტბე – სენატორი, წარმართი სიმაქუსი – აქებდა ვალენსის ძმის ვალენტიანიანს *clementia*-ს ბარბაროს ალემანების მიმართ (სონიო, 2006: 12-17)⁴⁸. შესაბამისად, არასწორი იქნება, რომ ჩვენ რომელი იმპერატორების მეხოტბეების სიტყვები განვიხილოთ მხოლოდ, როგორც უბრალო პროპაგანდა.

თემისტოსის მეათე სიტყვის ჩვენებური ინტერპრეტირება დამოკიდებულია იმაზე, თუ, ზოგადად, როგორ გვესმის რომის იმპერიის მიზნები დუნარისპირეთში ბარბაროსებთან ომის საწარმოებლად. თუ ჩვენ მივიღებთ იმ მოსაზრებას, რომ ვალენსმა ვერ მიაღწია თავის მიზანს გუთებთან ომში და 369 წელს, დუნაის შუაში, იძულებული იყო ზავი დაედო გუთების მეთაურთან⁴⁹, ეს მიგვიყვანს იმ დასკვნამდე, რომ თემისტოსი თავის სიტყვაში, უბრალოდ, ცდილობდა შეერბილებინა იმპერატორის წარუმატებლობა სენატისა და, ზოგადად, კონსტანტინოპოლის მაცხოვრებლების წინაშე (ჰევერი, 1991: 20). თუმცა შეიძლება ომის ალტერნატიული სცენარის დახატვა. თავიდანვე ვთქვათ, მიუხედავად იმისა, რომ წერილობითი წყაროები განსხვავებულ ცნობებს იძლევა ომის დაწყების მიზეზებზე, ყველა მათგანი მიუნიშნებს რომაელებისთვის არასასურველ შედეგებზე (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 27.5.7-8; Zosimus, 1982: 4.10.3-4; Themistius, 1991: Or. 10.135-136). კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მოსაზრებაა, დავაკავშიროთ ვალენსის შიდა პოლიტიკა და მისი იდეოლოგიური მისწრაფებები დუნაიზე არსებულ ვითარებასთან, განსაკუთრებით 332 წელს, კონსტანტინე დიდის მიერ გუთებთან დადებული ზავის შემდეგ. ზუსტად აქ

⁴⁸ ვალენტიანიანს ცალკე პროვინცია „ალემანიის“ შექმნა უნდოდა. თუმცა ამ გეგმის განხორციელება იმპერატორს არ გამოუვიდა. IV საუკუნის მეორე ნახევრის რაინისა და დუნაის ჩრდილოეთით არსებული ბარბაროსული გაერთიანებები უფრო ძლიერ კოალიციებს წარმოადგენდნენ, ვიდრე ეს იულიუს კეისრის, ან მარკუს ავრელიუსის ლაშქრობების დროს იყო.

⁴⁹ ის ფაქტი რომ ვალენსი, დუნაის შუაში, ბარბაროსთა მეთაურთან ხელს აწერს საზავო ხელშეკრულებას, მეტყველებს იმაზე, რომ იმპერიის მესვეურებს კარგად ჰქონდათ გააზრებული, თუ სად სრულდება რომაელთა ძალაუფლება და სად იწყება ბარბაროსების ტერიტორია. როგორც ამ ნაშრომის წინა თავებში იყო ნაჩვენები, რომაელების მიერ იმპერიის ექსპანსიის ლიმიტის გაცნობიერება პირდაპირ მეტყველებს იმაზე, რომ კონსტანტინოპოლში შეეძლოთ ჩამოეყალიბებინათ გრძელვადიანი პოლიტიკა თითოეული საზღვრის მიმართულებით.

იქნება მნიშვნელოვანი თემისტიოსის სიტყვის, როგორც წყაროს გამოყენება. შესაბამისად, დასაწყისში, დეტალურად უნდა განვიხილოთ 332 წლის ზავი, იმ მარტივი მიზეზის გამო, რომ 369 წლამდე გუთებთან სხვა ხელშეკრულება არ დადებულა.

კონსტანტინე დიდი და გუთები

IV საუკუნის შუა ხანებში, დაახლოებით, ოცდაათი წლის განმავლობაში (332-365 წწ.), ურთიერთობები რომის იმპერიასა და გუთებს შორის ეფუძნებოდა კონსტანტინე დიდის მიერ, 332 წელს, გუთებთან დადებულ საზავო ხელშეკრულებას. ევსევი კესარიელის მიხედვით, რომის ჯარმა 100,000 გუთი გაანადგურა (Eusebius, 1975: 1.8.2, 4.5.1-6.1). უდავოა, რომ ეს რიცხვები გადაჭარბებულია, მაგრამ ისინი ამტკიცებენ იმას, რომ გუთებს დიდი დანაკარგები ჰქონდათ, ხოლო კონსტანტინე დიდის გამარჯვება კი იმდენად სრულყოფილი იყო, რომ მან შეძლო გუთებთან იმპერიისთვის საუკეთესო პირობებისგან შემდგარი საზავო ხელშეკრულება დაედო. ამავდროულად, იმპერატორმა უფლება მისცა დამარცხებულ გუთებს რომის ჯარში ემსახურათ, ხოლო გუთი მაღალჩინოსნები კი კონსტანტინოპოლიდან საჩუქრებს მიიღებდნენ⁵⁰.

მშვიდობის უზრუნველსაყოფად, ხელშეკრულებაში ცალკე დებულება იყო შეტანილი მდინარე დუნაიზე შეუზღუდავი ვაჭრობის შესახებ. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ არ გავაჩნია პირდაპირი ცნობა იმისა, რომ ეს იყო კონსტანტინეს ინიციატივა, შეგვიძლია ეს ვივარაუდოთ რამდენიმე მიზეზის გამო (ლენსკი, 2002: 124; ჰე-

⁵⁰ ეს საკმაოდ საინტერესო ფაქტია და ბევრს მეტყველებს რომის იმპერიის დიპლომატიკაზე. მიუხედავად მტრის სრული დამარცხებისა, რომაელები უარს არ ეუბნებოდნენ ბარბაროსებს ძვირფას საჩუქრებზე და, როგორც შემდგომში იქნება ნაჩვენები, ვაჭრობაზეც. იმპერიის მესვეურებს კარგად ესმოდათ, რომ დუნაის საზღვარზე გრძელვადიანი მშვიდობის მოსაპოვებლად საჭირო იყო ბარბაროსების შემორიგება და არა მათი სრული დაჩაგვრა. როგორც ვალენსის ომიდან იქნება ნაჩვენები, იმპერატორმა ზუსტად ეს გააკეთა, როდესაც გუთებს ვაჭრობა შეუწყვიტა. შედეგად, საზღვარი არასტაბილური გახდა და 370-იანი წლების ბოლოსკენ, ჰუნების გამოჩენის დროისთვის, დუნაისპირეთში არ არსებობდა რომელიმე ძალა, რომელსაც შეეძლო რომის ჯარებთან ერთად ნომადებისთვის ეფექტური წინააღმდეგობის განევა.

ვერი, 1991: 113-114). იმის გათვალისწინებით, რომ, ზოგადად, ვაჭრობასთან დაკავშირებული გადაწყვეტილება საიმპერატორო კარზე მიიღებოდა, ძალიან მცირეა იმის ალბათობა, რომ თავისუფალი ვაჭრობა გუთებთან საზღვარზე არასაკმარისი კონტროლის შედეგი ყოფილიყო. უფრო მეტიც, როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, გეოპოლიტიკური მიზეზები, როგორც იყო პრობლემები მახლობელ აღმოსავლეთში, მხარს უჭერს იმ მოსაზრებას, რომ დებულება თავისუფალი ვაჭრობის შესახებ, ზუსტად, 332 წლის საზავო ხელშეკრულებაში უნდა შესულიყო.

ვაჭრობაზე შეზღუდვების გაუქმება, შეიძლება მიჩნეულ იქნას, როგორც უპრეცედენტო ნაბიჯი, რადგან რომის იმპერატორები ყოველთვის ცდილობდნენ გაეკონტროლებინათ რომაული ტექნოლოგიების, სამხედრო და ეკონომიკური ინფორმაციის ექსპორტი იმპერიის საზღვრებს გარეთ (Codex Justinianus, 1954: 4.41.1; თომპსონი, 1982: 10). ორი პოლიტიკური ქმედება იქნა განხორციელებული: პირველი, სანქციების დაწესება სტრატეგიული მნიშვნელობის მასალის გატანაზე (ჯავშანი, იარაღი, ცხენები, რკინა, ხორბალი და ა. შ.) (Codex Justinianus, 1954: 4.36.2); მეორე მიღებული ზომა იყო იმპერიული საზღვრების მკაცრი გაკონტროლება და მათზე რამოდენიმე პუნქტის განთავსება, სადაც ვაჭრობა მეზობელ ხალხებთან ნებადართული იქნებოდა⁵¹. სხვა სიტყვებით, ვაჭრობა საზღვრების გასწვრივ მკაცრად კონტროლდებოდა. ცნობილია, რომ ასეთი ზომები ფართოდ იყო გავრცელებული იმპერიაში V-VI საუკუნეებში. პროკოპი კესარიელი წერდა იუსტინიანეს ქმედებების შესახებ, შეეჩერებინა სხვადასხვა სახის შეიარაღების გატანა შავიზღვისპირეთისა და დუნაის ჩრდილოეთით (Procopius, 1914-1940: Anecdota, 25.3-6; თომპსონი, 1982: 11). ამავდროულად, თუ ამ ნეისისთვის არსებობდა რამე სახის გამონაკლისი, როგორც ეს იყო ერთ-ერთ გერმანულ ტომთან – ჰერმუნდურებთან – მიმართებაში,

⁵¹ ასე იყო არა მხოლოდ დუნაისა და რაინზე. მსგავსი პრაქტიკა მიღებული იყო სასანურ ირანთან საზღვარზეც: ვაჭრობა, უმეტესწილად, კონტროლდებოდა მდინარე ევფრატსა და ჩრდილოეთ სომხეთში მძლავრი საჯარისო შენაერთების კონცენტრირებით. ასევე, გამოყოფილი იყო რამოდენიმე პუნქტი საზღვრის გასწვრივ შეზღუდული სავაჭრო აქტივობისთვის.

ეს ფაქტი, აუცილებლად, რომელი ისტორიკოსების განსჯის საგანი ხდებოდა (Tacitus, 2009: *Germania*, 41).

მეზობელ ხალხებთან შეუზღუდავ ვაჭრობას პოტენციურად მაინც შეეძლო სტრატეგიული და ეკონომიკური ზიანის მიყენება იმპერიისთვის: ღია საზღვრების პირობებში ბარბაროსებს იმპერიიდან მარტივად შეეძლოთ გაეტანათ მნიშვნელოვანი ინფორმაცია რომაული ჯარისა და თავდაცვითი ინფრასტრუქტურის შესახებ. მათ აგრეთვე, შეეძლოთ ზუსტი გეოგრაფიული ცოდნის მიღებაც, რაც სამომავლო სამხედრო მოქმედებებში მნიშვნელოვან უპირატესობას მიანიჭებდა. გარდა ამისა, ვაჭრობის მიზნით შემოსული ბარბაროსები, რეალურად, შეიძლება მძარცველებიც ყოფილიყვნენ (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 31.10.1-6; ლი, 1993: 130-133, 161-165).

იმპერიული მონეტების იმავე რაოდენობით შემოსვლა, რომელიც თავდაპირველად იმპერიიდან გადიოდა, ლოკალურ დონეზე ეკონომიკას აჯანსაღებდა (ტოდი, 1998: 88-103), თუმცა ღია საზღვარს შეეძლო სხვა ეფექტიც ჰქონოდა იმპერიის ფინანსებზე. ვაჭრებს (რომაელების ჩათვლით) მარტივად შეეძლოთ თავი აერიდებინათ გადასახადებისათვის. შეუზღუდავი ვაჭრობა კი იმპერიის უსაფრთხოებისათვის მნიშვნელოვანი ნივთების გატანას შესაძლებელს ხდიდა. ამ მხრივ საინტერესოა რამოდენიმე ფაქტი რომის აღმოსავლეთ საზღვრიდან. მაგალითად, 298 წელს, რომსა და სასანურ ირანს შორის დადებული ზავის მიხედვით, იმპერიებს შორის ვაჭრობა მხოლოდ ქალაქ ნისიბინში იყო შესაძლებელი. მოგვიანებით, V საუკუნის დასაწყისში, მას კალინიკუმი და არტაქსატა დაემატა (Codex Justinianus, 1954: 4.63.6). უდავოდ, ამის გამომწვევ მიზეზებში შეიძლება ქვეყნის უსაფრთხოებასთან დაკავშირებული პრობლემები ყოფილიყო: მაგალითად, ჯამუშებისთვის საზღვრის გადაკვეთაში ხელის შეშლა. ნათელია ისიც, რომ ვაჭრობის ნებართვა განსაზღვრულ ქალაქებში ეკონომიკური მიზეზებით იყო გამოწვეული: გადასახადების ეფექტური აკრეფა და მნიშვნელოვანი პროდუქციის (იარაღი, ოქრო და სხვა ლითონი) ექსპორტის გაკონტროლება.

მიუხედავად ამ საფრთხეებისა, თავისუფალი ვაჭრობა კიდევ ერთი რამისკენ იყო მიმართული. კონსტანტინემ, რომელსაც სურდა გუთების პრობლემის მოგვარება, უგულვლესო შეუზღუდავი ვაჭრობით შექმნილი ეკონომიკურად არახელსაყრელი მდგომარეობა. მას ესაჭიროებოდა გრძელვადიანი მშვიდობა დუნაისპირეთში, რადგან იმპერატორი გეგმავდა ახალი სამხედრო კამპანიის მოწყობას აღმოსავლეთში. 330 წელს, მეფე თრდატის გარდაცვალების შემდეგ, სომხეთში პოლიტიკური კრიზისი დაიწყო, რაც სასანიანებმა თავის სასარგებლოდ გამოიყენეს და სომხეთის შიდა საქმეებში ჩაერივნენ. ამავდროულად, ირანელებმა თავდასხმები მოაწყეს რომის ჩრდილოეთ მესოპოტამიის სამფლობელოებზე (ბლოკლი, 1992: 10-12). კონსტანტინეს საპასუხო ნაბიჯი უნდა გადაედგა. იმპერატორი აღმოსავლეთში მასშტაბური სამხედრო კამპანიის მოწყობას გეგმავდა (ბლოკლი, 1992: 10-12). შესაბამისად, აღმოსავლეთში არსებულმა რთულმა პოლიტიკურმა მდგომარეობამ გავლენა მოახდინა 332 წელს გუთებთან დადებულ ზავზე. ეს კარგ მაგალითს წარმოადგენს იმისა, როდესაც იმპერიის სტრატეგიული უსაფრთხოება მეტად მნიშვნელოვანი იყო პოტენციურ ეკონომიკურ ზიანზე. შესაბამისად, თავისუფალი ვაჭრობის შესახებ მიღებული პირობა, უშუალოდ, გუთებზე იყო მორგებული, დუნაისპირეთში გრძელვადიანი მშვიდობის დასამყარებლად.

ასეთი იყო პრობლემები, რომელიც ვალენსის გამეფების დროისთვის (364 წ.), იმპერიის დუნაის საზღვარზე არსებობდა. თუმცა შედარებითი მშვიდობა, რომელიც შეიქმნა 332 წლის ზავის პირობებით, ამავდროულად, სერიოზულ ეკონომიკურ და უსაფრთხოებასთან დაკავშირებულ პრობლემებს უქმნიდა იმპერიას. მართალია, გუთები დიდი ეკონომიკური სარგებლის გამო, ნაკლებს ფიქრობდნენ იმპერიული ტერიტორიის დარბევაზე, რომაელებს გადანყვეტილი ჰქონდათ არსებული წესრიგის შეცვლა.

იმპერიის შიდა პრობლემები

361-365 წლები, იმპერიისთვის ურთულესი პერიოდი იყო. სასანიანებთან კონსტანციუსის სამხედრო კონფრონტაციამ (ბლოკლი,

1992: 12-24), მისმა დაპირისპირებამ მომავალ იმპერატორ იულიანესთან და ამ უკანასკნელის 363 წლის წარუმატებელმა სამხედრო კამპანიამ ირანის წინააღმდეგ, საგრძნობლად შეასუსტა იმპერიის სამხედრო და ეკონომიკური პოტენციალი (მეთიუსი, 1989: 100-105). გაურკვეველობა არ დამთავრებულა 363 წელს მეომარ იოვიანეს იმპერატორად გამოცხადებითაც. მხოლოდ წელიწადნახევრის შემდეგ, მოხერხდა ვითარების გამოსწრება, როდესაც 364 წელს, იმპერია ძმებ ვალენტინიანესა და ვალენსს შორის გაიყო. რთული სამხედრო ვითარების გარდა, იმპერატორებს იულიანესგან რთული ეკონომიკური მდგომარეობა ხვდა წილად, როდესაც მათ უწევდათ 1,500,000 სოლიდის გადახდა დაახლოებით 300,000-350,000-კაციანი იმპერიული ჯარისთვის (ლენსკი, 2002: 290). ასევე, იმპერატორებმა გააუქმეს იულიანეს კანონი რელიგიური პირებისთვის ტაძრების ქონების გადაცემის შესახებ და ისინი ხელახლა იმპერიული ხაზინის მფლობელობაში დააბრუნეს (ლენსკი, 2002: 291; Codex Justinianus, 1954: 5.13.3, 10.1.8). ყველაზე მტკივნეული იყო გადასახადების აკრეფის ახალი მეთოდი. აქ განსაკუთრებით თავი გამოიჩინა ვალენსის სიმამრმა პეტრონიუსმა (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 26.6.6-9; ლენსკი 2002: 291). ახალი პრაქტიკის მიხედვით, იმპერიის მესვეურებს უფლება მიეცათ ერთსაუკუნოვანი ვალების ამოღებაც მოეხდინათ (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 26.6.7). ამ ზომებმა კონსტანტინოპოლის მოსახლეობის დიდი ნაწილი გაანანყენა, რამაც, გარკვეულწილად, ხელი შეუწყო ვინმე პროკოპის აღზევებას და მის აჯანყებას.

პროკოპის აჯანყება და გუთები

365 წელს, მცირე აზიაში მყოფმა ვალენსმა მიიღო შეტყობინება, რომ გუთები გეგმავდნენ თრაკიის დარბევას (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 26.6.14). მიუხედავად ამისა, ანტიოქიისკენ მიმავალ იმპერატორს, გეზი არ შეუცვლია და მხოლოდ დამხმარე ერთეულები გააგზავნა დუნაის საზღვრის დასაცავად (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 26.6.14). პროკოპის აჯანყებამ და გუთების

მიერ მისთვის სამხედრო დახმარების განწევამ, საბოლოოდ გააფუჭა ურთიერთობები კონსტანტინოპოლსა და გუთებს შორის. გუთების ლიდერი, ათანარიხი, სავარაუდოდ, იმედოვნებდა, რომ პროკოპის წარმატებული აჯანყება იმპერიასა და გუთებს შორის არსებულ *status quo*-ს უცვლელად დატოვებდა. ამ მოსაზრებიდან გამომდინარე, ათანარიხის მიერ აჯანყებული პროკოპისთვის 3,000 მეომრის გაგზავნა, ლოგიკურ ნაბიჯს წარმოადგენდა. თუმცა ეს გამორიცხავს იმასაც, რომ გუთებს არ ესმოდათ რა ავანტიურაში ებმობოდნენ და რა შედეგი შეიძლება მოჰყოლოდა ამას პროკოპის გამარჯვების შემთხვევაში. გუთებს იმპერიის შიდა საქმეებში ჩარევის საკმაოდ დიდი გამოცდილება ჰქონდათ. მაგალითად, გუთების გამოყენება აქტიურად ხდებოდა იმპერიაში სამოქალაქო ომების დროს. მაგალითად, 320-იან წლებში კონსტანტინესა და ლიცინიუსს შორის მიმდინარე კონფლიქტში, გუთებმა ამ ლიცინიუსს დაუჭირეს მხარი (კულიკოვსკი, 2007: 82). მსგავსი რამ მოხდა 361 წელსაც, როდესაც კონსტანციუსმა დახმარება სთხოვა გუთებს იულიანესთან საბრძოლველად. ეს ბაძებს შემდეგ კითხვას: რამ გამოიწვია გუთების ასეთი უკმაყოფილება (ჰევერი, 1991: 116; ლენსკი, 2002: 152), რომ 365 წელს, ვალენსის ტახტზე ასვლის ხანმოკლე პერიოდის შემდეგ, მათ იმპერიის ტერიტორიის დარბევა გადაწყვიტეს?

როგორც ითქვა, ტახტზე ასვლის შემდეგ, ვალენსის მთავარი საზრუნავი იმპერიის შიგნით ეკონომიკური და სამხედრო მდგომარეობის გამოსწორება იყო. ერთ-ერთი ზომა იყო კორუფციასთან ბრძოლა და იმპერიის საზღვრებში საგადასახადო პროცესის მკაცრი გაკონტროლება. როგორც ამიანე და თემისტოიოსი აცხადებდნენ, არაკონტროლირებად ვაჭრობას დუნაისპირეთში მართლაც დიდ ქაოსამდე შეიძლო მიეყვანა პოლიტიკური მდგომარეობა (Themistius, 1991: Or. 10.136; Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 31.5.4). დუნაისპირეთში კორუფცია ფართოდ გავრცელებული მოვლენა იყო, ხოლო იმპერიის ჯარისკაცები კი ხშირად უკანონო ეკონომიკურ საქმიანობაში იყვნენ ჩართულნი. გუთებს მარტივად შეიძლოთ თავი აერიდებინათ გადასახადებისთვის და, ამავდროულად,

იმპერიის ჯარის უმოქმედობის გამო, მცირემასშტაბიანი ლაშქრობებიც მოეწყოთ (Themistius, 1991: Or. 10.136-137; Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 22.7.7, 26.4.5; Zosimus, 1982: 4.10.1). ამის გარდა, იმპერია ვალდებული იყო გუთებისთვის ფული გადაეხადა, რაც კონსტანტინოპოლში რადიკალებს შორის უკმაყოფილებას იწვევდა (შოვო, 1998: 193-194). გაუარესებული ურთიერთობების კიდევ ერთი მიზეზი გახდა, 367 წლისთვის, კონსტანტინე დიდის დროს აგებული ხიდის განადგურება. ხიდის არარსებობა მნიშვნელოვნად ამცირებდა რომაელების სამხედრო პოტენციალს – შეტევა განეხორციელებინათ დუნაის გაღმა. ვალენსის ეკონომიკურმა ზომებმა ქვეყნის შიგნით დიდი გავლენა მოახდინა დუნაისპირას უკანანონო ვაჭრობის გასაუქმებლად. ეს, თავის მხრივ, გუთების უკმაყოფილებას იწვევდა. საპასუხოდ, 365 წლის 19 ივნისს, ვალენსმა დაავალა პროვინცია დაკია რიპენსისის მმართველს, აღედგინა სამხედრო ინფრასტრუქტურა დუნაის გასწვრივ (Codex Theodosianus, 1952: 15.1.13). შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ დუნაისპირეთში ვაჭრობის მკაცრი გაკონტროლება პროკოპის აჯანყებამდეც დაიწყო, რამაც აიძულა გუთები ვალენსის წინააღმდეგ გამოსულიყვნენ.

საინტერესოა, რომ პროკოპის დამარცხების შემდეგ, ვალენსის პოზიცია ფუნდამენტურად არ შეცვლილა. იმპერატორის მომხრენი პროკოპის დამარცხებას სუფთა გამარჯვებად განიხილავდნენ, თუმცა ეკონომიკური პრობლემები იმპერიაში არსად გამქრალა და საერთო უკმაყოფილების თავიდან ასაცილებლად, მას ახლად შემოღებული გადასახადების გაუქმება მოუწია. ამ მხრივ, საინტერესოა თრაკიაში მოღვაწე აუქსონიუსის ქმედებები, რომელიც, ზოსიმეს გადმოცემით (Zosimus, 1982: 4.9.2), მკაცრად მეთვალყურეობდა რამე სახის გადაჭარბება არ მომხდარიყო გადასახადების აკრეფის დროს. იმპერიის ეკონომიკურ მდგომარეობას, აგრეთვე, ართულებდა სამხედრო კონფრონტაცია სასანიანებთან. ამიტომაც, სამხედრო კამპანია გუთების წინააღმდეგ აღადგენდა იმპერიის ეკონომიკურ და სამხედრო წესრიგს დუნაიზე.

იდეოლოგიურ მიზეზებსაც შეეძლოთ აეძულათ ვალენსი დაენ-
ყო ომი გუთებთან. ვალენს ორი მიზანი ჰქონდა: გაექარნლა კონ-
სტანტინე დიდის დინასტიის მიმართ გუთების ერთგულება; გამო-
ესნორებინა თავისი იმპერიული იმიჯი, რომელიც საგრძნობლად
შეილახა პროკოპის აჯანყებისას.

რომის რესპუბლიკისა და განსაკუთრებით რომის იმპერიის ად-
რეულ პერიოდში იმპერიის ლეგიონებმა ბევრი ტრიუმფი გადაიხა-
დეს. IV საუკუნეში კი ვითარება რადიკალურად შეიცვალა. იმპერი-
ის ჯარები ისეთი სიხშირით ველარ იმარჯვებდნენ საგარეო ომებ-
ში და გადახდილი ტრიუმფების რიცხვიც საკმაოდ შემცირდა. 298
წელს, იმპერატორ გალერიუსის გამარჯვება სასანიანებთან ომში
(ბლოკლი, 1992: 5-7) და იულიანე განდგომილის მიერ 357 წელს,
არგენტორარუმის (სტრასბურგის) (ბრაუნინგი, 1975: 84-88; ბო-
ვერსოკი, 1978: 40-41) ბრძოლაში ბარბაროსების დამარცხება, უფ-
რო გამონაკლისებს წარმოადგენდა. სხვა მხრივ, დიდი სამხედრო
გამარჯვებების მოპოვება უფრო რთული გახდა. ამიტომაც, იმპე-
რატორების მიერ მოსახლეობისთვის იმპერიის უძლეველობის დე-
მონსტრირება მნიშვნელოვანი იყო (მაკორმიკი, 1986: 1-10, 36-46).
ამის გაკეთების ერთ-ერთი კარგი საშუალება იყო IV საუკუნეში,
იმპერატორების მიერ ტახტის უზურპატორებზე გამაჯვებების
აღნიშვნა. ზოგი იმპერატორი ხშირად აჭარბებდა მიღწეული გა-
მარჯვების მნიშვნელობას (მეთიუსი, 1989: 234). მიუხედავად იმი-
სა, რომ „გამარჯვების მნიშვნელობის გაზვიადება“ განსაკუთრე-
ბით გავრცელდა 378 წელს, ადრიანოპოლში განცდილი მარცხის
შემდეგ (მაკორმიკი, 1986: 41), ვალენსის მდგომარეობა არანაკლებ
რთული იყო. ამის ორი მიზეზი არსებობდა: პროკოპის აჯანყება
იყო პირველი მცდელობა ჩამოეგდოთ იმპერატორი აღმოსავლეთ
რომის იმპერიაში; აჯანყება არა პროვინციებში, არამედ, უშუა-
ლოდ, დედაქალაქში დაიწყო. აჯანყებამ აჩვენა რაოდენ არასტაბი-
ლურ მდგომარეობაში იყო ვალენსი. შესაბამისად, გუთებზე სწრა-
ფი გამარჯვება ვალენსის პრობლემების უმეტეს ნაწილს მოაგვა-
რებდა.

369 წლის საზავო ხელშეკრულება

თემისტოსი დუნაის 368-369 წლებში, ორჯერ ეწვია (ვანდესპოელი 1995: 138-173). მან გუთებთან მოლაპარაკებებში აქტიური მონაწილეობა მიიღო, რაც ხსნის იმ ფაქტს, რომ მის სიტყვებში შემონახულია მნიშვნელოვანი ისტორიული დეტალები. ზოსიმესთან (Zosimus, 1982: 4.11.4), ძირითადად, იგივე წერია, რაც თემისტოსთან, ხოლო ამიანე მხოლოდ ტყვეების გაცვლაზე ლაპარაკობს (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 27.5.10). ზავის პირობები შემდეგია: 1. გუთებისთვის თითქმის მთლიანი საზღვრის ჩაკეტვა ვაჭრობისთვის (გარდა ორი ახლად შექმნილი პუნქტისა); 2. რომაელებმა შეწყვიტეს გუთების ლიდერებისთვის ფულის გადახდა (Themistius, 1991: Or. 10.135-136).

შეგვიძლია ამ პირობების მიხედვით, ვილაპარაკოთ იმაზე, თუ რა მიზნების მიღწევა სურდა ვალენს (მილარი, 1982: 1-23)? ამიანეს და ზოსიმეს მიხედვით, ომი ბიზანტიელების მიერ წამოწყებული სადამსჯელო კამპანია იყო (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 27.5.2). ამ მხრივ, თემისტოსის სიტყვა განსხვავებულ ცნობებს იძლევა დუნაისპირეთში არსებულ პრობლემებზე. როგორც უკვე იყო ნათქვამი, კონსტანტინეს მიერ დადებულმა ზავმა, დროთა მსვლელობაში, ცუდ მდგომარეობაში ჩააგდო იმპერიის თავდაცვითი ინფრასტრუქტურა. ამას უნდა დაემატოს რომაელების ვალდებულება გუთებისთვის ყოველწლიურად ფული გადაეხადათ. თემისტოსი სიტყვაში ამ საკითხებს უსვამს ხაზს და ირიბად აღნიშნავს, რომ ვალენსს ყველაზე მეტად ზუსტად ამ ორი პრობლემის მოგვარება სურდა.

თემისტოსის სიტყვიდან ჩანს, რომ ზავის დადების შედეგად ბიზანტიელებმა დუნაისპირეთში საზღვრის გამაგრება დაიწყეს. ჩრდილოეთში პრობლემების მოგვარებით, ვალენსს აგრეთვე სურდა თავი აერიდებინა ერთდროულად ორ ფრონტზე ომისგან.

ამავდროულად, საჭიროა იმის თქმაც, რომ ვალენსის ზომები არ ითვალისწინებდა ვაჭრობის მთლიანად შეწყვეტას. ომის შემდეგ, იმპერიამ ვაჭრობა მთლიანად თავის კონტროლს დაუქვემდებარა.

ეს კი კიდევ ერთხელ ამტკიცებს ვაჭრობის მნიშვნელობას იმპერიის საგარეო პოლიტიკაში.

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ 369 წლის საზავო ხელშეკრულებამ მთლიანად შეცვალა კონსტანტინე დიდის დროს დუნაისპირეთში შექმნილი ძალთა ბალანსი. როგორც ნაჩვენები იყო, ამიანეს და ზოსიმეს ცნობების მიუხედავად, 367-369 წლების ომი არ დანყებულა მხოლოდ გუთების მიერ პროკოპისთვის დახმარების განევის გამო. უფრო მეტად, ვალენსს, 364 წელს, ტახტზე ასვლისთანავე, წილად ხვდა სამხედრო, ეკონომიკური და იდეოლოგიური გამოწვევები, რომელიც ახალი იმპერატორი აიძულა გუთებთან კონფლიქტში შესულიყო.

თავი IV

ბიზანტია და არაბები IV-VI საუკუნეებში

ახ. წ. პირველი სამი საუკუნის განმავლობაში არაბი ნომადები, რომლებიც სახლობდნენ სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში იშვიათად თუ გვხვდებიან რომაულ წყაროებში. მხოლოდ IV საუკუნიდან მოყოლებული, რომაული და ადრეული ბიზანტიური წყაროები განიხილავენ სარაციონებს (არაბების სახელწოდების ადრეული ფორმა) (რომაულ წყაროებში ტერმინი „არაბის“ და „სარაციონის“ შემოღებასთან დაკავშირებით საინტერესოა გრაფი, 1997: 14-15; შაჰიდი, 1984: 123-141), როგორც მნიშვნელოვან ფაქტორს რომაულ/ბიზანტიურ-სპარსულ ურთიერთობებში. შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი, რომ სარაციონების წინა პლანზე წამოწევა დაკავშირებული იყო არდაშირ I-ის მიერ ახ. წ. 220-იან წლებში სასანური სახელმწიფოს ჩამოყალიბებით (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 1995: 157-226; ედველი, 2008: 7-30). ამან, თავის მხრივ, გამოიწვია ირანის მიერ ახალი სამოკავშირეო დაჯგუფებების შექმნა საზღვრისპირა რეგიონებში. ბიზანტიასა და სასანური ირანის დაპირისპირება კი ისეთ რეგიონში, როგორიც არის სირია-მესოპოტამიის უდაბნო, იქ მცხოვრებ ლოკალურ მმართველებს შესაძლებლობას აძლევდა მეტი ძალაუფლება და ეკონომიკური სარგებელი მოეპოვებინათ იმპერიებთან სამხედრო და პოლიტიკური ალიანსების შეკვრით.

ბევრი რამ დაინერა უკანასკნელ დროს V-VI საუკუნეებში არაბების როლზე კონსტანტინოპოლის აღმოსავლურ პოლიტიკაში. მკვლევართა შორის არსებული განსხვავებები ბიზანტიის იმპერიისთვის ისლამამდელი არაბების როლის აღქმაში კარგად ასახავს იმ საერთო დისკურსს, რომელიც დაწყებულია არაბების მნიშვნელობაზე ბიზანტიასა და სასანური ირანის ურთიერთობებში. მ. უიტბი და მ. უიტოუ მიიჩნევენ, რომ არაბები ნაკლებად მნიშვნე-

ლოვანნი იყვნენ (ვიტბი, 1992: 80; ვიტოუ, 1999: 216), ხოლო სხვები, მაგალითად, ი. შაჰიდი, არაბებს ზედმეტად მნიშვნელოვან როლს ანიჭებენ და ლასანიანთა კონფედერაციის ერთ-ერთ დინასტიას, ჯაფნიდებს, ბიზანტიის აღმოსავლური თავდაცვითი სტრატეგიის ქვაკუთხედს უწოდებენ (შაჰიდი, 1995: 646). მ. სარტრს, ქ. რობენსა და გ. ფიშერს კი განსხვავებული პოზიცია აქვთ და ცდილობენ კომპრომისული აზრი გამოთქვან (ფიშერი, 2011; სარტრი, 1982; რობენი, 2008). ერთი მნიშვნელოვანი დამახასიათებელი ამ ყველა კვლევისთვის კი არის ის, რომ ყურადღება, ძირითადად, გამახვილებულია ბიზანტიურ-არაბულ ურთიერთობების პოლიტიკურ და რელიგიურ ასპექტებზე, ხოლო ნაკლებად კი არაბების როლზე სავაჭრო გზების დაცვაში და თუ რამდენად შორს მოახერხეს მათ საკუთარი გავლენა გაევრცელებინათ იმპერიული საზღვრის იქეთ, სირია-მესოპოტამიის უდაბნოსა და არაბეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთ ნაწილში – ჰიჯაზში. შესაბამისად, ამ თავში ძირითადი ყურადღება გადატანილი იქნება ეკონომიკურ ფაქტორებზე, რაზე დაყრდნობითაც წამოყენებული იქნება მოსაზრება, რომ თალაბიდების (კიდევ ერთი დინასტია ლასანიანთა კონფედერაციიდან) აღზევება 502 წელს, ხოლო ჯაფნიდების 528 წელს, გამოწვეული იყო ბიზანტიის აღმოსავლურ პროვინციებში – არაბეთსა და პალესტინა სალუტარისში⁵² – სავაჭრო გზების დაცვის საჭიროებით. რაც შეეხება გეოგრაფიულ პირობებს, ნაჩვენები იქნება, რომ ის, რასაც ბიზანტიელები ხედავდნენ სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში რეალურად იყო ღია საზღვარი, რომელიც ხელს უწყობდა არაბების წარმატებას კონსტანტინოპოლთან ურთიერთობაში და, ამავდროულად, ზღუდავდა კიდევაც მათი მოქმედების არეალს. დავიწყებ გეოგრაფიული პირობების აღწერით, რადგან სირია-მესოპოტამიის ლანდშაფტმა, უმეტესწილად, განსაზღვრა იმპერიასა და არაბ ტომებს შორის ურთიერთობები.

⁵² ბიზანტიური პროვინცია რომელიც მოიცავდა თანამედროვე ნეგევსა და სინაის ნახევარკუნძულს.

გეოგრაფიული პირობები

სირია-მესოპოტამიის ვაკე დიდ და საკმაოდ მდიდარ ტერიტორიას წარმოადგენდა, რომლის ბუნებრივი პირობები განისაზღვრება მთებით, რომლებიც მის გარშემოა – პალესტინის, ლიბანის, ანტილიბანის და ამანუსის მთები დასავლეთით, ტავროსის მთები ჩრდილოეთით და ზაგროსის – აღმოსავლეთით (გეოგრაფიული მიმოხილვისთვის იხ. ისააკი, 1990: 9-14; ფოუდენი, 1999: 1-4; დონერი, 1981: 91-92; ფიშერი, 2011: 26-29). ეს მთები არ წარმოადგენდა გადაულახავ ბარიერებს, რადგან ვაჭრობითა და მესაქონლეობით სირია და მესოპოტამია დაკავშირებული იყო უდაბნოს ლანდშაფტთან (აქ და შემდეგ იხ. რუკა 1). ზაგროსის მთები გადაჭიმულია სპარსეთის ყურიდან თანამედროვე ქურთისტანამდე და აცალკევებს სირია-მესოპოტამიის ვაკეს მძიმე კლიმატის მქონე ირანის მთიანეთისგან. ქურთისტანის მიღმა ზაგროსი ებმის ტავროსის ნაწილს, რომელიც, თავის მხრივ, გრძელდება სამხრეთ-დასავლეთ ანატოლიამდე, სადაც ის ტავროსის ძირითად ნაწილს უერთდება. სირია-მესოპოტამიის ვაკეზე ამალღებული ტავროსის მთები საკმაოდ მკვეთრი ბარიერის შთაბეჭდილებას ტოვებდა. მთებში არსებული სამი გადასასვლელი მარტივად აძლევდა საშუალებას ნებისმიერ დიდ ძალას (იქნება ეს ბიზანტია თუ ირანი), რომელსაც ეკავა რეგიონი, დაეკავშირებინა აღმოსავლეთ სომხეთი მესოპოტამიის ჩრდილოეთთან (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2009: 436). სირია-მესოპოტამიის ვაკის უკიდურეს ჩრდილოეთ-დასავლეთით მდინარე ორონტესი მიედინება ხმელთაშუა ზღვაში, რითაც, ძველად, გარკვეულ ზღუდეს ქმნიდა უდაბნოსა და ბიზანტიურ პალესტინაში მცხოვრებ ადამიანებს შორის. ამრიგად, გარშემორტყმული მთებით ყველა მხრიდან, გარდა სამხრეთ საზღვრისა, სირია-მესოპოტამიის ვაკე ზღვის დონიდან უფრო მაღლა მდებარეობს (დაახლ. 500 მ.) ვიდრე ხმელთაშუა ზღვის სანაპირო ლევანტში.

სირია-მესოპოტამიის ვაკის უმეტესი ნაწილი შეიძლება აღინეროს როგორც სტეპი, ხეების მცირე რაოდენობით, თუმცა გარშემორტყმული მდიდარი მინებით. სეზონური წვიმები არსებული

ლანდშაფტის ნაწილობრივ სახეცვლას იწვევს, კერძოდ, ბურქების და ბალახის დროებითი ამოსვლით, რაც, ძველად, განსაზღვრავდა მესაქონლეების მოძრაობას. სტეპი პოტენციალით განსხვავდება უდაბნოსგან, რადგან შესაძლებელი იყო მისი ნაწილობრივ დამუშავება.

სირიის სტეპი აღმოსავლეთით მესოპოტამიას ერწყმის. მაგრამ, თავისი ზომისა და მრავალფეროვნების გამო, სირია-მესოპოტამიის ვაკე ვერ კონტროლდებოდა ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებთა ერთი რომელიმე ჯგუფის მიერ. ამის სანაცვლოდ, მომთაბარენი, მიწათმოქმედნი, ხელოსნები, ვაჭრები, სასულიერო პირები და ჯარისკაცები გარკვეულ სიმიზონს ქმნიდნენ. ამ ვაკის აღმოსავლეთ, ჩრდილოეთ და დასავლეთ ნაპირები საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული იყო, ხოლო მაცხოვრებლები, განსაკუთრებით კი აღმოსავლეთ ნაწილში, სხვადასხვა მოდგმის და რელიგიური მრწამსის ხალხს წარმოადგენდნენ – ცეცხლთაყვანისმცემლები, ებრაელები, ნესტორიანული მიმართულების ქრისტიანები, ქალკედონელები, პოლითეისტები და სხვები (ფოუდენი, 1999: 4).

მოძრაობა სტეპებში რამდენიმე ფორმას იძენდა: სეზონური მიგრაცია, ვაჭრობა, ომი და პილიგრიმოზა (მომლოცველობა) (დონერი, 1981: 11-49). ზემოთგანხილულმა ბუნებრივმა პირობებმა განაპირობა ის, რომ პოლიტიკური საზღვარი ბიზანტიასა და სასანურ ირანს შორის სხვა არაფერი იყო თუ არა პირობითი ზოლი და ხშირად იცვლებოდა კიდევაც. არაბების უნარი მარტივად და სწრაფად გადაელახათ მთელი სირია-მესოპოტამიის უდაბნო, გადააქცია ისინი ძლიერ იარაღად იმპერიებს შორის წარმოებულ ომებში. მიუხედავად იმისა, რომ არაბი ტომებისგან მომდინარე საფრთხე მცირემასშტაბიანი, თუმცა ეკონომიკისთვის დიდი ზიანის მომტანი იყო, ერთადერთი გზა ასეთი შეტევების შესაჩერებლად იყო საწინააღმდეგო არაბული დაჯგუფებების შექმნა.

როგორც ბიზანტიის აღმოსავლური საზღვრის გეოგრაფიული მიმოხილვა გვიჩვენებს, ორ იმპერიას შორის წარმოებულ ომების მთავარი არეალი მდებარეობდა ჩრდილოეთ სირიასა და მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილში. პალესტინა სალუტარის და არა-

ბეთს არ გააჩნდათ უშუალო საზღვარი ირანთან, ხოლო სირია-მე-სოპოტამიის უდაბნო გადაულახავი იყო ორივე იმპერიისთვის.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, უნდა აღინიშნოს, რომ ქვეყნის უსაფრხოების თვალსაზრისით ბიზანტიის აღმოსავლურ საზღვარს მნიშვნელოვანი სტრატეგიული ნაკლი გააჩნდა. ვინრო ტერიტორია, რომელიც გადიოდა სინაის ნახევარკუნძულიდან ტავროსის მთებამდე ისეთი ქალაქებით როგორიც არის ანტიოქია, იერუსალიმი და დამასკო, მარტივად შეიძლებოდა ქცეულიყო სამხრეთიდან არაბული თავდასხმების სამიზნე, ხოლო ჩრდილოეთიდან – სასანიანების. სხვა სიტყვებით, იმპერიის საზღვრის ამ მონაკვეთზე არ არსებობდა რაიმე ბუნებრივი ბარიერი, რომელიც პალესტინისა და სირიის მდიდარ ქალაქებს უდაბნოდან მოსული მტრისგან დაიცავდა. ბიზანტიის იმპერიულ ჯარებს არაბული ძალებისთვის წინააღმდეგობა უნდა გაეწიათ ამ უკანასკნელისთვის მოსახერხებელ ღია ველზე. გეოგრაფიული პირობები იმპერიულ ჯარებს ხელს არ უწყობდა გამოეყენებინათ სტრატეგიული (ტერიტორიული) სიღრმე მტრის მოსაგერიებლად⁵³. კონსტანტინოპოლისთვის ერთადერთი გამოსავალი იყო საკუთარი ძლიერი არაბული ალიანსების⁵⁴ შექმნა.

ბიზანტიის არაბული საზღვრის თავისებურებანი

ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან სამხრეთით, აქაბას ყურემდე მოყოლებული, ბიზანტიის საზღვრის მთავარი მახასიათებელი იყო არაბი ტომებისგან მომდინარე მცირემასშტაბიანი შემოსევები, რომელიც დროდადრო სერიოზულ ხასიათსაც იღებდა (გრაფი, 1997: 6-7, 12-15, 341-356, სადაც ავტორი საკმარისად არ აფასებს არაბებისგან მომდინარე საფრთხეს; პარკერი, 2006: 551-552). მიუხედავად ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ მცირემასშტაბიან შემოსე-

⁵³ სტრატეგიული სიღრმის კარგი მაგალითია ბიზანტიის პროვინცია თრაკია ბალკანეთში, რომელიც საშუალებას აძლევდა კონსტანტინოპოლს წარმატებით მოეგერიებინა გუთების და უფრო მძლავრი ნომადი ხალხების ჰუნებისა და ავარების შემოსევები.

⁵⁴ კლიენტი – დამოკიდებული. რომის იმპერიაში, ძირითადად, პატარა მოკავშირე ხალხებთან მიმართებაში გამოიყენებოდა.

ვებს შეეძლოთ სირია-პალესტინისთვის შესამჩნევი ეკონომიკური ზიანი მიეყენებინათ. გეოგრაფიულმა ექსპურსმა გვიჩვენა, რომ არაბ მეომრებს პრობლემები არ ჰქონდათ კონსტანტინოპოლის კონტროლირებად ტერიტორიაზე შესაღწევად. ეს კარგად ჩანს წმინდა იერონიმეს მონათხრობში, რომლის მიხედვითაც 414 წელს არაბები და არაგენები (დღესდღეისობით სარაცინებად წოდებულნი) აღწევდნენ ქალაქ იერუსალიმის კედლებს (Jerome, 1996: 129.20-23). თეოდორეტი, სირიის ქალაქ კიროსში 423 წლიდან მოღვაწე სასულიერო პირი, *Historia Religiosa*-ში აღნიშნავს, თუ როგორ ახერხებენ ერთმანეთისადმი მტრულად განწყობილი არაბი ტომები ბეროეასა და ანტიოქიას შორის მდებარე წმინდა სვიმეონის ადგილსამყოფელამდე სალოცავად მისვლას (Theodoret, 1843: XXVI. 11-16, 21). არაბ ლიდერებს, აგრეთვე, მარტივად შეეძლოთ გამოეცვალათ საკუთარი იმპერიული პატრონი და მეორე მხარეს გადასულიყვნენ, რითაც არეულობას იწვევდნენ ორი დიდი იმპერიის საზღვრებზე. მაგალითად, ასპებეტუსმა, რომელიც თავდაპირველად იყო სასანიანების არაბი მოკავშირე, დაახლოებით, 420 წელს გადწვევიტა ბიზანტიელთა მხარეზე გადასულიყო (Cyril, 1991: 14).

VI საუკუნის დასაწყისში ბიზანტიის სამხრეთ-აღმოსავლურ საზღვარზე არაბებისთვის განეული მხარდაჭერა უფრო მკვეთრი გახდა. ეს იყო 502 წელს ბიზანტიასა და სასანიანებს შორის დიდი შესვენების შემდეგ განახლებული სამხედრო მოქმედებების შედეგი (გრეიტრექსი, 1998: 73-118). თეოფანე ქრონოგრაფისგან ვიცით, რომ 497-502 წლებში არაბული დაჯგუფებები წარმატებულ შემოსევებს ახორციელებდნენ ბიზანტიურ პალესტინასა და სამხრეთ სირიაში (Theophanes, 1997: AM 5995). ეს პროცესი დასრულდა 502 წლის საზავო ხელშეკრულებით, რომელშიც სალიჰიდები აღარ ფიგურირებდნენ სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში კონსტანტინოპოლის უმთავრეს მოკავშირედ (Theophanes, 1997: AM 5995). მანამდე სალიჰიდები ამ როლს ორი საუკუნის განმავლობაში ასრულებდნენ და ბიზანტიელების მიერ არაბეთის ფილარხებად (მმართველებად) იყვნენ აღიარებულები. უნდა აღინიშნოს, რომ ისინი საკმაოდ წარმატებულად ახორციელებდნენ პალესტინა-

სამხრეთ სირიის საზღვრის დაცვას და მნიშვნელოვან იმპერიულ სავაჭრო გზებსაც აკონტროლებდნენ. თუმცა VI საუკუნის დასაწყისისთვის სალიჰიდების როლი შესუსტდა და ისინი ეფექტურად ვეღარ ახორციელებდნენ რომაული ტერიტორიების დაცვას (სარტრი, 1985: 155-162).

თუ რა შეთანხმებას მიაღწიეს 502 წელს, დღემდე არ არის ბოლომდე გარკვეული. ორი ვარაუდი არსებობს: 1. ხელშეკრულებამ ჩაანაცვლა ბიზანტიის სალიჰიდი მოკავშირეები კინდიტებითა და ჯაფნიდებით (დასანიანთა კონფედერაციის სხვა არაბი ტომები) (სარტრი, 1985: 155-162; შაჰიდი, 1995: 3-12; გრეიტრექსი, 1998: 29; ვატი, ტრომბლი, 2000: 69; ჰაარერი, 2006: 34-36; პარკერი, 2006: 567); 2. ხელშეკრულება დაიდო მხოლოდ თალაბიდთა ლიდერთან ალ-ჰარიითან (რობენი, 2008: 178). მიუხედავად თეოფანეს ცნობებისა, რომ 502 წლის ხელშეკრულების შემდეგ მთელი პალესტინა, არაბეთი და ფინიკია სრულ უსაფრთხოებაში იმყოფებოდნენ (Theophanes, 1997: AM 5995) და ყოველივე ეს უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ ჯაფნიდთა ლიდერი ჯაბალა (რომელიც 497 წლიდან იმპერიის პროვინციებს არბევდა) იძულებული იყო ბიზანტიის ხელისუფლებასთან კომპრომისისთვის მიეღწია, ამის ბევრი კონტრარგუმენტი არსებობს. ქ. რობენი დამაჯერებლად აღნიშნავს, რომ თალაბიდები და ჯაფნიდები არ შეიძლება ერთი და იგივე ჯგუფს წარმოადგენდნენ, რადგან არსად წყაროებში ერთად არ არიან ნახსენები (ვიტოუ, 1999: 212-213). აგრეთვე, არსად არის ნახსენები, რომ ჯაფნიდები ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთ არაბეთში მცხოვრებ მუდარის ტომს უკავშირდებოდნენ (რობენი, 1996: 696-697). სავარაუდოდ, არეტა, რომელმაც 502 წელს ხელშეკრულება დადო იმპერატორ ანასტასიუსთან, თალაბიდთა წარმომადგენელი იყო. (რობენი, 1996: 699).

ყველა ზემომოყვანილი მაგალითი მიაჩნდება იმაზე, რომ ის რასაც ბიზანტიელები ხედავდნენ სირია-პალესტინაში, იყო ღია, ბუნებრივი ბარიერების არმქონე საზღვარი, რაც მოძრაობის საკმაოდ მაღალი კოეფიციენტით გამოირჩეოდა და ეკონომიკურად და პოლიტიკურად სასარგებლო იყო არაბი დაჯგუფებებისთვის.

ჯაფნიდები მოქმედებაში

531 წელს, კალინიკუმის სამხედრო კამპანიის ჩატარებამდე, იმპერატორ იუსტინიანემ (527-565 წწ.) ჯაფნიდ ალ-ჰარიტს უბოძა მეფის ტიტული. ამის მიზეზი კარგად არის ახსნილი პროკოპისტან, რომელიც აღნიშნავს, რომ ალ-ჰარიტის აღზევება იყო პირდაპირი რეაქცია იმაზე, რომ (BP. 1.28.45-46):

„...ალამუნდარას (ალ-მუნდირმა – ე. ა.), რომელსაც მეფის ტიტული ჰქონდა და მართავდა სარაცილებს სპარსეთში, თავისი არმიით ყოველთვის შეეძლო თავს დასახმოდა რომაულ ტერიტორიას; არც ერთ რომაელ მხედართმთავარს, რომელთაც ისინი ეძახიან მთავრებს (*ducēs* – ე. ა.) და რომაელებთან დაკავშირებულ სარაციონთა არცერთ ლიდერს, რომლებიც ფილარხებად იწოდებოდნენ, არ შეეძლოთ ალამუნდარასის შეჩერება“

ალ-მუნდირის შემოსევების წარმატება მრავალმხრივ განპირობებული იყო გეოგრაფიული პირობებით. იგი ცნობილი იყო სწრაფი შეტევების განხორციელებით, საქარავნო ობიექტების დარბევით და ბიზანტიელების კონტრშეტევებისგან თავის არიდებით. ბიზანტიელებს კი მკაცრი ბუნებრივი პირობები ხელს არ უწყობდა სირია-მესოპოტამიის უდაბნოს შიგნით შესულიყვნენ. ხოლო თუ ბიზანტიელები ამას გააკეთებდნენ, ეს ძირითადად მარცხით მთავრდებოდა. მაგალითად, VI საუკუნის დასაწყისში ორი ბიზანტიელი მხედართმთავარი ტიმოსტრატე და იოანე ტყვედ ჩაუვარდნენ სპარსელების მოკავშირე არაბებს (Procopius, 1914-1940: BP. 17.43-44). VI საუკუნის დასაწყისისთვის, წინა რამდენიმე ათწლეულთან მკვეთრი განსხვავებით, საკმაოდ ნათელი გახდა შემდეგი რამ: სასანიანებთან კავშირში მყოფ ნასრიდებს ალ-მუნდირის მეთაურობით მარტივად შეეძლოთ მთელი სირია-მესოპოტამიის უდაბნოს გასწვრივ შეტევების განხორციელება და სამხრეთ სირიაში შეღწევა (Procopius, 1914-1940: BP. 18.1-4). მეორე მნიშვნელოვანი ფაქტია ის,

რომ ალ-მუნდირის მიერ განხორციელებული შეტევები წარმოადგენდა არა ტიპიურ მცირემასშტაბიან ომებს ორი დიდი იმპერიის არაბ მოკავშირეებს შორის, არამედ მოიცავდა ბიზანტიის საფორტიფიკაციო ნაგებობების განადგურებას, ეკონომიკისთვის შესამჩნევი ზიანის მიყენებას და ადამიანთა დიდი რაოდენობის ტყვედ აყვანას (პარკერი, 2006: 567). და ბოლოს, არანაკლებ მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ალ-მუნდირს მარტივად შეეძლო ბიზანტიის პროფესიონალი საჯარისო შენაერთების დამარცხება.

შესაბამისად, ჯაფნიდების სტატუსში ამალღება და ალ-ჰარი-თისთვის მეფის წოდების გადაცემა პირდაპირი რეაქცია იყო სასანიანების მოკავშირე ნასრიდებისგან მომდინარე სამხედრო საფრთხეზე.

არსებული ცნობებიდან ჩვენ შეგვიძლია გამოვსახოთ ის სამი ძირითადი მოვალეობა, რომელიც ეკისრებოდა ჯაფნიდ ფილარხებს:

1. ბიზანტიის იმპერიის საზღვრის გასწვრივ ან გადაღმა არსებული ტერიტორიის დაცვა მტრული ტომებისაგან ან სასანიანების მფარველობაში მყოფი არაბული დაჯგუფებების შეტევების შეჩერება (ისააკი, 1990: 243);
2. დროდადრო დახმარების განევა პროვინციაში ადგილობრივი იმპერიული ადმინისტრაციისთვის წესრიგის დასამყარებლად/შესანარჩუნებლად. მაგალითად, არაბმა ფილარხმა ბიზანტიელებს დახმარება გაუწია სამარიტელთა აჯანყების ჩახშობაში (სარტრი, 1982: 168-170);
3. იმპერიის სამხედრო კამპანიებში მონაწილეობის მიღება. მათი მონაწილეობა შეიძლებოდა რამდენიმე სახის ყოფილიყო: არაბ მოკავშირეებს ბიზანტიასა და სასანიანთა იმპერიას შორის ომებისას შეეძლოთ პალესტინა-სირიის ტერიტორიების დაცვა ან იმპერიულ ჯარებთან ერთად თავისი წვლილის შეტანა მესოპოტამიაში ბრძოლებისას (მაგალითად, 531 წელს ბრძოლა კალინიკუმთან) (Procopius, 1914-1940: BP. 1.28.30-37).

ბიზანტიელებისთვის ჯაფნიდების აღზევება იყო მცდელობა სირია-მესოპოტომიის საზღვრის გასწვრივ მცხოვრებ არაბებში

ძალაუფლების ახალი იერარქია შეექმნათ. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ კონსტანტინოპოლიდან არაბი ლიდერებისათვის მომდინარე მხარდაჭერა, იქნება ეს ტიტულების (მაგალითად, პატრიკიოსი) გადაცემით თუ ფინანსური სახით, რომელიმე აღიარებული არაბი ფილარხისთვის, არ გამორიცხავდა იმპერიასთან დაკავშირებული ერთდროულად რამდენიმე ფილარხის არსებობას. ასე, ალ-ჰარი-თისთვის მეფის ტიტულის გადაცემით ამ არაბი ლიდერის მმართველობის არეალი, ძირითადად, ბიზანტიური არაბეთით იყო შემოფარგლული. არც მას და არც მის შვილს ალ-მუნდირს (არ აგვე-რიოს სასანიანებთან კავშირში მყოფ ალ-მუნდირთან) არ გაუფ-რცელებიათ თავისი გავლენა პალესტინა სალუტარისში, რომე-ლიც ბიზანტიელებთან დაკავშირებულ სხვა ფილარხის აბოქარა-ბოსის (იხ. ქვემოთ) გავლენის ქვეშ იყო (Procopius, 1914-1940: BP. 1.17.47). მეფის ტიტული ავტომატურად არ ნიშნავდა მთელ პრო-ვინციაზე ან სასაზღვრო რეგიონზე არაბი მმართველისთვის სრუ-ლი კონტროლის გადაცემას. იმპერიის პროვინციულ მმართვე-ლებს თუ სამხედრო იერარქიის სათავეში მდგომ მთავრებს (ლა-თინური *duces*) შეუწარმუნდათ არსებული უფლებები და არაბ კლიენტებთან ერთად მმართველობით სიმბიოზს ქმნიდნენ (რობე-ნი, 2008: 180).

აღმოჩენილი რამდენიმე წარწერა სირია-მესპოტამიის უდაბნო-სა და ლევანტის ტერიტორიაზე მეტყველებს ჯაფნიდების გავლე-ნის გავრცელების უკიდურეს წერტილებზე. კასრ ალ-ხაირ ალ-ლარბიში, პატარა დასახლებაში დამასკოსა და ემესას შორის, 559 წლით დათარიღებული ბერძნული წარწერა ჯაფნიდი არეთასის მმართველობას ახსენებს. მეორე წარწერა, აღმოჩენილი ალ-ბურ-ჯში, რომელიც მდებარეობდა ბიზანტიურ პროვინცია ლიბანის ფი-ნიკიაში (*Phoenicia Libanensis*), ახსენებს პატრიკიუსს და ფილარხს ფლავიუს ალამუნდაროსს. სერგიოპოლისში (თანამედროვე ალ-რუსაფა), რომელიც მდებარეობდა სირიისა და მესოპოტამიის საზ-ღვარზე, შენობაში, რომელიც აიგო ქალაქის შემოგარენში, ნაპოვ-ნი იქნა შემდეგი წარწერა: „დიდება ალ-მუნდირს“ (ფოუდენი, 1999: 151). დამასკოსა და ბოსრას შორის, ერთ-ერთ სახლზე აღმოჩენი-

ლი და 578 წლით დათარიღებული წარწერა, ასევე, მოიხსენიებს ჯაფნიდთა ალ-მუნდირს (ჰოილანდი, 2009: 119). მიუხედავად ამ ცნობებისა და არაბი მმართველების რეალური ძალაუფლებისა ბიზანტიურ არაბეთსა და პალესტინაში, მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ მათი ძალაუფლება არ ცდებოდა ე. წ. *strata Diocletiana*-ს (მილარი, 2009). შეიძლება ბიზანტიელების მიერ არაბი ფილარხების ქმედებების ისეთი მჭიდრო კონტროლი გამოწვეული იყო ჯაფნიდების სისუსტით, უუნარობით შეეჩერებინათ ნასრიდების მეთაური ალ-მუნდირი. თუმცა ეს მეტყველებს იმაზეც, რომ ბიზანტიელები ფრთხილობდნენ არაბი ლიდერებისათვის ზედმეტი უფლებების გადაცემას, რაც მათ უზომოდ გადიდებულ ძალაუფლებას არაკონტროლირებადს გახდიდა. კონსტანტინოპოლის მკაცრ კონტროლზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ჯაფნიდები იშვიათად თუ ფიგურირებდნენ დამოუკიდებლად სამხედრო ლაშქრობების მონაწილეობაში. ერთადერთი გამონაკლისი მესოპოტამიაში 541 წელს სამხედრო კამპანიის ჩატარება იყო, როდესაც ჯაფნიდებმა სოფლების ძარცვას მიჰყვეს ხელი (Procopius, 1914-1940: BP. 2.19.15-22).

საინტერესო მაგალითია ე. წ. „კამათი *strata*-ს გარშემო“. 540 წელს ხოსრო ანუშირვანმა თავისი მოკავშირე არაბების მეთაურს ალ-მუნდირს სთხოვა რაიმე სახის მიზეზი მოეპოვებინა 532 წელს კონსტანტინოპოლთან დადებული ზავის დასარღვევად. ალ-მუნდირმა ალ-ჰარიტს ბრალი წაუყენა სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში იმპერიების არაბ მოკავშირეებს შორის გავლებული საზღვრების დარღვევაში. ეს ხაზი – *strata* – სამხრეთ სირიიდან სამხრეთით პალმირამდე გადიოდა. ალ-ჰარიტი მიიჩნევდა, რადგან *strata* ლათინური სიტყვაა, შესაბამისად, ის ძველი დროიდან რომაელებს მიეკუთვნებოდა, ხოლო ალ-მუნდირი კი მიიჩნევდა, რომ ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები არაბი ტომები მას გადასახადებს უხდიდნენ (Procopius, 1914-1940: BP. 2.1.1-9). საბოლოოდ, ხოსრომ იუსტინიანესთან ომი სხვა მიზეზების გამო განაახლა, თუმცა პროკოპისთან შემონახული ეს პასაჟი საინტერესოა რამდენიმე კუთხით: როგორ ინაწილებდნენ ორი იმპერიის მოკავშირე არაბები სირია-მესოპოტამიის უდაბნოს; აგრეთვე, სად იყო ბიზანტიელი მოკავშირეების

გავლენის გავრცელების გეოგრაფიული ზღვარი. თუ ალ-მუნდირის სიტყვებს დავუჯერებთ, მაშინ შეგვიძლია შემდეგი დასკვნა გავაკეთოთ: სასანიანების მოკავშირე არაბები ქალაქ ალ-ჰირიდან (თანამედროვე საუდის არაბეთსა და ერაყის საზღვარზე მდებარე ქალაქი) ეფექტურად ახერხებდნენ კონტროლის დამყარებას თითქმის მთელ სირია-მესოპოტამიაზე, უშუალოდ ბიზანტიის პროვინციულ საზღვრამდე.

შესაბამისად, ბიზანტიელების მიერ გაბალასის შვილის არეთასის აღზევება უნდა განვიხილოთ როგორც (მსგავსად რობენის მსჯელობისა) ერთ-ერთი ნაბიჯი იმპერიის აღმოსავლური პროვინციების უსაფრთხოების უზრუნველყოფაში. ერთი მხრივ, ჯაფნიდები ბიზანტიელებს იმპერიის პროვინციების დაცვაში გაუნვედნენ დახმარებას, ხოლო მეორე მხრივ, საჭიროების შემთხვევაში, მონაწილეობას მიიღებდნენ სამხედრო კამპანიებში სასანიანების და მათი არაბი მოკავშირეების წინააღმდეგ (რობენი, 1996: 180). შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი, რომ ჯაფნიდების წინა პლანზე წამონევის შემდეგ მათი გავლენა ეფექტურად ვერ ახერხებდა ნასრიდების შეტევების შეჩერებას, ხოლო ბიზანტიელები მთლიანად არ ემყარებოდნენ ჯაფნიდების სამხედრო ძალას სირია-მესოპოტამიის საზღვრის გაკონტროლებაში. მხოლოდ ნასრიდი ალ-მუნდირის მმართველობის ბოლოს და განსაკუთრებით ამ უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ, ჯაფნიდებმა მოახერხეს საკუთარი გავლენის გავრცელება სირია-მესოპოტამიის უდაბნოს სიღრმეებში⁵⁵.

ეკონომიკური ფაქტორები

როგორც იყო ნაჩვენები, ბიზანტიელები ნაწილობრივ წარუმატებლად ახერხებდნენ სირია-პალესტინის ღია საზღვრის უსაფრთხოების უზრუნველყოფას. როდესაც ზემოხსენებული ამორკესოსი 473 წელს უღალატა ირანელებს და გადაწყვიტა ბიზანტიე-

⁵⁵ საინტერესოა ისიც, რომ ჯაფნიდებმა ნასრიდების წინააღმდეგ გადამწყვეტი შეტევა მხოლოდ 570 წელს მიიტანეს და მათი დედაქალაქი ალ-ჰირაც გადაწვეს (ფიშერი, 2011: 95-99).

ლების ტერიტორიაზე დასახლებულიყო, მას რეალურად არ შეხვდა რამე სახის წინაღობა აქაბას ყურეში ვაჭრობისთვის მნიშვნელოვანი კუნძულის იოტაბეს დაპყრობაში. როდესაც მაშინდელმა იმპერატორმა ლეომ (457-474 წწ.) ნახა, რომ მის ხელთ იმ მომენტისთვის არ არსებობდა რაიმე ხერხი არაბი ლიდერის შესაჩერებლად, გადაწყვიტა მისი იმპერიულ კლიენტურაში ჩაბმა და ფილარხის ტიტულიც უბოძა. იმპერატორმა ეს გააკეთა მიუხედავად იმისა, რომ კონსტანტინოპოლს ირანთან დადებული ხელშეკრულების თანახმად, იმპერიებს უარი უნდა ეთქვათ გაქცეული არაბი ლიდერების მიღებაზე. ამორკესოსის იძულებით ფილარხად აღიარება ბიზანტიელთა თავდაცვითი ხაზების სისუსტეზე მეტყველებდა (ლეტციოსი, 1987: 533). იოტაბეზე საკუთარი ძალაუფლების დამყარებამ საშუალება მისცა არაბ ფილარხს კონტროლი დაენესებინა ორ მნიშვნელოვან სავაჭრო გზაზე, რომელიც სამხრეთ არაბეთიდან ხმელთაშუა ზღმადე მიდიოდა. პირველი, გარშემო არსებულ მიწებზე, კერძოდ ჩრდილოეთ ჰიჯაზსა და პალესტინა სალუტარისის ტერიტორიებზე კონტროლის დაწესებით, ამორკესოსს მარტივად შეეძლო გადაეკეტა საზღვაო გზები მენამული ზღვის ორ პორტამდე – კლისმასა და იალამდე (ჰაარერი, 2006: 42-43); მეორე სავაჭრო გზა ბოსრადან მექამდე მიემართებოდა (სარტრი, 1985: 127-128, 132-135). მას შეეძლო არა მხოლოდ გზების ბლოკირება, არამედ, აგრეთვე, ხელთ ეგდო საგადასახადო პოსტები, რითაც იმპერიას ფინანსური დანაკარგიც მიაყენა (სარტრი, 1982: 154-155).

აღმოსავლური ვაჭრობა მნიშვნელოვანი იყო ბიზანტიელებისთვის (პიგულევსკაია, 1951: 55-80). ინდოეთიდან და ჩინეთიდან ხმელთაშუა ზღვის პორტებამდე უამრავი საქონელი ჩადიოდა. ორი სავაჭრო გზა იყო მნიშვნელოვანი: პირველი – სახმელეთო, უმეტესწილად გადიოდა სასანური ირანის ტერიტორიის გავლით; მეორე – საზღვაო, ინდოეთის ოკეანისა (ერიტრეის ზღვა, როგორც ის იყო ცნობილი რომაელი/ბიზანტიელი ვაჭრებისა და მოგზაურებისთვის) და მენამული ზღვით კლისმას პორტამდე, სინაის ნახევარკუნძულის გავლით (საიდბოთამი, 2009: 329-352). მეორე გზის არჩევის შემთხვევაში, ბიზანტიელ ვაჭრებს ასევე უწევდათ

ტაბრობანეს (თანამედროვე შრი-ლანკა) კუნძულამდე ჩაღწევაც (პიგულევსკაია, 1951: 184-191). IV საუკუნიდან ბიზანტიელებს თავისუფალი მიმოსვლა ჰქონდათ ეთიოპიის პორტებში და მარტივად აღწევდნენ არაბეთის ნახევარკუნძულის დასავლეთ ნაპირს. აქედან კი საქონელი ინდოეთიდან აღწევდა სირიისა და პალესტინის მნიშვნელოვან ქალაქებს (პიგულევსკაია, 1951: 184-191). მიუხედავად ამისა, ბიზანტიელები მაინც დიდი პრობლემის წინაშე იდგნენ. იმპერიის ვაჭრები გვერდს ვერ უვლიდნენ ირანელ მეზღვაურებს, რომელთა გემები მთლიანად აკონტროლებდნენ, როგორც სამხედრო თვალსაზრისით, ისე ეკონომიკურად, სპარსეთის ყურეს და ინდოეთთან მისასვლელ საზღვაო გზებს (Procopius, 1914-1940: BP. 1.20.11-13). შესაბამისად, სასანიანების მიერ ინდოეთთან ვაჭრობის მონოპოლია იწვევდა ფასების მკვეთრ ზრდას იმპორტულ ნაწარმზე. ალტერნატიული გზის მოძიება კი გამოიწვევდა ფასების დაცემას (რუბინი, 1989: 393). რადგან აბრეშუმის შეტანისთვის ბიზანტია რეალურად ვერ აცდებოდა სასანიანებს, იქნებოდა ეს სამხრეთ კავკასიის თუ მესოპოტამიის სავაჭრო გზებით, ოპტიმალური გამოსავალი კონსტანტინოპოლისთვის იყო შედარებით დაბალ ფასად ნაწარმის ყიდვა *comites commerciorum*-ების დახმარებით (რუბინი, 1989: 393). სასანიანები არანაკლებ იყვნენ დაინტერესებულები არსებული ეკონომიკური მდგომარეობით. მონოპოლია შორეულ აღმოსავლეთთან ან სამხრეთ აზიასთან ვაჭრობაში, მაჰანშაჰებს საშუალებას მისცემდა დამატებითი გადასახადები აეკრიფათ ხაზინის შესავსებად და რამდენიმე ფრონტზე ერთდროულად ეწარმოებინათ ომი, რაც ყველაზე დიდი პრობლემა იყო ბიზანტიელებისთვის (კავადის მაგალითი ამ მხრივ თვალსაჩინოა, როდესაც ფულის ნაკლებობის გამო, მას 502 წელს მოუწია კონსტანტინოპოლთან ომის დაწყება) (გრეიტრექსი, 1998: 7-42). შესაბამისად, სავსებით ლოგიკურია სასანიანების მცდელობები, ყველანაირი ხერხით შეეჩერებინათ ბიზანტიელთა გავლენის გავრცელება არაბეთის ნახევარკუნძულზე. კონსტანტინოპოლის შიში, რომ ირანის სავაჭრო მონოპოლია საბოლოოდ არაბეთზე მისი პოლიტიკური გავლენის გავრცელებით დასრულდებოდა, გამართლდა, როდესაც ხოსრო ანუშირვანმა საკუთარი მმართველობის

ბოლოს, სამხედრო რაზმები გაგზავნა არაბეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთი ნაწილის, იემენის დასაპყრობად. ეს სამხედრო ნაშრომები წარმატებით დასრულდა და სამხრეთ არაბეთი არაბების ლაშქრობებამდე სასანიანთა იმპერიაში შედიოდა (გაჟდა, 2009: 152).

შესაბამისად, 498 წელს ზემოხსენებული იოტაბეს კუნძულის ხელახლა დაკავება ბიზანტიური ჯარებით, მხედართმთავარ რომანუსის მიერ, უნდა განიხილოს როგორც კონსტანტინოპოლის მზადყოფნა დაემყარებინა კონტროლი სამხრეთ სავაჭრო გზაზე (Theophanes, 1997: AM 5990). იოტაბეს სხვის ხელში გადასვლით იმპერიას დიდი შემოსავალი აკლდებოდა და შესაბამისად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ 498 წელს სამხედრო მოქმედებების ჩატარების გადამწყვეტილება მიღებული იქნა არა ლოკალურ, არამედ უმაღლეს, იმპერიულ დონეზე. 498 წლის შემდეგ, იმპერიული ედიქტით ახალი თანამდებობაც – *commerciarius*-ი – გაჩნდა კუნძულ იოტაბეზე (ჰაარერი, 2006: 45-46).

რაც შეეხება არაბ ფილარხებს, ბიზანტიის სუსტად დაცულ საზღვართან ყოფნისას, მათ შეეძლოთ იმპერიისთვის სასანიანებთან ომების დროს არა მხოლოდ სამხედრო დახმარების გაწევა, არამედ ასევე უზრუნველყოთ გადასახადების მოდინება სავაჭრო გზების დაცვით. ბიზანტიელებისთვის არ იყო უცხო არაბი ტომების ბელადების გამოყენება სავაჭრო გზების დასაცავად. მაგალითად, III საუკუნემდე სავაჭრო გზა აილაღან ქალაქ ბოსრამდე რეალურად იმპერატორ ტრაიანეს მიერ აგებულ გზაზე გადიოდა. ნაბატეელები ეხმარებოდნენ რომაელებს საქარავნო გზის, ვაჭრების და და სხვა საჭირო ინფრასტრუქტურის დაცვაში (გრაფი, 1997: 3).

იმავე დროს, როდესაც იმპერატორმა იუსტინიანემ ზემოხსენებული ჯაფნიდი ალ-ჰარიტი მეფის რანგში აიყვანა, მან აგრეთვე წინ წამოწია ვინმე აბოქარაბუსი, წარმოშობით არაბი და დანიშნა ის პალესტინის საზღვარზე მცხოვრები არაბების მეთაურად. პროკოპი კესარიელის თანახმად:

„ეს სანაპირო (არაბეთის) რომელიც არის პალესტინის მიღმა, სარაცინების ხელშია, რომელნიც დასახლდნენ პალმის ტყეებში. ეს ტყეები შიდა რეგიონში მდებარეობენ და ვრცელდებიან მიწის დიდ მონაკვეთზე, რომელზეც პალმების გარდა არაფერი იზრდება. იმპერატორ იუსტინიანემ ეს პალმის ტყეები სარაცინების მმართველის, აბოქარაბოსგან საჩუქრად მიიღო და იმპერატორის მიერ დანიშნულ იქნა პალესტინაში სარაცინების მბრძანებლად. და ეს უკანასკნელი ყოველთვის იცავდა მიწას ძარცვისგან...“ (BP. 1.19.8-14).

პალმის ტყეები, *Phoinikon*, როგორც მათ ბერძნულად უწოდებდნენ, უნდა ყოფილიყო ჩრდილოეთ ჰიჯაზი (არაბეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთი ნაწილი) (რობენი, 1996: 180). პალესტინა სალუტარისში აბოქარაბოსმა ჩაანაცვლა თალაბიდი ალ-ჰარითი, რომელიც 528 წელს სასანიანების მოკავშირე ალ-მუნდირმა მოკლა (რობენი, 1996: 180). აბოქარაბოსის ძალაუფლება ბიზანტიელთა სასაზღვრო ტერიტორიის სხვა ტომებისგან ძარცვის დასაცავად ვრცელდებოდა ზუსტად იმ ტერიტორიაზე, სადაც გვიანანტიკურობაში ორმა ცენტრალურმა და ერთმა დასავლურმა გზამ სირიასა და ჩრდილოეთ ჰიჯაზს შორის განსაკუთრებული სტრატეგიული მნიშვნელობა მოიპოვა. ერთ-ერთი მთავარი გზა აერთიანებდა ფაჯრსა და კილვას ალ-ჯაფრსა და ბაირთან; მეორე გადიოდა ტაბუკიდან მადავარის მიმართულებით, ხოლო იქიდან მაანის, უდრუჰისა და ისევ ბაირთან (ფიემა, 2002: 232-233). უკიდურესი დასავლური გზა მომდინარეობდა ჩრდილოეთ ჰიჯაზიდან, კერძოდ კი ტაბუკიდან, ქურაიას, მუდავარასა და რამის გავლით ჰუმეიმას და საპორტო ქალაქ აილას მიმართულებით (ფიემა, 2002: 232-233). ნაწარმი ამის შემდეგ გადაიზიდებოდა ნეგევის გავლით ლაზას პორტამდე (ფიემა, 2002: 232-233). ქარავნები, რომლებიც სამხრეთიდან მოდიოდნენ, ჩერდებოდნენ ლაზასა და ბოსრაში, რომელიც კონტროლდებოდა ბიზანტიელი მოხელეებით – *comites commerciorum*-ების მიერ (ბოზუ, 1985: 157-158). ლაზადან და ბოსრა-

დან არაბული თუ ინდური ნაწარმი აღწევდა დამასკოსა და პალესტინას (ბოზუ, 1985: 157-158). ჯაფნიდ ფილარხებს მნიშვნელოვანი როლის შესრულება შეეძლოთ ბიზანტიური ნაწარმის უსაფრთხოდ გატარებაში სირია-პალესტინიდან ჰიჯაზის მიმართულებით.

VI საუკუნის პირველ ნახევარში ტერიტორია მკვდარი ზღვის აღმოსავლეთით, კერძოდ, კერაკის მთიანეთი, გამოირჩეოდა მოსახლეობის ზრდით და ეკონომიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებით. ამ ტერიტორიაზე დასახლებული პუნქტების ზრდის ერთ-ერთი მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო ამ რეგიონში ზემოხსენებული სავაჭრო გზების გავლა. მართლაც, კერაკის პლატოზე აღმოჩენილია V საუკუნის დასაწყისით დათარიღებული არქეოლოგიური ძეგლებიც პირდაპირ მიანიშნებენ მასშტაბურ ვაჭრობაზე. ასე, მაგალითად, ჩვენ ვხვდებით ნივთებს აფრიკიდან, ეგვიპტესა და კვიპროსიდან. აგრეთვე, მნიშვნელოვანია ქვისგან დამზადებული სხვადასხვა ნივთი, რომელიც, სავარაუდოდ, არაბეთის ნახევარკუნძულიდან შემოდიოდა (ფიემა, 2002: 237).

ბიზანტიის არაბული პროვინციების მიღმა, ეკონომიკური ცხოვრების განვითარების ერთ-ერთი მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო მეღვინეობის განვითარებაც. ადრეული ისლამური წყაროებიდან ცნობილია, რომ ღვინო იყო ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პროდუქტი, რომლის ექსპორტიც ხორციელდებოდა ბოსრადან მექამდე (სარტრი, 1985: 127-128, 132-135). იგივე ტერიტორია გვიანანტიკურ პერიოდში იყო ჰიჯაზისთვის ხორბლის მთავარი მიმწოდებელი (სარტრი, 1985: 127-128, 132-135; ვილნოვი, 1997: 121-126). მიუხედავად იმისა, რომ, თითქოს, საკმარისი მონაცემი არ გაგვაჩნია, რათა ჯაფნიდების აღზევება რეგიონში ეკონომიკურ აღმავლობას დავეუკავშიროთ, ერთი რამ ნათელია, ფართო ვაჭრობამ ხელი შეუწყო არა მარტო ცალკეული ქალაქების განვითარებას, არამედ იმ მთელი რეგიონისა, რომელიც მდებარეობდა ბიზანტიის ადმინისტრაციული საზღვრის მიღმა.

ამ თავში ნაჩვენებია იყო, რომ ბიზანტია სირია-პალესტინის საზღვარზე გეოგრაფიული პირობების გამო, იძულებული იყო კავშირი დაემყარებინა არაბ დაჯგუფებებთან. ეს განსაკუთრებით საჭირო გახდა VI საუკუნის პირველ ორ ათწლეულში, როდესაც სავაჭ-

რო გზები აილასა და ჩრდილოეთ ჰიჯაზიდან სირია-პალესტინის მიმართულებით ისევ აქტიური გახდა. მეორე მიზეზი იყო სასანიანების არაბი მოკავშირეების – ნასრიდების – შეჩერება. ზუსტად ამ გარემოებებმა გამოიწვია ის, რომ ბიზანტიელების არაბი მოკავშირეები ნაკლებად ერთვებოდნენ ბრძოლებში იმპერიული საზღვრის მიღმა. აგრეთვე, ჯაფნიდების აღზევება და ამასთან ერთად, კონსტანტინოპოლის აღმოსავლურ პოლიტიკაში არაბი ტომების სტატუსის ამაღლება განხილულ უნდა იქნას არა მხოლოდ სირია-მესოპოტამიის უდაბნოს კონტექსტში, არამედ საერთაშორისო ვითარების გათვალისწინებით – კონსტანტინოპოლის პოლიტიკის გააზრებით მენამული ზღვის გასწვრივ.

თავი V

ბიზანტია და სასანური ირანი

გვიანანტიკური პერიოდის მკვლევარები თანხმდებიან, რომ აღმოსავლეთ რომის იმპერიის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა საკმაოდ არასახარბიელო იყო, ხოლო მის საზღვრებს კი, რომელიც გადაჭიმული იყო რამოდენიმე ათას კილომეტრზე, არ გააჩნდათ საკმარისი დაბრკოლება ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან როგორც ბარბაროსი ტომების, ასევე სასანური ირანის შესაჩერებლად (ლუტვაკი, 2009: 3-6; ჰოვარდ-ჯონსტონი, 1996). თავდასხმები ამ ორი ფრონტიდან კი, ხშირ შემთხვევაში, ბიზანტიის იმპერიის მთლიანი პროვინციების სრულმასშტაბიან შემოსევებში გადადიოდა. მტრებთან ეფექტურად გამკვლავებისთვის რომი ახ. წ. I-III საუკუნეებში სხვადასხვა თავდაცვით სამხედრო სტრატეგიას მიმართავდა, რომელიც უშუალოდ ერგებოდა ამა თუ იმ საგარეო მონინააღმდეგესა და საზღვარზე არსებულ გეოგრაფიულ პირობებს.

რანისა და დუნაის მდინარეები, რომელიც ახ. წ. 395 წლამდე ერთიანი იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვარს წარმოადგენდა, დიდ გეოგრაფიულ ზღუდეს არ ქმნიდნენ ბარბაროსი ტომებისთვის პერმანენტულად რეიდები განეხორციელებინათ გალიის, პანონიისა და რომის სხვა მდიდარი საზღვრისპირა პროვინციების ქალაქების სიმდიდრის ხელში ჩასაგდებად (იხ. რუკა 2). რომაელები იძულებული იყვნენ ჩრდილოეთის მთელი საზღვრის გაყოლებაზე გარნიზონები განელაგებინათ და თავდაცვითი კედელიც – *limes*-ი – აღმართად (ლუტვაკი, 1976: 154-170). IV საუკუნიდან მოყოლებული და იმპერიის 395 წელს გაყოფის შემდეგაც კი რომაელები ჩრდილოეთიდან გუთების, ალანების, ჰუნების, ავარების, სლავებისა და სხვა გერმანული თუ ნომადური ხალხებისგან მომდინარე საფრთხის ქვეშ იმყოფებოდნენ. მიუხედავად ამისა, რომს ჩრდილოეთ

საზღვარზე გააჩნდა წარმატებული თავდაცვისთვის საჭირო ტერიტორიული (გეოგრაფიული) სიღრმე: იმ შემთხვევაში როდესაც ვერ ხორციელდებოდა მტრის შეჩერება უშუალოდ საზღვარზე, ხდებოდა მისი ქვეყნის შიგნით შეყვანა და იქ არსებულ ციხესიმაგრეებში განლაგებული ჯარებით მტრისთვის ალყის შემორტყმა და მისი განადგურება. ამას აკეთებდნენ რომაელი იმპერატორები ჰუნებთან მიმართებაშიც, როდესაც ატილას ჯარები თითქმის დედაქალაქამდე, კონსტანტინოპოლამდე აღწევდნენ, თუმცა ყოველ ჯერზე იძულებულნი იყვნენ უკან დუნაის ჩრდილოეთით დაეხიათ.

რომის სამხრეთი საზღვარი მთელი აფრიკის კონტინენტის ჩრდილოეთის გაყოლებაზე ერთ ბუნებრივ ზონაში – უდაბნოში – გადიოდა. მაროკოდან ეგვიპტეს საზღვრამდე რომის პროვინციები – ტრიპოლიტანია, ბიზაცენა, თუ ნუმიდია, აფრიკული ტომების სამიზნეს წარმოადგენდა, თუმცა იქნებოდნენ ეს აუსტორიანელები IV საუკუნის 60-იან წლებში თუ პროკოპი კესარიელის მიერ აღწერილი ბერბერები (Procopius, 1914-1940: BV. 3.4.10), იმპერიის აფრიკული საზღვარი საუკუნეების მანძილზე არ უქმნიდა მნიშვნელოვან პრობლემებს ცენტრალურ ხელისუფლებას. სხვა სიტყვებით, სამხედრო განვითარების დაბალ დონეზე მდგომი აფრიკული ტომებისგან მომდინარე საფრთხე მხოლოდ მცირემასშტაბიანი თავდასხმებით იფარგლებოდა, რომელთა მოგერიება ადვილად ხდებოდა უმეტესად წინა-ხაზზე-თავდაცვით, რადგან უკანა-ხაზზე-თავდაცვის სტრატეგიისთვის უბრალოდ საკმარისი ტერიტორიული სიღრმე არ არსებობდა (ევანსი, 2001: 78-96).

აღმოსავლეთით რომს III საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოყოლებული სასაზღვრო ირანის სახით ყველაზე დიდი მტერი ჰყავდა სამეზობლოში, განსაკუთრებით კი შავი ზღვიდან ჩრდილოეთ მესოპოტამიამდე საზღვრის მონაკვეთში. არდაშირ I-ის (224-240 წწ.) მიერ განხორციელებული რევოლუცია – პართიელი არშაკიანების ჩამოგდება – არ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ ქვეყნის შიგნით დინასტიის ჩანაცვლებით. ხელისუფლების შეცვლამ დიდი ცვლილებები შეიტანა აგრეთვე იმ დროს მახლობელ აღმოსავლეთში არსებულ გეოპოლიტიკურ კონიუნქტურაში. 224 წლიდან, არდაშირის შვილის შაპურ I (240-272 წწ.) მმართველობის დასრულებამდე, სა-

სანიანებმა მოახერხეს ის რაც რომაელებისთვის წარმოუდგენელი რამ იყო პართიის იმპერიის დროს, კერძოდ კი ჩრდილოეთ მესოპოტამიის დაპყრობა და სირიის მნიშვნელოვანი ქალაქების – ანტიოქიისა და ედესის აღება (თუმცა მცირე ხნით) (ქრისტენსენი, 1944: 206-225); სამხრეთ კავკასიაში არსებული ძალთა ბალანსის შეცვლა და რომაელების მნიშვნელოვნად შევიწროება; სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში ახალი არაბული კონფედერაციის ჩამოყალიბება და პერმანენტული რეიდების მოწყობა პალესტინა-სირიის მიმართულებით (ფიშერი, 2011: 72-95). თუ პართელები რომთან მიმართებით უფრო თავდაცვით პოლიტიკას ატარებდნენ და არ გადაულახავთ იმპერიათა შორის არსებული პირობითი საზღვარი – ევფრატის მდინარე (ედველი, 2008: 35-57), არდაშირმა მოახერხა მესოპოტამიაში სამხედრო-ეკონომიკური მნიშვნელობის მქონე ქალაქები დაეპყრო: ჩრდილოეთით – კარა და ნისიბინი, ხოლო სამხრეთით – ჰატრა, შაპურის მეფობისას კი სპარსელებმა ანტიოქია აიღეს (ქრისტენსენი, 1944: 206-225), რაც რომისათვის დიდ დარტყმას წარმოადგენდა – ამიერიდან იმპერიის აღმოსავლეთში მდებარე მნიშვნელოვანი პროვინციები აღარ იყო დაცული სასანიანთა შეტევებისგან.

ბიზანტიას სასანიანებთან მიმართებით გააჩნდა ტერიტორიული სიღრმე მცირე აზიის სახით, თუმცა ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან სამხედრო გზები უმეტესწილად მდიდარი და ურბანიზებული ჩრდილოეთ სირიისა და პალესტინის მიმართულებით მიდიოდა. შესაბამისად, თავდაცვისას, რომაელები უფრო საზღვარზე განლაგებული ციხესიმაგრეების გამაგრებას ანიჭებდნენ უპირატესობას, რაც ითვალისწინებდა მტრის ქვეყანაში მხოლოდ მცირე მანძილით შეშვებას.

ზემომოყვანილი მიმოხილვა ნათლად გვიჩვენებს, რომ რომს/ბიზანტიას ყოველ საზღვარზე სხვადასხვა სახის მტერი ჰყავდა, რომელთა შესაკავებლათ იმპერიას ესაჭიროებოდა საზღვრების მთელი პერიმეტრის დაცვა ჯარების პერმენენტული განლაგებით და სამხედრო სტრატეგიების შემუშავებით, იქნება ეს წინა-ხაზზე თუ უკანა-ხაზზე-თავდაცვა, თუ დიპლომატიური და ეკონომიკური ხერხების გამოყენება. რომაული სახელმწიფოებრი-

ვი, კერძოდ კი სამხედრო გენია ზუსტად იმაში მდგომარეობდა, რომ არსებული და ახალი მტრების წინააღმდეგ იმპერია საუკუნეების განმავლობაში წარმატებულად მოახერხა სახელმწიფოებრიობის შენარჩუნება.

ამ აზრის არის რომის იმპერიის მკვლევართა ნაწილი, მაგრამ ანტიკური სამყაროს ისტორიული თუ არქეოლოგიული კვლევები, დიდი ხნის განმავლობაში სავსეა ევროცენტრისტური ტენდენციებით. პირველადი წყაროები დასავლური ტენდენციებით არის შედგენილი, რამაც უმეტესწილად გამოიწვია სასაზღვრო იმპერიის ისტორიისთვის და არქეოლოგიისთვის ნაკლები ყურადღების მიქცევა. პუბლიკაციები სასაზღვრო ირანის არქეოლოგიასა და ისტორიაზე მხოლოდ უმცირეს ნაწილს წარმოადგენს იმისა, თუ სამეცნიერო ნაშრომების რა რაოდენობა იბეჭდება კონსტანტინოპოლის აღმოსავლურ პოლიტიკაზე გვიანანტიკურ პერიოდში. გარდა იმისა, რომ ჩვენ ძალიან ცოტა ვიცით სასაზღვრო იმპერიის შესახებ, რომელიც ავტორების რიტორიკამ მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი გვიანანტიკურობაში ბიზანტიის სასაზღვრო კულტურული და, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, სამხედრო უპირატესობის მითის განვითარებას. მკვლევართა მთელი პლედა თვლის, რომ სასაზღვრო ნებს პერმანენტული ჯარიც კი არ ჰყავდათ (ზაუერი, 2013: 593-613). ჯ. ჰოვარდ-ჯონსტონი, ფაქტობრივად, ერთადერთი მკვლევარია რომელიც ფიქრობს, რომ სასაზღვროების ჯარი, სავარაუდოდ, მინიმუმ, არ ჩამოუვარდებოდა რომის სამხედრო მანქანას, როგორც რაოდენობრივად ასევე, ტექნოლოგიურად (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 109-115).

გვიანანტიკურ სამყაროში საზღვრების შესწავლა უკვე თითქმის საუკუნოვან ისტორიას ითვლის, თუმცა ნაშრომები მთლიანად რომაულ/ბიზანტიურ სამყაროზეა კონცენტრირებული (ვიტაკერი, 1994). დიპლომატიური სტრატეგიები რაინისა და დუნაის ჩრდილოეთით მცხოვრებ გერმანულ ხალხებთან ურთიერთობაში, საზღვრების დაცვის მექანიზმები და მათი ეტაპობრივი განვითარება საკმაოდ ფართოდ და კარგად არის შესწავლილი, რაც ქმნის იმის შთაბეჭდილებას, რომ მხოლოდ რომს/ბიზანტიას გააჩნდა საკუთარი საზღვრების სწორი აღქმა. თუმცა, როგორც ქვემოთ იქ-

ნება ნაჩვენები, სასანური ირანის ჩრდილოეთის საზღვარზე (გურგანსა და კავკასიაში) ნაპოვნი ახალი არქეოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით და სამხრეთით არაბი ტომების წინააღმდეგ და აღმოსავლეთით სხვადასხვა ნომადი ტომების გასაჩერებლად აღმართული თავდაცვითი კედლები რომზე/ბიზანტიაზე არანაკლებ სამხედრო ტექნოლოგიების არსებობაზე მიაწინებდა (იხ. რუკა 3). უფრო მეტიც, ამ კედლების ზომები და მათი ადაპტირება ლოკალურ ბუნებრივ პირობებზე და მეტოქის შეტევების სპეციფიკაზე, ნათლად მიაწინებდა იმაზე, თუ რა კარგად ერკვეოდნენ სასანიანები მათ საზღვრების გარეთ არსებულ ვითარებაში და რომ მათ რომაელებზე/ბიზანტიელებზე არანაკლები „ხედვა“ (სტრატეგია) გააჩნდათ საკუთარი იმპერიის თავდაცვითი ხაზების განვითარებაში და საუკუნეების განმავლობაში იმპერიის შენარჩუნებაში.

თავდაპირველად დავიწყებთ სასანური იმპერიის გეოგრაფიული პირობების აღწერით. სასანური ირანი კონტინენტურ ძალას წარმოადგენდა. ჭარბი მოსახლეობის, თუმცა რთული კლიმატის მქონე ირანის ზეგანი გარშემორტყმული იყო ეკონომიკურად მდიდარი ვაკეებით: სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით მესოპოტამია და ხუზისტანი, ხოლო ჩრდილოეთით – ხორასანი და ადარბადაგანი. ფაქტობრივად, მდიდარი ვაკეებიდან ამოღებული გადასახადებით ხდებოდა ირანის ზეგანის მოსახლეებიდან შექმნილი ჯარების უზრუნველყოფა (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 95-115). ეს სისტემა მუშაობდა სანამ სასანური დინასტია ახერხებდა ცენტრალიზებული მმართველობის შენარჩუნებას იმპერიის ცენტრიდან – ქტესიფონიდან. სხვა სიტყვებით, ირანის ეკონომიკური სიძლიერის მამოძრავებელი რეგიონები უშუალოდ იმპერიის საზღვრისპირა რეგიონები იყო, რაც მათ გარე ძალებისგან პერმანენტული სამხედრო საფრთხის ქვეშ აყენებდა. შესაბამისად, სასანური იმპერიის დამაარსებლიდან, არდაშირ I-დან მოყოლებული, ყველა შაჰანშაჰის უმთავრესი საგარეო პოლიტიკური მიზანი იყო ქვეყანა არ გამხდარიყო რამოდენიმე ფრონტიდან წამოსული შეტევების

სამიზნე⁵⁶, რისთვისაც ნებისმიერი სამხედრო თუ დიპლომატიური ხერხით უნდა მოეხდინათ ამ რეგიონების საგარეო საფრთხისგან განეიტრალება. ეს კი უფრო მეტად რთული ხდებოდა სასანური ირანის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობის და ყოველ სასზღვარზე სხვადასხვა მეტოქის არსებობის გამო.

ირანის ზეგანის სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ზაგროსის მთები აღმოსავლეთის მიმართულებით ნელ-ნელა მარკანისა და საკასტანის ნახევრად უდაბნოში გადადის (დღევანდელი პაკისტანის ჩრდილოეთ-დასავლეთი და ავღანეთის სამხრეთ-დასავლეთი) (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 90-111). სასანიანების მმართველობაში ამ ნახევარუდაბნოში მძარცველი ტომების შეკავება ისეთივე რთული იყო, როგორც დღეს არის. შესაბამისად, ამ რეგიონიდან მომდინარე საფრთხე პერმანენტულ ხასიათს ატარებდა, რაც სასანიანებს სტაბილურობის დამყარებისვის არახელსაყრელ პირობებს უქმნიდა. სასანური ირანის შიგნით ოთხი მთავარი სარესურსო ტერიტორიის გამოყოფა შეიძლება:

1. მიდია დიდი საძოვრებით;
2. ფარსის პროვინცია, საიდანაც სასანიანები იყვნენ წარმომავლობით;
3. ხორასანი;
4. ადარბადაგანი (კლასიკური ატროპატენე) (კემბრიჯის ირანის..., 1968: 5-25).

ეს იყო ის ცენტრები სადაც მოსახლეობის და სიმდიდრის დიდი ნაწილი იყო კონცენტრირებული, თუმცა უმდიდრეს მხარეებს მაინც მესოპოტამია, ხორასანი და ნაწილობრივ ტაბარისტანი წარმოადგენდნენ, სადაც სასანიანების დროს ურბანიზაციის პროცესმა და მოსახლეობის ზრდამ უპრეცედენტო ზომებს მიაღწია (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 90-111).

მაკრანისა და საკასტანის ჩრდილოეთით მდებარეობდნენ მდიდარი ბაქტრია და სოგდიანა, რომელიც უშუალოდ ევრაზიულ სტე-

⁵⁶ კარგ მაგალითს წარმოადგენს VI საუკუნის 60-იანი წლების ბოლოს ესეთი საფრთხის შექმნა ირანისთვის, როდესაც თურქებმა ცენტრალური აზიიდან ელჩები გააგზავნეს კონსტანტინოპოლში და პოლიტიკური კავშირი შექმნეს ბიზანტიელებთან, რითაც ირანი ორ ფრონტზე წარმოებულ ომის საფრთხის ქვეშ დადგა.

პებს და ცენტრალურ აზიაში მდებარე უდაბნოებს ესაზღვრებოდნენ. ამ საზღვრიდან მომდინარე ნომადური საფრთხე უფრო სერიოზულ პრობლემას წარმოადგენდა სასანური სახელმწიფოსთვის, რადგან, გეოგრაფიული ბარიერების არარსებობის გამო, ნომადებს მარტივად შეეძლოთ იმპერიის ჩრდილოეთით მდებარე სასანიანების თავდაცვითი ცენტრის მერვსა და მდინარე ჰელმუნდს შორის არსებული უზარმაზარი დერეფნით იმპერიის შუაგულამდე – ირანის ზეგანამდე – მიეღწიათ (კემბრიჯის ირანის.., 1968: 25-44).

IV საუკუნის შუა ნახევრიდან ჰუნები შიდა აზიის აღმოსავლეთ სტეპებიდან დასავლეთის მიმართულებით განდევნეს, რითაც ცნობილი *Völkerwanderung*-ი, ხალხთა დიდი გადასახლება, დაიწყო (ჰევერი, 2009: 208-221). ჰუნების განსახლების არეალი შავი და კასპიის ზღვის ჩრდილოეთი გახდა, ხოლო 420 წლისთვის კი მათ ევროპის კონტინენტის შუაგულს – უნგრეთის ვაკეს მიაღწიეს, რითაც კასპიის ზღვის აღმოსავლეთ და დასავლეთიდან უშუალოდ ირანთან შევიდნენ კონტაქტში (ჰევერი, 2009: 208-221). ნომადებისგან მომდინარე საფრთხე იმითაც იყო გამძაფრებული, რომ ირანის ჩრდილოეთ საზღვრის გაყოლებაზე არ არსებობდა რომელიმე ბუნებრივი ბარიერი, რაზეც შეიძლებოდა დაყრდნობა თავდაცვისას. ჰუნების შემდეგ, შავი და კასპიის ზღვების ჩრდილოეთით, მომდევნო საუკუნეების განმავლობაში სხვადასხვა ნომადი ხალხი ჩნდებოდა მძლავრი სახელმწიფოებრივი წყობილებით და ახალი სამხედრო შეიარაღებით (იხ. რუკა 2). მდგომარეობა სასანური ირანისთვის დამძიმდა მაშინაც, როდესაც ჯერ ჰუნებმა, შემდეგ ჰეფთალიტებმა და თურქებმა კავშირი შეკრეს სოგდიელ მდიდარ ვაჭართა ელიტასთან (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 99-105). სასანიანებისთვის ეს მხოლოდ ერთ რამეს ნიშნავდა, რომ იმპერია შეიძლება ერთდროულად რამოდენიმე ფლანგიდან შეტევის სამიზნე გამხდარიყო:

1. ჰირკანიის სტეპებიდან (იგივე გურგანი), კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით;

2. დასავლეთ კასპიის სანაპიროსა და კავკასიონს შორის არსებული დერეფნით, ცნობილი როგორც „კასპიის კარი“ (გაჯიევი, 2007: 1-15; კაზანსკი, 2003: 95-99);

3. კავკასიონზე, უმთავრესად დარიალის გადასასვლელით.

450 წლებში ატილას გარდაცვალებით გამონვეულმა ჰუნების იმპერიის დაშლამ (ჰევერი, 2006: 351-366) არ აღმოფხვრა სასანური ირანისთვის სტეპებიდან მომდინარე საფრთხე. ჰეფტალიტები, ავარები და თურქები, სხვა ნომად ხალხებისგან განსხვავებით, უფრო მაღალდისციპლინირებულ სამხედრო იმპერიებს ქმნიდნენ (კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990: 206-228, 285-316). ზემომოყვანილი სამი ტერიტორია იყო სამი მთავარი პუნქტი რომლიდანაც სასანიანებისთვის მომდინარეობდა საფრთხე.

ირანის სამხრეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან, სირიის უდაბნოდან და არაბეთის ნახევარკუნძულიდან, არაბთა ტომებისგან მომდინარეობდა პერმანენტული, მცირემასშტაბიანი ხასიათის მქონე საფრთხე (ფიშერი, 1964: 76-111). მიუხედავად იმისა, რომ ისლამამდელ არაბ ტომებს არ შეეძლოთ სრულმასშტაბიანი შემოსევების განხორციელება, საზღვრის მონაკვეთი სპარსეთის ყურედან ჩრდილოეთით მდებარე ქალაქები პალმირასა და სერგიოპოლისამდე მთლიანად დაუცველი იყო.

ირანის ზეგანზე კონცენტრირებული სასანური იმპერიის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა, მესოპოტამიიდან ინდოეთის სუბკონტინენტის ჩრდილოეთამდე, ხოლო ჩრდილოეთში, თანამედროვე დაღესტანსა და თურქმენეთიდან სამხრეთით არაბეთის ნახევარკუნძულამდე, შაჰანშაჰებს ექსპანსიის საშუალებას აძლევდა და ამავდროულად, როგორც უკვე ვთქვით, რამოდენიმე მხრიდან შეტევის სამიზნედ ხდიდა. შესაბამისად, სასანიანების უპირველესი მიზანი იყო უზრუნველყოთ იმპერიის საზღვრების უსაფრთხოება. 400 წელიწადზე მეტი ხნის, III საუკუნიდან VII საუკუნის 40-იან წლებამდე, დინასტია წარმატებით ახერხებდა პართელებისგან დატოვებული ტერიტორიების არა მარტო შენარჩუნებას, არამედ გაფართოებასაც. ეს კი გრძელვადიანი სამხედრო თუ დიპლომატიური სტრატეგიების შემუშავების გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა.

თავდაცვითი ბარიერები

სასანურ იმპერიაში არსებული უდიდესი რესურსების საკმაოდ დიდ ნაწილი იქნა მიმართული საზღვრებზე სამხედრო ინფრასტრუქტურის შესაქმნელად. აგებული თავდაცვითი კედლები თუ ციხესიმაგრეები განსხვავდებოდა და მიესადაგებოდა როგორც ამა თუ იმ ტერიტორიის კლიმატურ და სხვა ბუნებრივ პირობებს, ასევე პოტენციური მტრის სპეციფიკას (ალიევი, 2002: 143-164). ზოგ საზღვარზე ან მის გარკვეულ მონაკვეთზე ძალის კონცენტრირება იყო აუცილებელი, ხოლო სხვა ადგილებში კი ჯარების განლაგება პატარა ფორტებში მთელი თავდაცვითი ხაზის გაყოფაზე. ყველა შემთხვევაში, კედლები ორიენტირებული იყო წინა-ხაზზე-თავდაცვაზე, რაც მათთვის მტერზე პოტენციური შეტევის განსახორციელებლად საჭირო ბაზას წარმოადგენდა. თუმცა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, სასანიანებმა მოახერხეს ისიც, რომ წინა-ხაზზე-თავდაცვისთვის განკუთვნილი კედლები ზოგ შემთხვევაში უკანა-ხაზზე-თავდაცვის როლსაც შეუთავსეს (გაჯიევი, 2006: 78-88; პახომოვი, 1933).

მიუხედავად იმისა, რომ მდინარე ევფრატი სასანიანების მფლობელობაში არსებულ მესოპოტამიის ნაწილს უდაბნოდან მთელ გაყოფაზე იცავდა, ირანელებმა, იცოდნენ რა სამხრეთიდან, თანამედროვე ერაყისა და ქუვეითის ტერიტორიიდან, არაბი ტომებისგან მომდინარე საფრთხე, თავდაცვითი ზოლი ააგეს ქალაქ ჰირას ჩრდილოეთიდან ბასრამდე (თანამედროვე ერაყის სამხრეთი ნაწილი), სპარსეთის ყურემდე (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 111-120). თავდაცვითი ხაზი მცირე ფორტებისგან შედგებოდა, რომელთაგან მხოლოდ სამი არის აღმოჩენილი: რუდა – ქერბალას ტბის ჩრდილოეთით; დაბი – უხაიდირთან ახლოს; და ქუსაირი – ნასირიას სამხრეთ აღმოსავლეთით. ფორტების ზომები მერყეობს 35×35 მეტრიდან 42×46 მეტრამდე, ხოლო დაცულები იყვნენ რვა ნახევრად წრიული კოშკებით. ქერბალას ტბის დასავლეთით მდებარე ციხესიმაგრე გამოწკლის შეადგენს და მისი ზომა 150×150 მეტრს აღწევს. რაც უფრო მნიშვნელოვანია, ამ თავდაცვითი ნაგებობების წინა მხარე წყლის არხებით იყო გავლებული (ჰოვარდ-

ჯონსტონი, 2012: 111-120), რაც მეტყველებს არაბებისგან მომდინარე საფრთხის პერიოდულ სერიოზულობაზე (იხ. რუკა 3)⁵⁷.

ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ბიზანტიის საზღვართან ახლოს ფორფოსტეპის მთელი სერია უზრუნველყოფდა ნისიბინიდან ტიგროსამდე არსებული მდიდარი სამინათმოქმედო ტერიტორიის უსაფრთხოებას როგორც რომაელებისგან, ასევე სამხრეთიდან არაბი თავდამსხმელების წინააღმდეგ. მსგავსი ადგილობრივი თავდაცვითი ხაზები აშენებული იყო ტიგროსის მარჯვენა სანაპიროზეც. სინგარას ციხესიმაგრე წინა-ხაზზე-თავდაცვის ერთ-ერთ უმთავრეს პუნქტს წარმოადგენდა, რომლიდანაც მარტივად ხდებოდა მცირემასშტაბიანი ხაზების გაკონტროლება და მტრის შემოსევის შემთხვევაში ხაზების შესაბამისი ადამიანური რესურსებით უზრუნველყოფა. არსებული თავდაცვითი ხაზების გარდა, უდაბნოდან საზღვრის დაცვისთვის ირანელებმა სამხედრო კავშირი დაამყარეს ლახმიდების არაბთა კონფედერაციის ნასრიდების დინასტიასთან (იხ. რუკა 3) (ბოსვორტი, 1983: 605-612; ფიშერი, 2011: 115-135). ნასრიდებისთვის სამხედრო და დიპლომატიურმა დახმარებამ, სირიის უდაბნოში V საუკუნის ბოლოსა და VI-ის დასაწყისში ძალთა ბალანსის მკვეთრი ცვლილება გამოიწვია სასანიანების სასარგებლოდ (ფიშერი, 2011: 115-135).

სასანიანები საფორტიფიკაციო ნაგებობებს საკუთარი საზღვრების აღმოსავლეთითაც აგებდნენ. მაგალითად, თანამედროვე ავღანეთ-ირანის საზღვართან აღმოჩენილ იქნა იმპერიული ჯარისთვის განკუთვნილი სასანიური ეპოქის ორსართულიანი შენობები. მკვლევარები ვარაუდობენ, რომ ეს შენობები გურგანის ველზე აგებული კედლების გაგრძელებას უნდა წარმოადგენდეს (ზაუერი, 2013: 608-613).

ჩრდილოეთით მხოლოდ დიდი სამხედრო ძალის კონცენტრირებით ხერხდებოდა ნომადური საფრთხის მოგერიება. ქალაქი მერვი

⁵⁷ პარალელი რომ გავავლოთ რომაელებისა და მოგვიანო პერიოდში ბიზანტიელების მიერ სირია-მესოპოტამიის საზღვრის დაცვისთვის აგებულ ინფრასტრუქტურასთან, დავინახავთ, რომ სასანიანების თავდაცვითი ხაზები არაბების წინააღმდეგ უფრო მასშტაბური იყო. ბიზანტიელებს, III საუკუნის ბოლოს დიოკლეტიანეს მიერ აგებული ე. წ. *strata Diocletiana*-ს შემდეგ ფაქტობრივად არ აუშენებიათ ახალი მსხვილი კედლები.

იცავდა მისასვლელს ხორასანის მდიდარ პროვინციაში. ეს ქალაქი წარმოადგენდა იმ სამხედრო ბაზას, სადაც დიდი საექსპედიციო ძალების შეკრება ხდებოდა სტეპებში, ნომადების წინააღმდეგ ან სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, ინდის ტერიტორიაზე, არსებული ტომების წინააღმდეგ გასალაშქრად (ზაუერი, 2013: 608-613).

როდესაც სასანიანები პოლიტიკურ სირთულებს განიცდიდნენ ერთდროულად სხვადასხვა ფრონტზე, საზღვრებზე მყოფი ჯარები თავდაცვით სტრატეგიას ირჩევდნენ: მსხვილი საჯარისო შენაერთები გამაგრებულ ადგილებში ნაწილდებოდნენ, რითაც მტერს წინსვლის ყველანაირ პერსპექტივას უსპობდნენ. ეს სასანიური სამხედრო სტრატეგიის უკანა-ხაზზე-თავდაცვის კლასიკური მაგალითია. მერვთან ახლოს იყო მეორე გამაგრებული პუნქტი – ნიშაპური, რომელიც აკონტროლებდა გასასვლელს მთებსა და შიდა უდაბნოს შორის. ეს გზა ხშირად გამოიყენებოდა ნომადების მიერ შემოსევების განსახორციელებლად (ბივარი, 1983: 199-203; ჰოვარდ-ჯონსონი, 2012: 109).

დასავლეთის საზღვარზე, ნისიბინი წარმოადგენდა ბაზას ბიზანტიის მცირე აზიისა და სირიის მდიდრულ პროვინციებზე თავდასხმების საწარმოებლად და, ამავდროულად, ამავე ტერიტორიებიდან მომდინარე საფრთხისგან ეფექტური თავდაცვისთვის (იხ. რუკა 3). მიუხედავად მსხვილი საჯარისო შენაერთების არსებობისა, მიმოსვლა ბიზანტიიდან ირანში არ იყო შეზღუდული. ისტორიული წყაროები მრავალ მაგალითს იძლევიან საზღვრის ამ მონაკვეთზე აქტიური ვაჭრობის არსებობის შესახებ. ნისიბინის მსგავს როლს ჩრდილოეთში ასრულებდა ქალაქი დვინი, პერსარმენიის დედაქალაქი, რომლითაც მარტივად ხდებოდა მდინარე არაქსის გასწვრივ არსებული მნიშვნელოვანი გზის ჩაკეტვა (გრეიტრექსი, 1998: 73-99).

სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტავროსის სამხრეთით, არზანენას პროვინციაში სასანიანებმა მინისქვეშა ნაგებობები ააგეს, სადაც ბიზანტიასთან ომის შემთხვევაში ადგილობრივ მოსახლეობას საშუალება ჰქონოდა თავი შეეფარებინა. თეოფილაკტე სიმოკატა აღწერს სპეციალურ სამხედრო ფორტების მთელ სერიას, რომელიც

უკანა-ხაზზე-თავდაცვის ერთ რეგიონალურ სისტემას წარმოადგენდა (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 109-111).

ზემომოყვანილი დავდაცვითი სისტემების განხილვამ ნათლად გვიჩვენა, რომ სასანიანების საზღვარი დასავლეთში, მდინარე ევფრატის მთელ გაყოლებაზე, საკმაოდ ეფექტურად იყო დაცული როგორც თავდაცვითი ხაზებით, ასევე ძლიერად გამაგრებული ქალაქებით. თუმცა ირანელებმა ამ თავდაცვითი სისტემის უკან, ტერიტორიის შიგნით დამატებითი შიდა თავდაცვითი ხაზები ააგეს. ასე, მაგალითად, ყველაზე შიგნით არსებული ხაზი იყო ე. წ. „სამეფო არხი“ (იხ. რუკა 3), რომელიც ქტესიფონის ჩრდილოეთით ევფრატიდან ტიგროსამდე მიედინებოდა. აერთიანებდა რა ორ დიდ მდინარეს, თავისი მნიშვნელობით არხი არა მარტო საირიგაციო დანიშნულების იყო, არამედ, ერთგვარად, ბოლო პუნქტს წარმოადგენდა სადამდეც მტრის ჯარს შეეძლო შემოეღნია (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 112-118). არხი – თავდაცვითი ხაზი – აგრეთვე ეფექტურად იცავდა იმპერიის უმთავრეს პუნქტს, დედალას – ქტესიფონს, რომლის აღებაც, როგორც რამოდენიმე ისტორიულმა მაგალითმა გვიჩვენა, იმპერიის სამხედრო კაპიტულაციას მოასწავებდა.

ეს, დაახლოებით, 200 კილომეტრის სიგრძის მქონე არხი საირიგაციო დანიშნულების გარდა, აგრეთვე, სატრანსპორტო საშუალებათ გამოიყენებოდა ტვირთის გადასაზიდად. არხი, რომლის ჩრდილოეთი ნაწილი ხოსროს სახელს ატარებდა, ხოლო სამხრეთი კი ნაჰრავანის სახელწოდებით იყო ცნობილი, ქტესიფონს ფაქტობრივად გადაულახავი დავდაცვითი ბარიერი შეუქმნა (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 112-118).

ახლა კი იმპერიის ჩრდილოეთით ნომადური საფრთხის წინააღმდეგ არსებული თავდაცვითი სისტემები განვიხილოთ. გრძელი კედლები იქნა აშენებული კასპიის ზღვის დასავლეთ სანაპიროზე, რომლის სიგანე კავკასიონის მთებსა და კასპიის ზღვას შორის 3.5 კილომეტრს აღწევს. დარუბანდიდან ორი კედელი მიემართებოდა დასავლეთით. მათი სიგანე 4 მეტრს აღწევს, ხოლო სიმაღლე კი 18-20 მეტრს (იხ. რუკა 3). ჯამში ორივე კედელს ჩრდილოეთით მიმართული 70 მეტრის ინტერვალზე განლაგებული 73 მრგვალი და მარ-

თკუთხედი ფორმის კოშკი ჰქონდა. ამასთან ერთად, კედლებს გააჩნდათ სამხრეთით მიმართული 170-200 მეტრის ინტერვალზე განლაგებული 27 მრგვალი კოშკი. დარუბანდის დასავლეთით არსებული კედელი, რომელიც ითვლიდა 40 ფორტს, გრძელდებოდა 40 კილომეტრის მანძილზე პირდაპირ კავკასიონის მთებში. დარუბანდის კედელი კასპიის კარის თავდაცვის უმთავრეს კომპონენტს წარმოადგენდა. ყველაზე საინტერესო კი ის არის, რომ დარუბანდის კედლის ჩრდილოეთით კიდევ ერთი კედელი იყო განლაგებული, ხოლო მის სამხრეთით – სამი. როგორც ჩანს, საფრთხე საზღვრის ამ თუნდაც ისეთი ვიწრო მონაკვეთიდან იმდენად მძლავრი იყო, რომ ერთი კედლის აშენება არ იყო საკმარისი მტრის მოსაგერიებლად. ირანელმა სამხედრო არქიტექტორებმა ოთხი პარალელური კედლის აშენებით შექმნეს ხელოვნური გეოგრაფიული სიღრმე, რითაც უფრო მარტივად ხდებოდა ნომადების ალყაში მოქცევა. დასავლეთიდან კავკასიონის მთები, აღმოსავლეთიდან კასპიის ზღვა, ხოლო ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან პერმანენტული ჯარებით გამაგრებული კედლებიდან ხორციელდებოდა შეტევის მიტანა და მტრის სრული განადგურება. სხვა სიტყვებით, ოთხივე მხრიდან იქმნებოდა ჩაკეტილი სივრცეები (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 112-118). ეს კი სასანური სამხედრო სტრატეგიის ელასტიური თავდაცვის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს, რაც თავისი მასშტაბებით არ ჩამოუვარდებოდა ბიზანტიის იმპერიის მიერ ჩრდილოელი ბარბაროსებისადმი გამოყენებულ სტრატეგიებს.

კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით გრძელი თავდაცვითი ხაზების შექმნა უფრო რთული იყო რადგან გურგანის მდინარე, რომელიც კასპიის ზღვამდე აღმოსავლეთიდან დასავლეთით მოედინება, არ იყო იმავე ზომების როგორც ევფრატი და ტიგროსი მესოპოტამიაში. გურგანის ვაკედან მარტივი იყო კასპიისპირეთის მდიდარ სამხრეთ ტერიტორიებში შეღწევა და ელბურსის მთებში უმნიშვნელოვანესი გადასასვლების ხელში ჩაგდება, საიდანაც მარტივად მოხერხდებოდა ირანის ჰინტერლანდში შეღწევა. ამასთან ერთად, გურგანის მდინარის ორივე მხარეს არსებული დასახლებები თავისი მოწყობილი საირიგაციო სისტემებით, ნომადებისგან პერმანენტული საფრთხის ქვეშ იმყოფებოდნენ. სავარაუდოდ, ევრაზიულ

სტეპებში IV საუკუნის ბოლოს არსებული გამძაფრებული ნომადური საფრთხის პრევენციისთვის, სასანიანებმა წამოიწყეს მსხვილი სამხედრო ინფრასტრუქტურული პროგრამა ჩრდილოეთში.

კედელი ნანილობრივ ვაკეში, ნანილობრივ კი პიშკამარის კლდეებზე გადიოდა და 36 ფორტით და თხრილით იყო გამაგრებული. წყალი თხრილში გურგანის მდინარედან ივსებოდა. პიშკამარის კლდეებზე მოთავსებული ორი ფორტი კედლის დამცველებს ზემოდან კარგ ხედს უქმნიდა ველში არსებული კედლის ნანილზე მტრის მიერ იერიშის მიტანა განეხილათ. დასავლეთ ნანილში არსებული მთა ქიზლარ ქალეჰი გამოიყენებოდა წინა ხაზზე არსებულ სამეთვალყურეო პოსტად. კედელი, როგორც კი დასავლეთით კასპიის ზღვას უახლოვდებოდა, სამხრეთისკენ იცვლიდა მიმართულებას და, სავარაუდოდ, მისი ნანილები კასპიის ზღვაში ერთ მძლავრად გამაგრებულ ნავსაყუდელში უნდა ყოფილიყო, ანდაც უნდა გაერთინებულიყო გურგანის კედლის სამხრეთით არსებულ შედარებით მცირე მასშტაბის მქონე თამიშენის კედელთან.

თამიშენის კედელი 11 კილომეტრის სიგრძეს ითვლიდა და ელბურსის მთებში შედიოდა (იხ. რუკა 3). კედლის არქიტექტორული აგებულება და მიმართულება მიაჩნებოდა იმაზე, რომ ის აღმართული იყო ელბურსის მთიანეთში არსებული არაკონტროლირებადი დაჯგუფებების და კასპიის ზღვაში მეკობრეების წინააღმდეგ (ზაუერი, 2013: 610-612). რვიდან ოთხი სამხედრო ბანაკი ტალახითა და ქვით იყო აგებული და თითოეული ითვლიდა 40 ჰექტარს. ეს სამხედრო ბანაკები მზადყოფნაში იყვნენ საველე ჯარის მიერ (ცხენოსანთა შენაერთების ჩათვლით) დროებითი დაკავებისთვის. მაგალითისთვის, ერთ-ერთი ბანაკის, ქალჩ ხარაბეჰის შიდა დაგეგმარების მიხედვით, სასანურ ბანაკებს სიგანეზე განლაგებული გზები, ორსავე მხარეს დალაგებული კარვები და ღობეები გააჩნდათ. ეს, თავის მხრივ, მაღალ სამხედრო კულტურაზე მეტყველებს. გურგანის კედლის ძირითადი ნანილი თავისი ფორტებით ერთ სამშენებლო ფაზაში იქნა აგებული. მშენებლობა, სავარაუდოდ, დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით დაიწყო. კედლის წინა მხრის მთელ გაყოლებაზე არსებული წყლის სავსე თხრილი კი წყალს მიაწოდებდა აგურის გამოსანვევ ლუმელებს.

ამავდროულად, თხრილის სიფართოვე საშუალებას აძლევდა მშენებლებს, ხოლო სამუშაოების დასრულების შემდგომ, უკვე მის დამცველებს, ბარჟებით გადაეზიდათ საჭირო მასალა კედლის მთელ გაყოლაბაზე.

ეს იყო მსხვილი სამხედრო ინფრასტრუქტურა, რაც მასშტაბებით ჩინეთის იმპერიული რეჟიმების მიერ აგებულ კედლებს თუ შეედრებოდა და მნიშვნელოვნად აჭარბებდა კიდევაც მედიტერანულ სამყაროში არსებულ ცალკეული თავდაცვითი ხაზების ზომებს. სავარაუდოდ, გურგანის და თამიშენის კედლები აშენდა შაჰანშაჰ პეროზის მმართველობისას, 459-484 წლებში, როდესაც ევრაზიულ სტეპებში სასანიანებს მძლავრი მეტოქე გამოუჩნდათ ჰეფტალიტების სახით (ზაუერი, 2013: 610-612). კედელი გამოიყენებოდა წინა ხაზზე არსებულ უსაფრთხო ბაზად, სადაც ხდებოდა სასანიანების საექსპედიციო ძალების მობილიზება და განვრთნა კედლის ჩრდილოეთით არსებული მტრისთვის პრევენციული დარტყმის მისაყენებლად. მეორე ფაქტორი პეროზისთვის კედლის აშენების მიკუთვნებისა არის ის, რომ ამ მასშტაბის საფორტიფიკაციო ნაგებობის აგება შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმ გამარჯვებების შემდეგ, რაც ბაჰრამ V (420-438 წწ.) მოიპოვა ნომადებთან ბრძოლაში. *Terminus post quem non* უნდა მიჩნეულ იქნას პეროზის წარუმატებელი ლაშქრობები, რომელშიც შაჰანშაჰი თვითონვე დაიღუპა (ზაუერი, 2013: 601-619).

ასე რომ, იმპერიის საზღვრებიდან ყველაზე სუსტი მონაკვეთი მსხვილი სამხედრო ინფრასტრუქტურის აგებით და პერმანენტული საჯარისო შენაერთების დაყენებით გადაქცეულ იქნა ერთ-ერთ ყველაზე გამაგრებულ ნაწილად. კედლებით, ამრიგად, მოხერხდა ირანის დაცვა „თურანისგან“⁵⁸. ამასთან ერთად, კედელს სხვა როლიც ეკისრა. ისევე როგორც რომაული *limes*-ი, გურგანის კედელი უზრუნველყოფდა ადამიანთა მიმოსვლის უსაფრთხოებას იმპერიის ჩრდილოეთ ნაწილში; აგრეთვე კედელი ეფექტურ როლს ასრულებდა ვაჭრებიდან გადასახადების აკრეფაში და ქვეყნის გა-

⁵⁸ “*Barbaricum*”-ის სპარსული ეკვივალენტი.

რეთ იმპერიის უსაფრთხოებისთვის მნიშვნელოვანი საგნების გატანის პრევენციაში.

როგორც ყველა კედელს, რომელიც აღმართული იყო მომხვდური მტრის წინააღმდეგ, გურგანის კედელსაც გააჩნდა ერთი მთავარი ნაკლი: შეუძლებელი იყო მტრის მასიური ძალის შეკავება დიდი ხნით, თუმცა აქაც, რომაელების მსგავსად, სასანიანებმა უკანა-ხაზზე-თავდაცვის კლასიკურ მაგალითს მიმართეს. გურგანის ვაკე, რომლის უმთავრესი ნაწილი კედლის სამხრეთით მდებარეობდა, ირანელმა სტრატეგოსებმა გამოიყენეს ხელოვნურ არეალად, რომელიც ჩაკეტილი იყო ყველა მხრიდან ბუნებრივი ბარიერებით და რაც მტერს უფრო მეტად დაუცველს ხდიდა (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 110-115). გურგანის ვაკე გადაკეტილი იყო კასპიის ზღვით, თამიშენის კედლითა და ელზურსის მთებით. პარალელის გავლება შეიძლება ზემომოყვანილი აღწერილობით დასავლეთ კასპიისპირეთიდან, სადაც სასანიანებმა ასევე გამოიყენეს კედლებს შორის არსებული სივრცე მტრის ჭარბი ძალის შესაკავებლად. ეს მიანიშნებს იმაზე, რომ სასანიანების მიერ კედლების აშენება აღწერილ გეოგრაფიულ პირობებში არ იყო შემთხვევითი, არამედ გამიზნულად ხორციელდებოდა გეოგრაფიული ბარიერების ინტეგრირება თავდაცვითი ხაზების მთლიან სისტემაში. ამასთან ერთად, საზღვრების უკან მობილური ჯარების არსებობა და მათი კომბინირება უშუალოდ საზღვარზე მყოფ გარნიზონებთან, ეფექტურ ძალას წარმოადგენდა მტრის შესაჩერებლად (თუნდაც თავდაპირველად ამ უკანასკნელის შემეხება ქვეყნის ტერიტორიაზე გარდაუვალი ყოფილიყო).

ამრიგად, იმპერიის ყველა საზღვარზე ხორციელდებოდა თავდაცვითი ზოლის გაფართოება და ბუნებრივი ბარიერების გათვალისწინებით ხელოვნური სივრცეების შექმნა. მართალია კასპიის ზღვის აღმოსავლეთსა და დასავლეთით ირანელები რამოდენიმე კედელს აშენებდნენ, გურგანის კედლის აღმოსავლეთით ტერიტორია ისევ დაუცველი რჩებოდა. აქ სასანიანები ციხესიმაგრეებს აგებდნენ, რომელიც მტრის თავდასხმისას მოსახლეობისთვის თავშესაფრის, ხოლო საველე ჯარისთვის საყრდენი პუნქტის როლს ასრულებდა. მაგალითისთვის, ჩრდილოეთით სასანიანებმა

ააგეს ციხესამაგრე ნიშაპური, რომელიც, იმ შემთხვევაში თუ კი მტერი გადაწყვეტდა კედლების შემოვლას, საყრდენ პუნქტად გამოდიოდა როგორც ქალაქ მერვისთვის, ასევე გურგანის კედლისთვის.

ახლა განვიხილოთ ბიზანტიის საზღვრის თავდაცვისთვის რა ზომები იქნა მიღებული. თავდაპირველად, საჭიროა გავიხსენოთ აღმოსვლეთში რომის/ბიზანტიის თავდაცვითი ბარიერების ევოლუცია ახ. წ. I საუკუნიდან გვიანანტიკურობის ბოლომდე. რომის/ბიზანტიის აღმოსავლური საზღვრის ევოლუციაში ოთხი ძირითადი სტადიის გამოყოფა შეიძლება:

1. წინა-ხაზზე-თავდაცვის განვითარება ფლავიუსთა დინასტიის პერიოდში (70-80-იანი წწ.) (ისააკი, 1990: 55-69);
2. 106 წელს, იმპერატორ ტრაიანეს მიერ ნაბატეელების სამეფოს ანექსიის შემდეგ, წინა-ხაზზე-თავდაცვის გაფართოება ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან სამხრეთით, პალესტინიდან წითელ ზღვის სავაჭრო პორტ აილამდე (ისააკი, 1990: 55-69);
3. დიოკლეტიანეს (284-305 წწ.) მიერ წამოწყებული თავდაცვითი ნაგებობების განახლება რომის მთელ აღმოსავლეთ საზღვარზე. მის მიერ სირიის უდაბნოში არაბი ტომების წინააღმდეგ III საუკუნის ბოლოს აგებული ე. წ. *strata Diocletiana* (ისააკი, 1990: 55-69);
4. გრძელვადიანი მშვიდობის (387-502 წწ.) შემდეგ, იმპერატორ იუსტინე I (518-527 წწ.) მიერ წამოწყებული საფორტიფიკაციო პროგრამა, რომელიც 527 წლისთვის დასრულდა (გრეიტრექსი, 2007: 99-110).

ბიზანტიური წყაროები თითქმის არანაირ ინფორმაციას არ გვანვდიან როგორ პასუხობდნენ სასანიანები ბიზანტიის მიერ საზღვრის მილიტარიზაციას. შესაძლებელია, რომ სამუშაოები კონსტანტინოპოლისგან წართმეულ ნისიბინზე უშუალოდ 363 წლის შემდეგ დაწყებულიყო. მიუხედავად იმისა, რომ მერვი კედლებით იყო გარშემორტყმული, როგორც აქემენიანების, ასევე პართელების პერიოდში, სასანიანების დროს ქალაქში ისევ ჩატარდა საფორტიფიკაციო სამუშაოები. აგრეთვე, ვარაუდით შეიძლება ითქვას, რომ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ქალაქი დვინის კედ-

ლების გამაგრებაც ამ პერიოდში უნდა მომხდარიყო. ამას მოწმობს ის გარემოებაც, რომ ბიზანტიელებსა და სასანიანებს შორის დადებული 387 წლის სამშვიდობო ხელშეკრულებით, აიკრძალა რაიმე სახის საფორტიფიკაციო ნაგებობების აღმართვა იმპერიებს შორის ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში მდებარე საზღვართან (გრეიტრექსი, 2000: 35-48).

V საუკუნეში ბიზანტია დათანხმდა სასანიანებთან და ადგილობრივ ხალხებთან ერთად მონაწილეობა მიეღო კავკასიონის გადასასვლელების დაცვაში: მთელი ყურადღება გადატანილ იქნა კასპიის ზღვის დასავლეთი სანაპროს გამაგრებაზე (ბლოკლი, 1992: 122-155).

კასპიის კარის გამაგრება, კერძოდ დარუბანდის კედლის ქვით გაშენება, პირველ რიგში, გამოწვეული იყო იმ გაორმაგებული საფრთხით, რომელიც 503-504 წლებიდან მოყოლებული ჩრდილოეთ კავკასიონიდან მომდინარეობდა (გაჯიევი, 2008: 1-15). დარუბანდის ახლად გაშენებულ კედელზე ნაპოვნი იქნა წარწერა უცნობი შაჰანშაჰის, რომლის მეფობის წელი სრულდება 7-ით ან 3-ით. გამოთვლებით ეს უნდა იყოს ან კავადის 27-ე წელი, რაც ემთხვევა 514-515 წლებს, ან ხოსრო I ანუშირვანის მმართველობის მესამე წელს, რაც ემთხვევა 533-534 წლებს (გაჯიევი, 2008: 1-15).

ზემოაღწერილი ნაპრავანის არხი ხოსრო ანუშირვანის მეფობისას იყო აშენებული. ასე რომ, სასანურმა თავდაცვითმა პოტენციალმა უმაღლეს საფეხურს VI საუკუნის შუა წლებში მიაღწია, როდესაც ხოსროს მმართველობის ბოლო წლებში თურქებმა და ბიზანტიელებმა ალიანსი შეკრეს და გადანყვიტეს საერთო ძალისხმევით ირანს თავს დასხმოდნენ (გრეიტრექსი, 2006: 103-105).

ახლა მივადექით, სავარაუდოდ, ყველაზე რთულ კითხვას სასანური ირანის სამხედრო პოტენციალის გარკვევაში: იმპერიული ჯარი, მისი სტრუქტურა და რაოდენობა. ბიზანტიურ წყაროებში სასანური ირანის ჯარის რაოდენობის რამდენიმე მონაცემი არსებობს. ჩვენ ვიცით, რომ კავადმა 503 წელს ამიდის ციხის აღების შემდეგ, ახლოს მდებარე სინგარის ციხესიმაგრეში 20,000 ჯარისკაცი ჩააყენა. ასევე მოგვეპოვება მონაცემები 50,000-იანი ლაშქრის არსებობის შესახებაც, რომელიც ხოსრო ანუშირვანმა გამო-

აგზავნა ბიზანტიელი მხედართმთავრის ბელისარიუსის წინააღმდეგ საბრძოლველად (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 86-92). თეორიულად, სხვადასხვა გამოთვლის მიხედვით, სასანიანების იმპერიული ლაშქარი 320,000 ადამიანს აღწევდა, რაც IV საუკუნის ბიზანტიის იმპერიის 500,000-იან ჯარზე საგრძნობლად ნაკლები იყო, თუმცა VI საუკუნის აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ლაშქრის დაახლოებით თანაბარ რაოდენობას ნარმოადგენდა.

გურგანის კედელზე ახლად ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები კარგ მონაცემებს გვაძლევს სასანიური ჯარის სავარაუდო რაოდენობის შესახებ (ზაუერი, 2013: 613-616). კედლის მეოთხე ფორტს, რომლის ზომაც 5,5 ჰექტარით იზომებოდა, თეორიულად შეეძლო ათეულობით ათასი ჯარის დატევა. თუ ჩვენ, პირობითად, იმპერიის საზღვრების სხვა ექვსი მონაკვეთის დასაცავად გამოყოფილ საშუალოდ 20,000-იან ლაშქარს ვივარაუდებთ, მაშინ მივიღებთ, დაახლოებით, საერთო 150,000-იან ჯარს, რომელიც მუდმივად იყო დაბანაკებული საფორტიფიკაციო ნაგებობების დასაცავად. ამას უნდა დავუმატოთ ის სავარაუდო ლაშქარი, რომელიც იმპერიის შიდა უსაფრთხოების უზრუნველსაყოფად იყო გამოყოფილი. სხვა სიტყვებით, სასანიანებს, სავარაუდოდ, მუდმივ მზადყოფნაში 150,000-ზე მეტი ჯარისკაცი ჰყავდათ. (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 109-118).

გურგანის კედლის უკან მდებარე ოთხი ციხესიმაგრედან ერთერთს, სახელად ქალეჰ ხარაბეჰი, შეეძლო 10,000 ჯარისკაცი ჩაეცია. ეს მონაცემი გამრავლებული სამ დანარჩენ ციხესიმაგრეზე გვაძლევს სავსე ჯარის (რომაული *comitatenses*-ის ეკვივალენტი) 40,000-45,000-იან რაოდენობას. თუ წარმოვიდგინებთ, რომ იგივე რაოდენობა იცავდა როგორც კასპიის კარს, ასევე ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში ბიზანტიასთან საზღვრის მონაკვეთს, მაშინ ჯამში, სასანიანების სავსე ჯარის რაოდენობა 140,000-150,000 ჯარისკაცს აღწევდა. სავსე ჯარის რაოდენობა (დაახ. 150,000 ჯარისკაცი) + საზღვრებზე პერმანენტულად განლაგებული შენაერთების რაოდენობა (დაახ. 150,000-170,000 ჯარისკაცი) თეორიულად გვაძლევს 300,000-იან სასანიურ ჯარს (ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012: 109-118).

ამრიგად, სასანური ირანის ჯარი შემდეგი ძირითადი კომპონენტებისგან შედგებოდა:

1. რეგულარული ლაშქარი დაყოფილი ოთხ რეგიონულ სამმართველოდ;
2. საზღვრებზე პერმანენტულად დაყენებული შენაერთები;
3. უცხოელი დაქირავებული მეომრები.

სასანური ჯარის სტრატეგიული პოზიცია განსხვავდებოდა აღმოსავლეთში დაყენებული ბიზანტიური ჯარის მკვეთრად გამოკვეთილი წინა-ხაზზე-თავდაცვის სტრატეგიისგან და შეიძლება განხილულ იქნას როგორც აგრესიული თავდაცვა. არდაშირისა და შაპურ I-ის მეფობებში მოპოვებული ტერიტორიული შენამატების ეფექტური დაცვისთვის საჭირო გახდა დიდი სამხედრო ინფრასტრუქტურის აგება. ამავდროულად, სულ უფრო ნათელი ხდებოდა ის გარემოება, რომ იმპერიის ყველა საზღვარზე მომრავლებული მტრისთვის ეფექტური წინააღმდეგობის განწევა შეუძლებელი იყო ჯარის უნიფიცირებული მმართველობით.

V-VI საუკუნეებში შაჰანშაჰებს ნაკლებად შეეძლოთ მთელი სამხედრო ძალების მობილიზება ერთ ფრონტზე, რადგან საფრთხე ჩრდილოეთსა და აღმოსავლეთიდან არანაკლებ სახიფათო იყო, ვიდრე, მაგალითად, ბიზანტიის იმპერიისგან. იზუდიგერდი, კავადი და სხვები უკვე ნაკლებად ერთვებოდნენ სამხედრო კამპანიების წარმოებაში, რაც მიანიშნებდა იმაზე, რომ არდაშირის და შაპურ I-ის ეპოქა წარსულს ჩაბარდა. ხოსრო ანუშირვანის კამპანია კოლხეთში, ეგრისის ომის მსვლელობაში, ალბათ, უფრო გამონაკლისს წარმოადგენდა, ვიდრე ტენდენციას. ამისთვისაც გარკვეული მიზეზები არსებობდა, კერძოდ, ხოსროს მიერ სრულიად საიმპერიო მასშტაბის სამხედრო რეფორმის ჩატარება, რომლის მიხედვით მოხდა სამხედრო მმართველობის დაყოფა. საფიქრებელია, თუ რატომ დასჭირდათ სასანიანებს დაახლოებით 250 წელიწადი ამგვარი რეფორმის განსახორციელებლად. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ეს უფრო დინასტიის ცენტრალიზებული მმართველობის ხასიათიდან გამომდინარე ქმედება იყო. სხვა სიტყვებით, შაჰანშაჰი მნიშვნელოვან სამხედრო კამპანიებში ხელმძღვანელობასა და

სხვა სტრატეგიული საკითხების ზედამხედველობას საკუთარ პრეროგატივად მიიჩნევდა.

უფრო ვემხრობი იმ აზრს, რომ VI საუკუნის დასაწყისამდე ამაგვარი რეფორმის ჩატარების აუცილებლობა უბრალოდ არ იდგა. ირანსა და ბიზანტიას შორის მთელი V საუკუნის განმავლობაში მშვიდობა სუფევდა (ორი მცირე ომის მიუხედავად, რომელთაც არ შეუცვლიათ იმპერიების სტრატეგიული მდგომარეობა), ხოლო 502 წლიდან, როდესაც შაჰანშაჰ კავადმა ომი გამოუცხადა კონსტანტინოპოლს, ორივე იმპერია ანტაგონისტურად იყო განწყობილი ერთმანეთისადმი, 628 წელს ჰერაკლეს ქტესიფონში შესვლამდე. სამხედრო ქმედებები დროდადრო იცვლებოდა აგრესიული დიპლომატიით, რაც სასანიანებს, ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან მომდინარე გაძლიერებულ ნომადურ საფრთხესთან ერთად, უბიძგა განეხორციელებინათ ფუნდამენტური რეფორმები. დიდი ვარაუდით, ხოსრომ თავისი ცნობილი რეფორმები 545 წლისთვის განახორციელა (რუბინი, 1995: 275-293).

იმპერიის ადმინისტრაციული მონყოლა

ხოსროს რეფორმების შედეგად⁵⁹ სასანიანების 300,000-იანი ლაშქარი ემორჩილებოდა ოთხ რეგიონალურ სარდალს – სპაჰბედს

⁵⁹ თუმცა უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ხოსრო რეფორმებს იმპერიისთვის და მისი მემკვიდრეებისთვის რამოდენიმე უარყოფითი შედეგი გამოუწვია. სასანიური ირანის წინააღმდეგ არაბების სწრაფი წარმატების ერთ-ერთი მიზეზი იყო ის სამხედრო პოლიტიკა, რომელიც ხოსრომ გაატარა თავისი მმართველობის მეორე ნახევარში. ზუსტად ხოსროს მეფობაში მოხდა ის გარდატეხა, რომელიც რომაულ სამხაროში V საუკუნიდან დაიწყო, როდესაც, მაგალითად, კონსტანტინოპოლში მსხდომი იმპერატორები აღარ გადიოდნენ ჯართან ერთად ბრძოლის ველზე. ამიერიდან, ისინი საკუთარი მეფობის უმეტეს ნაწილს იმპერიის დედაქალაქიდან მართვაში ატარებდნენ. ხოსროს მმართველობაში, ჯერ კიდევ ვხედავთ იმას, რომ შაჰანშაჰი თვითონ მონაწილეობდა საომარ მოქმედებებში. ასე, ხოსრომ ილაშქრა სირიაში, როდესაც 540 წელს ანტიოქია აიღო. აგრეთვე, ის პირადად უძღვებოდა ირანულ ჯარებს ლაზიკაში ეგრისის ომის (542-562 წწ.) პერიოდში. მაგრამ, მისივე მმართველობაში ნათელი გახდა, რომ იმპერიას პერმანენტულად უწევდა ერთდროულად რამოდენიმე ფრონტზე საომარი მოქმედებების წარმოება. შესაბამისად, შაჰანშაჰისთვის მნიშვნელოვანი გახდა ახალი სამხედრო სისტემის ჩამოყალიბება, რომლის მეშვეობითაც ის ნაკლებად იქნებოდა ჩარეული სამხედრო კამპანიებში, რომელიც, ხშირ შემთხვევებში, მინიმუმ რამოდენიმე თვეზე ინელებო-

(*spahbed*) – და შვიდ უფროს მეთაურს – ფრამადარს (*framadar*) (ქრისტენსენი, 1944: 125-140). ხოსრო ანუშირვანამდე ირანში უნიფიცირებული სამხედრო სარდლობა არსებობდა. ზუსტად ხოსროს ეკუთვნის სამხედრო ადმინისტრაციის ოთხ რეგიონალურ ნაწილად დაყოფა. სპაჰბედების რიცხვი ცნობილია შემორჩენილი სასა-ნური ბექედებიდან. ეს იყო ოთხი სპაჰბედი: ჰვარასა – აღმოსავლეთი; ნემრუზი – სამხრეთი; ჰვარავანი – დასავლეთი; ადარბადაგანი – ჩრდილოეთი (ქრისტენსენი, 1944: 33-58). ჩვენამდე თერთმეტი შემორჩენილი ბექედიდან მხოლოდ რვა სპაჰბედის სახელი არის მოღწეული. უშუალოდ სპაჰბედს ემორჩილებოდა მარზპანი, რომლებიც უფრო მეტად სამხედრო საკითხებით იყვნენ დაკავებულნი. მაგალითად, საომარი მდგომარეობისას, მარზპანები, ხშირ შემთხვევაში, როგორც მხედართმთავრები სპაჰბედების ზედამხედველობის ქვეშ მოქმედებდნენ. რაც შეეხება მარზპანთა წარმომავლობას, ისინი, ძირითადად, დიდგვაროვნები იყვნენ. მარზპანთა წარმომავლობა იმპერიის ზედა პოლიტიკური ეშელონიდან ხელს უწყობდა სამეფო ხელისუფლების სტაბილურობას. თუმცა, როგორც სხვაგან იქნება ნაჩვენები, მარზპანებისთვის მიცემულმა დიდმა ძალაუფლებამ უკურეაქცია გამოიწვია, როდესაც სამხედრო ძალის მეშვეობით სამეფო დინასტიის შეცვლა ბევრი მცდელობა დაფიქსირდა (ლუკონინი, 113-155: 1987).

სამხედრო მხარეებს თუ გავითვალისწინებთ, უმსხვილესი იყო აღმოსავლეთი (ჰვარასა), რომელშიც 26 ოლქი შედიოდა და მიდიიდან გურგანის ვაკისა და მერვის ჩათვლით, ცენტრალურ აზიამდე იყო გადაჭიმული. მეორე ადგილზე იყო სამხრეთის (ნემრუზი) სამ-

და. გარდა ამისა, შაჰანშაჰის სამხედრო კამპანიებში მონაწილეობა დიდ საფრთხევთან იყო დაკავშირებული. ყველაზე თვალსაჩინო პეროზის მაგალითია, რომელიც ტყვედ ჩაუვარდა ჰეფთალიტებს გორგანის კედლის ჩრდილოეთით. დედაქალაქში მჯდომი შაჰანშაჰი უფრო მარტივად მოახერხებდა სხვადასხვა ფრონტზე სამხედრო თუ დიპლომატიური საქმიანობის კოორდინირებას.

ეს ყველაფერი ცალსახად დადებითი იყო, თუმცა დედაქალაქიდან შორს არსებული საზღვრების ეფექტური დაცვისთვის ხოსრო I იძულებული გახდა პროვინციების მმართველებისთვის – სპაჰბედებისთვის – მეტი ძალაუფლება მიეცა. შესაბამისად, ხოსროს მეფობის ბოლოს პროვინციების მმართველები საკუთარი ძალაუფლების ქვეშ არსებულ ტერიტორიებს უკვე მემკვიდრეობით ერთეულებად განიხილადნენ (ქრისტენსენი, 1944: 500).

ხედრო მხარე, რომელიც მოიცავდა ისტორიულ პერსიდას და ინდის ვაკემდე არსებულ ტერიტორიას. ამ ტერიტორიის სპაჰბედს, უპირველეს ყოვლისა, ევალეზობა სასანიანთა კონტროლი უზრუნველყო დღევანდელ სპარსეთის ყურეში. უმცირესი, თუმცა ყველაზე გადატვირთული სამხედრო მხარე დასავლეთი (ჰვარავანი) იყო, მხოლოდ 8 ოლქით. ჩრდილოეთი (ადარბადგანი) მოიცავდა თანამედროვე სამხრეთ კავკასიასა და დარუბანდს (ჰოვარდჯონსტონი, 2012: 111-120).

სპაჰბედის მმართველობის ქვეშ არსებულ განსაზღვრულ ტერიტორიას გააჩნდა თავისი ბუნებრივი და ადამიანური რესურსებით სავსე მიწა და ის სტრატეგიული მიზნები, რომელთა განხორციელებაც მნიშვნელოვანი იყო იმ რეგიონის უსაფრთხოებისთვის და კარგად ერგებოდა საერთო იმპერიულ სტრატეგიას. სამხრეთში, სპაჰბედს ევალეზობა სასანიანთა გავლენის გავრცელება არაბეთის ნახევარკუნძულზე და სპარსეთის ყურეში. მსგავსი მიზნები ჰქონდათ დანარჩენ სპაჰბედებსაც (ვიზჰოფერი, 2001: 165-182).

ჯარს ასევე ევალეზობა იმპერიის შიდა უსაფრთხოებაზე ზრუნვა. ხოსროს სამხედრო რეფორმას არ გადაუწევია შაჰანშაჰი მეორე პლანზე ომის წარმოებაში. მას ისევე შეეძლო თავი უმაღლეს მთავარსარდლად დაენიშნა როგორც ეს შემდგომ ხოსრო II-ის დროს მოხდა⁶⁰.

⁶⁰ საინტერესო იყო იმპერიის შიდა სტრუქტურაც. აღინიშნინავია, რომ სასანიანთა იმპერიის ხელისუფლება შვიდი ოჯახის ძალაუფლებაზე იყო დაფუძნებული, რომელთაგან სასანიანები ერთ-ერთს წარმოადგენდნენ. შესაბამისად, მმართველი დინასტიის წარმომამადგენლებს ყოველთვის უნდა გამოეჩინათ საკმარისი მმართველობითი ნიჭი არ დაეჩაგრათ დანარჩენი ექვსი ოჯახიდან რომელიმე. თითოეულ ოჯახს გააჩნდა ამბიცია იმპერიის სათავეში მოსულიყო. პოტენციურად, ეს საკმაოდ დიდ საფრთხეს უქმნიდა იმპერიის შიდა უსაფრთხოებას და მეტ შანსს აძლევდა საგარეო მტრებს ეს მდგომარეობა გამოეყენებინათ.

პირველ რიგში, საფრთხე ბიზანტიის იმპერიიდან მომდინარეობდა. თვალსაჩინო მაგალითს წარმოადგენს VI საუკუნის ბოლოს მომხდარი ამბავი. ბაჰრამ ჩობინი ამ პერიოდის სასანიანთა იმპერიის ერთ-ერთი გამორჩეული მხედართმთავარი იყო. VI საუკუნის დასასრულს ჩობინმა ბიზანტიელებთან ომში რამოდენიმე მარცხი განიცადა, რაც მისი გადაყენების მიზეზი გახდა. თუმცა მხედართმთავარმა არ ისურვა თანამდებობის მარტივად დათმობა და სამხედრო აჯანყებას ჩაუდგა სათავეში (ქრისტენსენი, 1944: 444-448).

იმპერიის დიდგვაროვნები განსაკუთრებით გაძლიერდნენ ჰორმიზდ IV-ის (579-590 წწ.) მეფობიდან. ჩობინის გამოსვლა ამ ტენდენციის გაგრძელება იყო.

ტერიტორიულად ოთხივე სპაჰბედის ტერიტორია იკვეთებოდა მიდიის დასავლეთით, რომლის ტერიტორიაც მდიდარი იყო როგორც ბუნებრივი, ასევე ადამიანური რესურსებით. საჭიროების შემთხვევაში მიდიის ტერიტორიის გავლით ხდებოდა ერთი მხრიდან მეორეში ჯარის გადაყვანა. ზუსტად ამის შედეგი იყო ის, რომ 573 წლის კრიზისის დროს, როდესაც ირანს საფრთხე ემუქრებოდა ერთდროულად რამოდენიმე ფრონტიდან, ხოსრომ არა მარტო მოახერხა ახლად შექმნილი ბიზანტიურ-თურქული კოალიციის დაშლა, არამედ შეტევაზე გადავიდა და არაბეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთ ნაწილიც დაიპყრო (ქრისტენსენი, 1944: 380-396).

ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ თუ არა გრძელვადიანი პოლიტიკის დაგეგმარება, შაჰანშაჰებს გაუჭირდებოდათ ამდენი საუკუნის განმავლობაში იმპერიული საზღვრების დაცვა. ბიზანტიის იმპერიასთან შედარებით უარეს გეოგრაფიულ პირობებში მდებარე სასანურ იმპერიას საზღვრების დასაცავად ესაჭიროებოდა როგორც საზღვრებზე მძლავრი სამხედრო ინფრასტრუქტურის შექმნა, ასევე იმპერიის შიგნით არსებული ეკონომიკური თუ ადამიანური რესურსების სწორი გადანაწილება. სასანიანები აშენებდნენ მძლავრ კედლებს იმპერიის ყველა საზღვარზე, ქმნიდნენ დიდ ჯარებს, გააჩნდათ იდეოლოგია, რომელსაც იყენებდნენ საგარეო პოლიტიკაში (იხ. ქვემოთ), იყენებდნენ ცეცხლთაყვანისმცემლობას, როგორც ხერხს იმპერიის პერიფერიაზე მცხოვრები ხალ-

უფრო მეტიც, ჩობინს მისი მარცხის შემდეგ სხვებიც მიჰყვნენ. მაგალითად ვინმე ვისტამი ან ჰერაკლე კეისრის მიერ დამარცხებული ხოსრო II-ის შემდეგ თვითნებურად გამეფებული კიდეც ერთი მხედართმთავარი შაჰპარაზი (ქრისტენსენი, 1944: 449).

მარტივი იქნებოდა იმის მტკიცება, რომ ჩობინის აჯანყება მხოლოდ ჰორმიზდ IV-თან უთანხმოებით იყო გამოწვეული. ყველაზე საინტიერესო ამ ისტორიაში კი ის არის, რომ ჰორმიზდის დაღუპვის შემდეგ და ტახტზე ახალი შაჰანშაჰის – ხოსრო II-ის – ასვლისთანავე, ჩობინმა გააგრძელა სამხედრო აჯანყება. მნიშვნელოვანი იყო, რომ ჩობინი მიჰრანთა ოჯახის წარმომადგენელი იყო. საკუთრივ მიჰრანთა ოჯახი კი, რომელიც ირანის შვიდ ოჯახთა შორის ერთ-ერთს წარმოადგენდა, არშაკიანთა ოჯახის შთამომავლად მიიჩნეოდა. შესაბამისად, აქ საქმე გვაქვს ჩობინის მხრიდან არა მხოლოდ პირად წყენასთან, არამედ უფრო ფართომასშტაბიან მოძრაობასთან, რომელიც მიზნად ისახავდა სასანიანთა დინასტიის შეცვლას. ამას ადასტურებს ისიც, რომ ჩობინმა ქტესიფონში გვირგვინიც დაიდგა და მონეტებიც მოჭრა საკუთარი გამოსახულებით.

ხების საკუთარ პოლიტიკურ ორბიტაში შესანარჩუნებლად და აწარმოებდნენ უცხო ხალხების განსახლებას საკუთარ ტერიტორიაზე (იხ. ქვემოთ). უფრო მეტიც, შაჰანშაჰები სპეციფიკურ პოლიტიკას უსადაგებდნენ იმპერიის თითოეულ მტერს. აგებული კედელი და ციხესიმაგრე, დიპლომატიური ხერხები და ჯარის რაოდენობა პირდაპირ პროპორციული იყო იმისა თუ როგორი მძლავრი იყო ესა თუ ის მტერი.

ირანული სტრატეგია: რა პოლიტიკური მიზნები

ამოძრავებდა სასანიანებს?

რა საგარეო პოლიტიკური მიზნები ამოძრავებდა სასანიანებს? (იარშატერი, 1971: 519; დარიაე, 2006: 387-393) თუ რომის/ბიზანტიის შემთხვევაში მკვლევართა უმეტესობა თანხმდება იმაზე, რომ იმპერიას საგარეო პოლიტიკაში ჰქონდა განსაზღვრული იდეოლოგია – *imperium sine fine* (დიგნას, 2007: 53-62), შეიძლება თუ არა იგივე ითქვას სასანიანებზე, რომელნიც, თუ პირველი შაჰანშაჰების საგარეო პოლიტიკურ ქმედებებს გავითვალისწინებთ, ასევე მიიღტვოდნენ მსოფლიოში წარმმართველი პოზიციის დაკავებისკენ. სხვა სიტყვებით, უპირისპირებდა თუ არა ქტესიფონი რომის/ბიზანტიის *imperium sine fine*-ს იდეოლოგიას მსოფლიოს მონყობის საკუთარ მიდგომას? პართელებთან შედარებით სასანიანებმა საგარეო პოლიტიკა დააფუძნეს ერთ მნიშვნელოვან იდეოლოგიურ ასპექტზე: ახალმა დინასტიამ თავი აქემენიანთა მეფეების შთამომავლად გამოაცხადა და პრეტენზიები წამოაყენა აქემენიანთადროინდელ იმპერიულ საზღვრებზე. ჰეროდოიანე ისტორიაში, რომელიც მიმოიხილავს პერიოდს ახ. წ. 180 წლიდან 238 წლამდე, აღნიშნავს არდაშირის წერილს სევერუს ალექსანდრესადმი (222-235 წწ.) (Herodian, 1991: VI. 2.4-5). წერილში არდაშირი გადაჭრით მოითხოვდა რომს ირანისთვის სირია და მცირე აზია დაეთმო. არდაშირმა ლაშქრობების მთელი სერია წამოიწყო და 240 წლისთვის მოახერხა ჰატრის აღება ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში (დიგნასი, 2007: 9-18). სასანიანების ტერიტორიულ პრეტენზიებზე აგ-

რეთვე იუნყება კასიუს დიო, რომელიც თავის ისტორიას 229 წლით ასრულებს (დიგნასი, 2007: 9-18).

როგორც ჩანს, ირანელები ამ იდეოლოგიურ იარაღს მომდევნო საუკუნეებშიც იყენებდნენ. მაგალითად, ამიანე მარცელინესთანაც მოგვეპოვება ცნობები სასანიანების მიერ წამოყენებულ ტერიტორიულ ამბიციებზე. შაპურ II რომის იმპერატორ კონსტანციუს II-სადმი მიწერილ წერილში მოითხოვს აქემენიანთადროინდელი ტერიტორიების დაბრუნებას (Ammianus Marcellinus, 1935-1939: 27.5.3-8)⁶¹. უფრო მეტიც, იგივე ცნობები გვაქვს შემონახული IX-X საუკუნეების არაბ ისტორიკოს ტაბარისტან⁶². ამის გარდა, როდესაც შაპურ I-მა დაამარცხა რომის იმპერატორ ვალერიანეს 70,000-იანი ლაშქარი, ხოლო იმპერატორი კი ტყვედ ჩაუვარდა, შაჰანშაჰმა თავისი ტრიუმფი აღბეჭდა ნაქში რუსტამში, ცეცხლთაყვანისცემელთა ტაძრის კედელზე დატანილ წარწერაში. სხვა სიტყვებით, უშუალოდ იმ ადგილას სადაც დაამარცხული იყვნენ აქემენიანი მმართველები. სავარაუდოდ, 224 წელს ახალი დინასტიის ჩამოყალიბებისთანავე, არდაშირმა წამოაყენა ტერიტორიული პრეტენზიები რომის იმპერიის მიმართ. პირველ რიგში, საუბარი მიდიოდა უწინდელი აქემენური სამფლობელოების – ჩრდილოეთ მესოპოტამიის, სირიის, მცირე აზიისა და ეგვიპტის – დაბრუნებაზე (დრივერსი, 2008: 445-448).

არდაშირ I-ის მიერ დაარსებულმა ახალმა დინასტიამ დიდი ცვლილებები შეიტანა ირან-რომის ურთიერთობებში. რა სურდათ სასანიანებს? რა მიზნები ამოძრავებდათ მათ? იყო მათ მიერ III-IV საუკუნეებში რომის იმპერიის წინააღმდეგ წამოწყებული ომები ტიპიური დაპყრობითი ლაშქრობები, რითაც ყოველ შაჰანშაჰს სურდა დამატებითი ნადავლი მოეპოვებინა და საკუთარი მმართველობა გაემყარებინა? არსებობდა ის სტრატეგიული მიზნები, რომელთა განხორციელებაც აუცილებელი იყო ახლად შექმნილი

⁶¹ *Res Gestae*-ს სხვა მონაკვეთებში ამიანე ახსენებს იმასაც, რომ სასანიანები მთელ მცირე აზიას მოითხოვდნენ.

⁶² ტაბარი უშუალოდ მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ არდაშირმა წამოიწყო აჯანყება არშაკიანთა წინააღმდეგ, რათა შური ეძია დარიოს III-ის სისხლისთვის და დაებრუნებინა ირანისთვის წართმეული ტერიტორიები.

იმპერიის დასავლური საზღვრების უსაფრთხოების უზრუნველსაყოფად (კანეპა, 2009; 53-78)?

ომი ჩრდილოეთ მესოპოტამიის ციხესიმაგრეებისთვის გაგრძელდა. რომაელები ვერ ეგუებოდნენ იმ სტრატეგიულ შოკს, რაც გამონვეული იყო ამ რეგიონში სასანიანების სწრაფი წარმატებით. ორივე იმპერიისთვის ჩრდილოეთ მესოპოტამია საკვანძო პუნქტს წარმოადგენდა, რადგან ნისიბინის, ჰატრასა და კარის გაკონტროლებით რომაელები საუკუნეების განმავლობაში ახერხებდნენ პართიაზე გავლენის მოხდენას და ქტესიფონისთვის პირდაპირი საფრთხის შექმნას. ეს უკანასკნელი ფაქტორი ძალზედ მნიშვნელოვანი იყო, რადგად დედაქალაქის დაკავება რეალურად ომის დასრულებას ნიშნავდა. შესაბამისად, არშაკიანთა მიზანი იყო რომაელების ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან გაგდება, თუმცა შიდა სისუსტისა და რომის იმპერიის სამხედრო ძლიერების პირობებში, პართელების მცდელობები წარუმატებელი იყო.

სასანიანების აღზევებას არ შეუცვლია ბევრი რამე. არდაშირმა დედაქალაქი ისევ ქტესიფონი გამოაცხადა, ხოლო მესოპოტამიასა და ირანში დინასტიის ძალაუფლების განმტკიცებისათვის ისევ საჭირო იყო რომაელებისგან ჩრდილოეთ მესოპოტამიის ციხესიმაგრეების გათავისუფლება. რომის ერთ წარმატებულ შეტევას ქტესიფონზე შეიძლება გამანადგურებელ შედეგებამდე მიეყვანა ახალი დინასტია. ზუსტად ამიტომაც, სასანიანები მთავარი შეტევა ჩრდილოეთის მიმართულებით დაიწყეს და მნიშვნელოვან წარმატებებსაც მიაღწიეს. არდაშირმა ნისიბინისა და კარის ალების გარდა, მოახერხა სპარსეთის ყურედან ჩრდილოეთ მესოპოტამიამდე სავაჭრო გზების ხელში ჩაგდება. მისი შვილის შაპურ I-ის მეფობაში ომი გაგრძელდა. იმპერატორი გორდიანე III (238-244 წწ.) ბრძოლაში იღუპება, მის მემკვიდრეს ფილიპე არაბს (244-249 წწ.) უწევს სომხეთზე და აღმოსავლეთ საქართველოზე გავლენის გავრცელებაზე უარის თქმა. შაპურთან ბრძოლაში მეორე რომაელი იმპერატორიც აღწევს სავალალო შედეგს. 260 წელს ედესასთან იმპერატორი ვალერიანე და სხვა რომაელი მაღალჩინოსნები ტყვედ ჩაუვარდნენ ირანელებს.

საინტერესოა, იყინებდნენ თუ არა სასანიანები აქემენიანთა დინასტიის მემკვიდრეობას როგორც ოფიციალურ საგარეო პოლიტიკურ კურსს – დაებრუნებინათ დარიოს III-ის დროს დაკარგული მიწები? თუ ეს განცხადებები გამოიყენებოდა მხოლოდ იდეოლოგიური მიზნებისთვის – ქვეყნის შიგნით სასანიანი ლიდერების პრესტიჟის ასამაღლებლად მუდმივი საგარეო მტრის არსებობაზე აქცენტის გადატანით? რომაულ/ბიზანტიურ-სასანიური ურთიერთობების დინამიკა III საუკუნიდან გვიანანტიკურობის დასრულებამდე მიუთითებს იმაზე, რომ შაჰანშაჰები აქტიურად მისდევდნენ აქემენიანი მმართველების იდეოლოგიას კონსტანტინოპოლთან ურთიერთობებში, მაგრამ დაახლოებით იმავე მიზნებისთვის, როგორც ამას აკეთებდნენ ბიზანტიელები თავისი *imperium sine fine*-ს იდეოლოგიით. ამ თავის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დასკვნა ის არის, რომ რომსა/ბიზანტიასა და ირანს შორის წარმოებული ომების ინიციატორები ყოველთვის სასანიანები არ ყოფილან. უფრო მეტიც, ბევრ შემთხვევაში ირანელი მმართველების ქმედებები უფრო თავდაცვითი, ხოლო ბიზანტიელების კი უფრო აგრესიული იყო. ორივე იმპერია მიიღტვოდა „მსოფლიო ბატონობის“ საკუთარი ვერსიისკენ. ეკონომიკა, იდეოლოგია, სამხედრო საქმე, დიპლომატია და რელიგია დიდ როლს ასრულებდნენ ამ პრეტენზიების განხორციელებაში. ზუსტად ამ საპირისპირო იდეოლოგიებმა განაპირობა, რომ ორ იმპერიას შორის ვერ მოინახა ის საერთო ინტერესი, რომელიც ხელს შეუწყობდა შავი ზღვიდან არაბეთის ნახევარკუნძულამდე არსებულ საზღვარზე გრძელვადიანი სიმშვიდის დამყარებას.

ირანული სტრატეგია: არაბები იმპერიის საზღვრებთან

ირანელებისა და სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში მცხოვრები არაბი ტომების ურთიერთობების დასაწყისი აქემენიანთა პერიოდით (ძვ. წ. 550-331 წწ.) თარიღდება, როდესაც კამბისემ ეგვიპტეში ლაშქრობისას არაბეთის ტერიტორია, კერძოდ, მისი ჩრდილოეთი ნაწილი – ჰიჯაზი – გაიარა (ბოსვორტი, 1983: 593-598). სირია-მესოპოტამიის უდაბნოს ნაწილები დროდადრო გადადიოდა ერთი

ძალის ხელიდან მეორეში. სელევკიდებისა და პართელების მიერ შექმნილი სახელმწიფოებიც დაინტერესებულები იყვნენ სამხრეთიდან მომდინარე არაკონტროლირებადი არაბი ტომების შეკავებაში. ერაყის უკიდურესი სამხრეთი ნაწილი იყო ის წერტილი, სადაც უდაბნოდან მოსული არაბები სახლდებოდნენ მესოპოტამიაში და უშუალო კონტაქტში შედიოდნენ შუამდინარეთში არსებულ ამა თუ იმ იმპერიასთან. მსგავსი მდგომარეობა სუფევდა სასანიანთა პერიოდშიც.

არაბების ძალა პართელების დროს კონცენტრირებული იყო ქალაქ ჰატ-რაში, რომელიც ცენტრალურ ერაყში მდებარეობდა. 224-226 წლებში არდაშირის ხელისუფლებაში მოსვლით, სასანიანებმა ჰატრა დაიპყრეს და მის ნაცვლად წინა პლანზე წამოწიეს ახალი ქალაქი ჰირა, რომელიც შუამდინარეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობდა (ედველი, 2008: 133-155). სასანიანებმა მოკავშირეებათ ლახმიდთა კონფედერაცია აირჩიეს (მოგვიანებით ამის საპირწონედ, რომაელებმა ლასანიანთა კონფედერაცია შექმნეს პალესტინის პროვინციის საზღვრის გასწვრივ). ჰირის დაარსება არდაშირის მიერ მეტყველებს იმაზე, თუ რა სახის გეოპოლიტიკური ცვლილება მოხდა მახლობელ აღმოსავლეთში. სასანიანები, ისევე როგორც მოგვიანებით ბიზანტიელები, თავიანთ მოკავშირე არაბების ლიდერებს მეფის ტიტულს ანიჭებდნენ. ასე მაგალითად, სასანიანების ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი არაბი მოკავშირე იყო იმრუ ალ-ქაიში, რომელიც III საუკუნის ბოლოსა და IV-ის დასაწყისში ქ. ჰირიდან სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში საკუთარ (შესაბამისად, ირანის) პოლიტიკურ გავლენას ავრცელებდა (ბოსვორტი, 1983: 598-605). მისი ოფიციალური ტიტულატურა ითვლიდა „ყველა არაბთა მეფის“ ტიტულსაც (ფოუდენი, 1999: 149-160). ნასრიდების გავლენა ჰიჯაზამდე (არაბეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთი) ვრცელდებოდა, რაც მეტყველებს იმაზე, რომ სასანიანთა არაბ მოკავშირეებს უფრო დიდი გავლენა გააჩნდათ, ვიდრე კონსტანტინოპოლის არაბ მოკავშირეებს.

ნასრიდების ძალაუფლება მთლიანად დაფუძნებული იყო ქტესიფონიდან მომდინარე პოლიტიკურ და ეკონომიკურ მხარდაჭერაზე. არსებობს ცნობები, რომ შაჰანშაჰები არაბ მოკავშირეებს

მინის ნაკვეთებს და იქიდან გადასახადების თავისებურად აკრეფის უფლებასაც აძლევდნენ (ბოსვორტი, 1983: 600-612). ნასრიდების ლაშქარი შედგებოდა მოკავშირე არაბებისგან, რაც გვიჩვენებს როდენ ფართო იყო მათი მოქმედების არეალი. არაბი ისტორიკოსები (მათ შორის ალ-ტაბარი) ახსენებენ იმასაც, რომ შაჰან-შაჰები ნასრიდებს 1,000-კაციან რაზმს უგზავნიდნენ, რომელიც ერთი წლის განმავლობაში არაბი მმართველის ძალაუფლებას ექვემდებარებოდა და ყოველ წელს ირანიდან მოსული ახალი რაზმით იცვლებოდა (ბოსვორტი, 1983: 598-605). წყაროებიდან ჩანს ისიც, რომ ეს სასანური საჯარისო რაზმი ნასრიდების დამრტყმელი ძალის ბირთვს წარმოადგენდა. როგორც ბიზანტიელების მოკავშირე არაბები, ნასრიდებიც იცავდნენ სავაჭრო გზებს სასანური ირანის მესოპოტამიური საზღვრის გასწვრივ. ხოსრო ანუშირვანის მიერ დანიშნული არაბი მმართველი ალ-მუნდირი, მაგალითად, თავის გავლენას ჰიჯაზამდე ავრცელებდა. სასანიანებს პოტენციურად შეეძლოთ მექასა და იათრიბამდე (მედინა) მიმავალ სავაჭრო გზებზე გავლენის მოხდენა. მოგვიანო პერიოდის არაბული წყაროები იხსენიებენ, რომ შაჰანშაჰ კავადის მმართველობაში, როდესაც ამ უკანასკნელმა ხელი შეუწყო მაზდაკის მოძრაობის (ქრისტენსენი, 1994: 316-340) გავრცელებას იმპერიაში, არაბმა ტომებმა იგივე გააკეთეს ჰიჯაზში და თითქოს მაზდაკიტების მსხვილი დაჯგუფება არსებობდა მექაში მუჰამედის აღზევების შემდეგაც კი (ბოსვორტი, 1983: 598-612).

კავშირი ჰირასა და იათრიბს შორის არაბი ბელუჩი ტომების მიმართ ნასრიდთა პოლიტიკის ერთ-ერთ კომპონენტს წარმოადგენდა. ხელშეკრულებები იდებოდა ადგილობრივ არაბ მმართველებთან, რათა ამ უკანასკნელებს მცირე სამხედრო შენაერთები მიეწოდებინა ნასრიდების მთავარი სამხედრო ძალისთვის. კონსტანტინოპოლის არაბ მოკავშირეებთან შედარებით, სასანიანები ნასრიდებს უფლებას აძლევდნენ თავის დაქვემდებარებულ არაბ ტომებში გადასახადები აეკრიფათ. ახლო მოკავშირეებს ნასრიდი ლიდერები მინის ნაკვეთებსაც ჩუქნიდნენ (პიგულევსკაია, 1964: 127-155; ბოსვორტი, 1983: 598-612).

არაბი მოკავშირეების დახმარებით სასანიანთა მიერ აგებული ძალთა ბალანსი სირია-მესოპოტამიის უდაბნოსა და არაბეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთ ნაწილში რყევა დაიწყო მას შემდეგ, რაც VI საუკუნის დასაწყისში კონსტანტინოპოლმა გააძლიერა ჯაფნიდებისთვის (ლასანიანთა კონფედერაციის ერთ-ერთი ტომი) სამხედრო და ეკონომიკური მხარდაჭერა, ხოლო მათ მეთაურს მეფის ტიტულიც უბოძა. ამის პარალელურად, არაბეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთით არაბთა კიდევ ერთი ტომობრივი კონფედერაცია – კინდა – აღზევდა. მათ მოახერხეს 525 წელს დროებითი ნასრიდების დედაქალაქის ჰირის აღებაც კი, ხოლო შაჰანშაჰი კავადი იძულებული იყო ევფრატის სამხრეთი ნაწილი არაბულ ტომებთან საზღვრად აღეიარებინა. 529 წელს ხოსრო ანუშირვანის აღზევებით ნასრიდებმა დაიბრუნეს დედაქალაქი ჰირა, გაანადგურეს კინდას კონფედერაციის წევრები და ისევ შეუდგნენ თავისი გავლენის გავრცელებას სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში.

ზემომოყვანილი არაბი ტომების მიმართ სასანიური პოლიტიკის მიმოხილვა არ არის სრული სურათი იმ რთული პროცესებისა, რაც სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში მიმდინარეობდა. თუმცა განხილული ცალკეული მაგალითები საშუალებას გვაძლევს დავინახოთ როგორი იყო სასანიანებზე დამოკიდებული სამეფოს მოდელი. დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ იმპერიას გააჩნდა:

1. გრძელვადიანი ხედვა სირია-მესოპოტამიის საზღვრის მიმართ იქ მცხოვრები არაბი ტომების სამხედრო, ეკონომიკური და კულტურული თვისებების გათვალისწინებით;
2. კონსტანტინოპოლის მოკავშირე არაბი ტომებისგან მკვეთრი განსხვავებით, სასანიანების მოკავშირე ნასრიდებს მოქმედების უფრო ფართო არეალი გააჩნდათ;
3. გავლენის არეალთან ერთად, ნასრიდებს გააჩნდათ მეტი ეკონომიკური დამოუკიდებლობა გადასახადების აკრეფისა და მინის ნაკვეთების დარიგების სახით;
4. ნასრიდებს, კონსტანტინოპოლის არაბ მოკავშირეებთან შედარებით, უფრო მძლავრი სამხედრო ძალაც გააჩნდათ.

ყოველივე ეს მიუთითებს ირანის სურვილზე, არაბეთის ნახევარკუნძულზე საკუთარი ინტერესები დაიცვას, რისთვისაც

მსხვილ პოლიტიკურ ინვესტიციას ახორციელებდა ადგილობრივ არაბულ დაჯგუფებებში. III საუკუნის შუა ხანიდან არაბებისადმი ირანის მიერ გატარებული პოლიტიკა მიუთითებს იმაზე, რომ იმპერიას კარგად ჰქონდა დანახული რაოდენ მნიშვნელოვანი იყო არაბების როლი არა მხოლოდ ევფრატის საზღვრის უსაფრთხოებისთვის, არამედ ბიზანტიაზე ეკონომიკური უპირატესობის მიღწევისთვისაც. თუ პართიის იმპერიის არსებობისას ვაჭრობა ინდოეთსა და რომის იმპერიას შორის უმეტესწილად ხმელეთით, ირანის ტერიტორიის გავლით მიმდინარეობდა, სასანიანების აღზევების შემდეგ ვითარება მკაფიოდ შეიცვალა. შაჰანშაჰები რომაელ და შემდეგ ბიზანტიელ ვაჭრებს დამატებით გადასახადებს უწესებდნენ (პიგულევსკაია, 1964: 120-163; რუბინ, 1989: 400-419), რითიც ბიზანტიისთვის ვაჭრობა ინდოეთსა და ჩინეთთან მკვეთრად არამომგებიანი გახდა. ბიზანტიამ ახალი სავაჭრო გზების ძებნა დაიწყო ინდოეთთან ვაჭრობისთვის და ეს გზა უნდა ყოფილიყო წითელი ზღვის გავლით და არაბეთის ნახევარკუნძულის შემოვლით (რუბინი, 1989: 400-419).

სასანიანებს კარგად ესმოდათ ეს საფრთხე და ამიტომაც საჭირო იყო არაბი მოკავშირეებისთვის მძლავრი ეკონომიკური და პოლიტიკური დახმარების განევა. სასანიანების არაბული პოლიტიკის არეალი რამდენიმე ათას კილომეტრზე იყო გადაჭიმული. მის არაბ მოკავშირეებს ერთდროულად შეეძლოთ სამხედრო ოპერაციების გატარება რამდენიმე ფრონტზე. ყოველივე ეს მეტყველებს იმაზე, რომ ირანს საკმაოდ კარგი სადაზვერვო აპარატი ჰქონდა. ყოველივე ეს, თავის მხრივ, მიუთითებს ირანელებში, ბიზანტიელების მსგავსად, არაბების მიმართ საკუთარი პოლიტიკური და ეკონომიკური სტრატეგიის არსებობაზე.

ირანული სტრატეგია: ე. წ. receptio სისტემა?

ბუნებრივია, „სასანური ციხესამაგრე“, რომელსაც შაჰანშაჰები საუკუნეების განმავლობაში აშენებდნენ და აძლიერებდნენ, ვერ შეძლებდა ყოველთვის რამდენიმე ფრონტიდან შემოსული მტრის მოგერიებას. ამიტომაც სასანიანები ქვეყნის შიგნით ნომადების

მიღებაზე უარს არ ამბობდნენ. უფრო მეტიც, როგორც ქვემოთ გამოჩნდება, იმპერიას ქვეყნის შიგნით უცხო ძალების მიღების მთელი სისტემა ჰქონდა ჩამოყალიბებული.

ისტორიკოსებს სათანადო ყურადღება აქვთ დათმობილი რომის/ბიზანტიის იმპერიის შიგნით გერმანული თუ ნომადური ტომების შეშვების საკითხისადმი. ისტორიკოსთა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ რომს ჩამოყალიბებული პოლიტიკა გააჩნდა, თუ როგორ უნდა შემოეშვა, დაეყო, გაენაწილებინა და სასოფლო-სამეურნეო მიწებზე მიეზა შემოსული უცხო დაჯგუფებები (შტიკლერი, 2007: 495-514). ზოგი ამ პოლიტიკას *receptio* სისტემას უწოდებს (ბერნსი, 1994: 247-269). მკვლევართა მეორე ნაწილი ფიქრობს, რომ იმპერატორებს არ გააჩნდათ წინასწარ ჩამოყალიბებული პოლიტიკა.

ჩვენ აქ მკვლევართა პირველ ჯგუფს მივემხრობით და შევეცდებით ვაჩვენოთ, ჰქონდა თუ არა სასანურ ირანს *receptio* სტრატეგია უცხო ტომების მიმართ? განვიხილოთ საინტერესო პასაჟი X-XI საუკუნეების სპარსელი ისტორიკოსის იბნ მისქავაიჰის წყაროდან „ხალხთა გამოცდილება“ (Ibn Miskawaih, 1999: 199-201):

„შემდეგ, ჩვენი მეფობის 37-ე წელს (რაც დაახლოებით 568-569 წწ. უნდა ემთხვეოდეს – ე. ა.) ოთხმა თურქულმა ტომმა ხაზართა რეგიონიდან, რომელთაგანაც თითოეულს თავისი მეფე გააჩნდა, წერილი მოგვწერეს, სადაც აღწერდნენ იმ სირთულეებს, რაც მათ გადაიტანეს; საკუთარ სიღარიბესა და მონობას აცხადებდნენ ჩვენდამი. მათ გვთხოვეს დავესახლებინეთ როგორც მოკავშირეები და ჩვენ შური არ გვეძია იმაზე, რაც ჩვენმა სამეფომ მათ ხელში გამოიარა. სამაგიეროდ, ისინი გვიჩვენებდნენ, იქნება ეს ბრძოლაში, თუ სხვა რამეში, ყველა იმ უპირატესობას, რაც მათ გააჩნიათ. ჩემთვის ნათელი გახდა, რომ ბევრ სარგებელს ვნახავდი მათი შეშვებით. ამავდროულად, მეშინია იმისიც, რომ სიღარიბის გამო რომაელთა იმპერატორის (ე. ი. ბიზანტიის იმპერატორი – ე. ა.) მოკავშირეები არ გახდნენ, რომელიც ამით ჩვენ-

ზე ძლიერი გახდება. რამდენიმეჯერ უკვე მომხდარა, როდესაც იმპერატორმა (ე. ი. ბიზანტიის იმპერიის – ე. ა.) დაიქირავა ესენი (ბარბაროსები – ე. ა.) ჩვენთან საომრად. ის, რამაც აიძულა ამ მეფეებს უკან დაეხიათ, იყო თურქების სიმამაცე...

შესაბამისად, მე მივწერე მათ, რომ მივიღებდი იმათ ვინც ჩვენთან მოვიდოდა... მე, აგრეთვე, მივწერე „კარის“ მარზპანს და ვუბრძანე ისინი (თურქები – ე. ა.) ნელ-ნელა შემოეშვა. მან შემატყობინა, რომ 50,000 ადამიანი მივიდა მასთან, თავის მეუღლეებთან, შვილებსა და ოჯახის სხვა წევრებთან. მათი 3,000-მდე ბელადი მივიდა მასთან (მარზპანთან) თავისი საოჯახო მეურნეობით, ცოლებით, შვილებით და ოჯახის სხვა წევრებით.

როდესაც ყოველივე ეს შემატყობინეს, მე ვისურვე, ისინი ახლოს მომეყვანა, რომ მეჩვენებინა ჩემი გულუხვობა მათდამი და ის პატივი და ღიღობა, რომელიც მიწოდდა მათვის გადამეცა, რათა მათი რწმენა გამეზარდა ჩვენს მხედართმთავრებში, თითქოსდა ჩვენ გვინდოდა მათი გაშვება რომელიმე ამ მხედართმთავრის სარდლობის ქვეშ, ხოლო ყოველი მათგანი ყოფილიყო ერთგული. მე თვითონ ჩავედი ადარბაიჯანში და მივეცი უფლება, შემოსულიყვნენ ქვეყანაში.

მე მივედი 53,000 თურქთან და ვუბრძანე სამხედრო წყობაში ჩამდგარიყვნენ დათვალიერებისთვის...

შესაბამისად, მე მაღლობა გადავუხადე ღმერთს და ვბრძანე, რომ ეს თურქები შვიდ ჯგუფად დაყოფილიყვნენ ოჯახის წევრებთან ერთად. მათგან ამოვირჩიე რამდენიმე ადამიანი და მათ ზედამხედველებად დავნიშნე. ამათ მე დავურიგე მიწის ნაკვეთები, ხოლო მათ თანამავლებს სახელმწიფო თანამდებობები. მე ვუბრუნველყვე მათვის საკვების დანესება და ვბრძანე მათი წყლით უხვ მიწებზე განსახლება. მათი ნაწილი განვასახლე ჩემი ერთ-ერთი გენერლის ზედამხედველობის ქვეშ მარგიანაში (მერვში – ე. ა.), სხვა ნაწილი – ლანში,

ხოლო მესამე ნაწილი კი ადარბაიჯანში. მე განვასახლე ისინი იქ, სადაც იყო საამისო საჭიროება, მარზპანის ზედამხედველობის ქვეშ. ამის შემდეგ მე ყოველთვის ვხედავდი, როგორი ერთგულები და შრომისმოყვარე იყვნენ ისინი ყოველ საქმეში. ამან კი დიდი ბედნიერება მოგვითანა ყველა ქალაქში, სასაზღვრო ზონაში და ციხესიმაგრეში.“

წყაროს ამ მონაკვეთში ბევრი საინტერესო ფაქტია შემონახული, რაც საჭიროებს დეტალურ ახსნას. როგორც ვხედავთ, სასანიანი მმართველები წინასწარ ზრუნავდნენ იმაზე, რომ ბარბაროსი ტომების განსახლება სამინათმოქმედო ტერიტორიაზე უნდა მომხდარიყო. ეს კი ერთადერთი გარანტია იყო იმისა, რომ ნომადები ცხოვრების ახალ წესზე გადასულიყვნენ, რითიც იძულებული იქნებოდნენ, მიეტოვებინათ ცხენი როგორც სამხედრო იარაღი. ამავდროულად, მათი განსახლება არ უნდა მომხდარიყო ერთ ტერიტორიაზე, არამედ რამდენიმე ურთიერთდაშორებულ ადგილას, რაც აჯანყების შემთხვევაში შესაძლებელს ხდიდა ამბოხებულების შედარებით მარტივად დამარცხებას. უცხო ძალის მიღება აძლიერებდა სასანიანთა სამხედრო პოტენციალს (იგივე ხდებოდა რომის იმპერიაში). თურქების ირანში განსახლების ზემომოცემული თარიღი ემთხვევა ზუსტად იმ პერიოდს, როდესაც ბიზანტია ცდილობდა თურქებთან ერთად სასანიანთა წინააღმდეგ საერთო კავშირის გაბმას.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ გვიანანტიკურ ეპოქაში ორი დიდი სახელმწიფო ბიზანტია და ირანი მეტნაკლებად თანაბარ ძალებს წარმოადგენდნენ. შევეცადე მეჩვენებინა, რომ სასანიანებს, როგორც რომაელებს/ბიზანტიელებს, გააჩნდათ გრძელვადიანი ხედვა იმპერიის საზღვრების დასაცავად. მათ, როგორც ვნახეთ, რომაელებზე/ბიზანტიელებზე დიდი საფორტიფიკაციო ნაგებობებიც კი ააგეს⁶³.

⁶³ თუნდაც რაინსა და დუნაის გასწვრივ აგებული კედლები რომ განვიხილოთ, სასანიანების სამხედრო ამბიციები მეტად აღემატებოდა რომაელებისას. ამავდროულად

მაგალითად, თუ გადავხედავთ სასანიანთა იმპერიის რუკას ხოსრო ანუშირვანის მმართველობის პერიოდში (იხ. რუკა 3), ნათელი გახდება, რომ ირანელებმა საკუთარი იმპერია ერთ დიდ ციხესიმაგრედ აქციეს ყველა საზღვარზე კედლებისა და ციხესიმაგრეების აგებით. ამის გაკეთება ვერ მოხერხდებოდა, რომ იმპერიის მმართველებს არ ჰქონოდათ გააზრებული იმპერიის ზოგადი სტრატეგიული მდგომარეობა მთლიანად მახლობელ აღმოსავლეთში. ამაში იგულისხმებოდა ისეთი საკითხების განხილვა, როგორც იყო როგორ დაეცვათ თითოეული საზღვარი ამა თუ იმ მტრის წინააღმდეგ; როგორ გამოეყენებინათ გეოგრაფიული ბარიერები პირველი მიზნის მისაღწევად; როგორ ესმოდათ სასანიანებს თუ სად უნდა დამთავრებულიყო მათი იმპერიის საზღვრები – სადამდე უნდა გაგრძელებულიყო იმპერიის ექსპანსია.

სასანიანთა საგარეო პოლიტიკურ მიზნებზე საუბრისას ნათელი გახდა, რომ იმპერია არ ცდილობდა უსაზღვროდ ტერიტორიების გაფართოებას. არდაშირ I-ის მმართველობიდანვე კაგრად ჩანს როგორ ტრამექტორიას დაიჭერს იმპერიის სამხედრო პოლიტიკა მომდევნო ათწლეულებში⁶⁴. III საუკუნის 20-იანი წლების რუკაზე ერთი შეხედვით ნათელი ხდება, რომ არდაშირის ისევე, როგორც ყველა მომდევნო შაჰანშაჰის მიზანი იყო ჩრდილოეთ მესოპოტამიის გათავისუფლება. ეს საჭირო იყო იმპერიის დედაქალაქის და შესაბამისად მთლიანად იმპერიის უსაფრთხოებისთვის⁶⁵, რადგან ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან, გეოგრაფიული ლანდშაფტის გამო, საკმაოდ მარტივი იყო სამხრეთით, ქტესიფონამდე მიღწევა. სამხედრო კამპანიების მიმართულებები ადასტურებს, რომ

ლად, კედლების სიდიდე მხოლოდ სამხედრო ამბიციებზე არ უნდა მეტყველებდეს, არამედ არსებული მტრის სიძლიერეზე.

⁶⁴ თუმცა მოგვიანებითაც, IV-VI საუკუნეებში სასანიანთა სამხედრო კამპანიების მიმართულებების განხილვისას, შეგვიძლია დავინახოთ, რომ აქცენტი ხშირად მტრის შეტევების პრევენციისთვის ხორციელდებოდა. ეს ეხება სასანიანთა ურთიერთობებს ბიზანტიელებთანაც. მეტიც, ბიზანტიელები აგრესორის როლში უფრო ხშირად გამოდიოდნენ ვიდრე სასანიანები.

⁶⁵ დედაქალაქის – ქტესიფონის – მნიშვნელობა თუნდაც იმ მაგალითებითაც მტკიცდება, როდესაც ხდებოდა მისი აღება ბიზანტიელების მიერ. ბიზანტიის იმპერატორის ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობა 620-იანი წლების ბოლოს ამის დასტურია. ქტესიფონის დაცემა საომარი მოქმედებების დასრულებას ნიშნავდა.

რომაელებისთვის/ბიზანტიელებისთვის მთავარ სამიზნეს, უმეტეს შემთხვევაში, ქტესიფონის აღება იყო, ხოლო სასანიანებისთვის – რომაელების ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში არშეშვება.

ზემოთ ვიმსჯელებთ სასანიანთა ტერიტორიულ ექსპანსიაზე. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, 360-380 წლებში მნიშვნელოვანი რომაული ციხესიმაგრეების შემოერთების შემდეგ, სასანიანები არ ცდილობდნენ, დამატებითი ტერიტორიები შემოეერთებინათ. შაპურ I და ხოსრო ანუშირვანის მაგალითები საკმაოდ თვალსაჩინო იყო. ჩვენ აგრეთვე ვისაუბრეთ რამდენად რეალური იყო სასანიანთა მმართველების მოთხოვნები რომაელ იმპერატორებისთვის, აქემენიანთა ტერიტორიები დაებრუნებინათ ირანისთვის. ყურადსაღებია ისიც, რომ ეს მოთხოვნები რეალობასთან არ იყო კავშირში და უფრო რიტორიკულ ხასიათს ატარებდა.

საფორტიფიკაციო ნაგებობებისთვის გეოგრაფიულად საჭირო ადგილების შერჩევა საკმაოდ რთულ საქმეს წარმოადგენდა. ეს ითვალისწინებდა, არა მარტო გეოგრაფიის კარგ ცოდნას, არამედ მასშტაბური გეოლოგიური სამუშაოების გატარებასაც. ამასთან ერთად, ირანელების მიერ თავდაცვითი ნაგებობების აღმართვა მეტყველებს იმპერიაში ხანგრძლივი სამხედრო ტრადიციის არსებობაზე. თუ რომის/ბიზანტიის იმპერიაში საუკუნეობრივი სამხედრო ტრადიცია შემონახულია მრავალ სამხედრო ტრაქტატში. სამწუხაროდ, იმავს ვერ ვიტყვით სასანურ ირანზე. წერილობითი სახით რომაელების მიერ შექმნილი ტრაქტატების მსგავსი დოკუმენტები არ გვხვდება, მაგრამ სასანური ირანის თავდაცვითი კედლებისა და ციხესიმაგრეების ადგილმდებარეობა და მათი გამოყენება ომში, მეტყველებდა ირანელების მაღალ სამხედრო ცოდნაზე. შაჰანშაჰებს ესმოდათ საიდან მომდინარეობდა იმპერიისთვის უმთავრესი და მეორეხარისხოვანი საფრთხე. მიუხედავად იმისა, რომ ირანელებს, რომაელების მსგავსად, არ გააჩნდათ ზუსტი გეოგრაფიული რუკები, მათ მიერ აღმართული კედლები სამხრეთ კავკასიისა და ცენტრალური აზიის სამხრეთი ნაწილის დასაცავად, მეტყველებს გეოგრაფიის ცოდნის მაღალ დონეზე. ხოლო კედლე-

ბის მასშტაბები მიესადაგებოდა საზღვარზე არსებულ საფრთხეებს.

თავდაცვითი კედლების განლაგება, მაგალითად, კასპიის ზღვის დასავლეთ მხარეს, დარუბანდის ციხესიმაგრის ჩრდილოეთითა და სამხრეთით, მეტყველებს ირანელებში როგორც წინახაზზე-თავდაცვის, ასევე უკანა-ხაზზე-თავდაცვის სტრატეგიების ერთდროულ გამოყენებაზე.

ისლამამდელი არაბების თავდასხმები, ძირითადად, საზღვრისპირა დაუცველ დასახლებებზე ხორციელდებოდა. შესაბამისად, ისინი იმპერიას სახელმწიფოებრივ საფრთხეს არ უქმნიდნენ, თუმცა ეკონომიკური ზიანი შეიძლება საკმაოდ მაღალიც ყოფილიყო. აქედან გამომდინარე, ირანელების მიერ აგებული კედელი მესოპოტამიის სამხრეთით არ იყო მასშტაბური ნაგებობა. შაჰანშაჰებს დიდი კედელი უბრალოდ არ სჭირდებოდათ. საკმარისი იყო მცირე კედლის აგება ვაჭრობის გასაკონტროლებლად და არაბების მცირე თავდასხმების შესაჩერებლად.

ევრაზიის სტეპებში მცხოვრები ნომადები უფრო დიდ პრობლემას წარმოადგენდნენ. მათ მიერ განხორციელებული თავდასხმების არეალი შთამბეჭდავი იყო და გადაიჭიმებოდა თანამედროვე პაკისტან-ავღანეთის ტერიტორიიდან, თურქმენეთ-ირანის საზღვრიდან შუა აზიაში, ჩრდილოეთ კავკასიონამდე. გარდა გეოგრაფიული არეალისა, ნომადებს განსაკუთრებული უპირატესობა გააჩნდათ ომის წარმოებაში – ცხენი. შესაბამისად, მათი შეტევების შესაჩერებლად სასანიანებმა გადანყვიტეს მსხვილი საფორტიფიკაციო ნაგებობები გაეშენებინათ იმპერიის მთელ ჩრდილოეთ საზღვრზე, სადაც ბუნებრივი ბარიერების ნაკლებობა იყო.

ირანელების ყველაზე დიდი მეტოქე ბიზანტია იყო, მაგრამ საზღვარი ორ იმპერიას შორის საკმაოდ პატარა მონაკვეთზე იკვეთებოდა – ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და სომხეთში. გეოგრაფიული პირობებიდან (უმეტესად მთიანი რელიეფი) გამომდინარე, ირანელებს კარგად ესმოდათ, რომ რომალების შესაჩერებლად ყველაზე ეფექტური ციხესიმაგრეების ჯაჭვების აგება იქნებოდა.

რომის/ბიზანტიის იმპერიასთან ირანელების წარმატებული კონკურენცია მხოლოდ სამხედრო კუთხით როდი შემოიფარგლე-

ბოდა. მე ვისაუბრე როგორ შექმნეს სასანიანებმა რომაელების სა-
პასასუხოდ საკუთარი კლიენტელა თავისი საზღვრების გასწვრივ.
ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანდა სასანიანების პოლიტიკაში წი-
ნაისლამური ხანის არაბებთან მიმართებაში. სასანიანები იყენებ-
დნენ ფულს, ტიტულებს, მიწების დარიგებასა და სხვა ხერხებს ამა
თუ იმ პატარა ხალხის ლიდერის/მხედართმთავრის მორჩილების
მოსაპოვებლად.

ნაშრომის ამ ნაწილის ერთ-ერთი მთავარი დასკვნა არის, რომ
სასანიან მმართველებს შეეძლოთ სტრატეგიულად ემსჯელათ და
კარგად ჰქონდათ გააზრებული რა ინტერესები ამოძრავებდა იმ-
პერიას. მნიშვნელოვანი გადანწყვეტილების მიღებამდე კი, სავარა-
უდოდ, დიდი ყურადღება ეთმობოდა ეკონომიკურ, სოციალურ თუ
რელიგიურ საკითხებს. ჩვენ ვიცით როგორ იღებდა გადანწყვეტი-
ლებებს იუსტინიანე. შეგვიძლია იგივე სურათის წარმოდგენა შა-
ჰანშაჰების კარზეც.

თავი VI

ბიზანტია და ქრისტიანული პროზელიტიზმი

ქართლის გაქრისტიანება IV საუკუნის პირველ ნახევარში საკმაოდ რთული ეკონომიკური და სოციალური პროცესების თანმდევი მოვლენა იყო. უფრო მეტიც, ახალმა რელიგიურმა მრწამსმა მნიშვნელოვანი კვალი დატოვა ქართლის საგარეო პოლიტიკაზეც. ქრისტიანობამ ქართლი რომთან, შემდეგ ბიზანტიურ სამყაროსთან კიდევ უფრო მეტად დაახლოვა. ამან გააძლიერა სასაზღვრო ირანის რელიგიური და პოლიტიკური წნეხი რეგიონზე. საკმაოდ ბევრი დაინერა საქართველოსა თუ დასავლეთში ქართლში ქრისტიანობის გავრცელებასა და მის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადებაზე (ჰაასი, 2008). ნაშრომებში ყურადღება, ძირითადად, საქართველოში მიმდინარე რელიგიურ და ეკონომიკურ პროცესებზე არის გამახვილებული. ნაკლები ითქმის იმდროინდელ რომაულ სამყაროში არსებულ რელიგიურ მოვლენებზე, მაგალითად, ქართლის პარალელურად, IV-V საუკუნეებში, კიდევ რომელ ქვეყნებში მიმდინარეობდა გაქრისტიანება. შეგვიძლია თუ არა დავინახოთ საერთო მახასიათებლები, მაგალითად, გუთების, ეთიოპელების და ქართველების გაქრისტიანებაში? რამდენად დიდი იყო კონსტანტინოპოლის როლი იმპერიის სამეზობლოში მცხოვრები ხალხების გაქრისტიანებაში? შეგვიძლია ვილაპარაკოთ ბიზანტიელი იმპერატორების ერთგვარ „გეგმაზე“ ქრისტიანობის გამიზნულ გატანაში იმპერიის საზღვრებს გარეთ? ცდილობდნენ თუ არა, იმპერიის მესვეურები ხელი შეეწყობთ პირველ რიგში იმ ხალხების და ტერიტორიების გაქრისტიანებისთვის, რომელიც მნიშვნელოვანი იყო კონსტანტინოპოლისთვის როგორც ეკონომიკური და პოლიტიკური, ასევე საზღვრების უსაფრთხოების კუთხით?

ამ თავში ნაჩვენებია იქნება, რომ რომაელი/ბიზანტიელი იმპერატორები, ზოგ შემთხვევაში, ქრისტიანობის გავრცელების პირდა-

პირი ინიციატორები იყვნენ, ზოგ შემთხვევაში კი ახალი რელიგიის გავრცელება იმპერიისგან დამოუკიდებლად მიმდინარეობდა. თუმცა მაშინაც, როდესაც იმპერიის მესვეურები მოგვიანებით გეზულობდნენ ამა თუ იმ მეზობელი ხალხის (მაგ. ქართველები და ეთიოპელები) გაქრისტიანების შესახებ, ფინანსური და პოლიტიკური მხარდაჭერის გამოყოფა კონსტანტინოპოლიდან როგორც წესი არ იგვიანებდა.

ქრისტიანობის გავრცელება რომის იმპერიაში ახალი წელთაღრიცხვიდან დაიწყო, თუმცა ახალი რელიგიის ინსტიტუციონალიზაცია ან, ყოველ შემთხვევაში, ამის მცდელობა, IV საუკუნის დასაწყისიდან გვხვდება (სვენციცკაია, 1987: 76-89, 161-174). 324 წელს კონსტანტინე დიდის მიერ ლიცინიუსზე, თავის აღმოსავლელ იმპერიულ კოლეგაზე, გამარჯვების მოპოვებისა და რომაული სამყაროს ერთპიროვნულ მმართველად გახდომის მიუხედავად, ქრისტიანობა არ გამოცხადებულა იმპერიის ოფიციალურ რელიგიად (ბარნსი, 1985: 126-130; კემერონი, 1993: 57-65). არც 313 წლის ოქტომბერში გამოცემული „მილანის ედიქტი“, არც 325 წელს კონსტანტინოპოლის მოპირდაპირე სანაპიროზე მოწვეული ნიკეის კრება, ან თუნდაც იმპერატორის მონათვლა 337 წელს მისი სიცოცხლის ბოლო დღეებში, არ შეიძლება განიხილოს როგორც იმპერიის გაქრისტიანების ცალსახა ნიშნები (რამელი, 2013: 65-70). ერთ-ერთი დამატებითი არგუმენტი ამისა იქნება ისიც, რომ მილანის ედიქტის შემდეგაც, კერძოდ 322 წლამდე, კონსტანტინემ გააგრძელა თავის მონეტებზე წარმართული ღმერთების – მარსისა და იუპიტერის გამოსახვა (ჰაასი, 2008: 101).

თუმცა ქრისტიანობამ მყარი საფუძველი ზუსტად კონსტანტინეს მმართველობის დროს მოიპოვა. 324 წელს ლიცინიუსზე გამარჯვების შემდეგ მან ცვლილებები შეიტანა კანონმდებლობაში და საზოგადოებრივ აზრს ამზადებდა მომავალში ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადებისთვის (ბარნსი, 1985: 126-130). შემდგომ კი კონსტანტინემ იმპერიის მოხელეებს აუკრძალა წარმართული რიტუალების გამართვა, აიკრძალა წარმართული კერპების აღმართვა და ორაკულებისთვის მიმართვა.

კონსტანტინეს მმართველობაში ქრისტიანობის წინა პლანზე წამოწვევამ გადამწყვეტი გავლენა მოახდინა იმპერიის საგარეო პოლიტიკაზე. მაგალითად, 332 წელს გუთებზე, ხოლო 334-ში სარმატებზე მოპოვებული გამარჯვებების შემდეგ დადებულ ხელშეკრულებებში ცალკე თავები იყო შეტანილი ამ ორ დამარცხებულ ხალხში ქრისტიანების ხელშეუხებლობაზე (ჰევერი, 2009: 81-90). კონსტანტინე თავის თავს იმპერიის მეზობელ წარმართ ხალხებში ქრისტიანობის დამცველად მიიჩნევდა. მის ამბიციებზე მეტყველებს ბარბაროსებთან დადებული ზემოხსენებული ხელშეკრულებები და მის მიერ შაჰანშაჰ შაპურ II-სადმი მიწერილი წერილიც (დაახლოებით 324 წელი) (ბარნსი, 1985: 126-130). გზავნილში იმპერატორი ირიბად აცხადებს პრეტენზიას იყოს ქრისტიანების დამცველი არა მარტო თავისი იმპერიის შიგნით, არამედ იმპერიის გარეთაც, კერძოდ, მესოპოტამიაში. ეს არ იყო უბრალო რიტორიკა. კონსტანტინეს კარგად ჰქონდა გააზრებული რა გლობალურ ძალასთან უწევდა კონსტანტინოპოლს მეტოქეობა შავი ზღვიდან არაბეთამდე ბატონობის მოსაპოვებლად.

შაპურს ყველა მიზეზი ჰქონდა იმისათვის, რომ ეჭვის თვალით შეეხედა რომის იმპერიაში მომძლავრებულ ქრისტიანობისთვის. სასანიანები თავიდანვე მიხვდნენ, რომ ქრისტიანობა კონსტანტინოპოლის მიერ გამოიყენებოდა როგორც დამატებითი ხერხი საგარეო პოლიტიკაში მეზობლებზე გავლენის მოსაპოვებლად. ირანის სტრატეგიული მდგომარეობა გაუარესდა, როდესაც IV საუკუნის პირველ ნახევარში მის ჩრდილოეთით არსებულ ქართლსა და სომხეთში ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა (ჰაასი, 2008: 101-123). შაპურს კარგად ესმოდა, რომ მესოპოტამიაში არსებული მსხვილი ქრისტიანული დასახლებები შეიძლებოდა კონსტანტინეს საგარეო პოლიტიკის სამომავლო მიზანი გამხდარიყო. ამიტომაც, 336 წელს შაჰანშაჰმა პრევენციული თავდასხვა განახორციელა სომხეთზე და ირანისთვის მისაღები კანდიდატურა აიყვანა ტახტზე. კონსტანტინემ ეს ამბავი საბაზად გამოიყენა და აღმოსავლური ლაშქრობისთვის მზადება დაიწყო. წყაროებიდან ვიცით, რომ მასთან ერთად აღმოსავლეთში ბევრი სასულიერო პირი უნდა წასულიყო, თვითონ კი მესოპოტამიაში შესვლამდე, მდი-

ნარე იორდანეში უნდა მონათლულიყო. ცნობების მიხედვით, მას სურდა სასანიანთა ტახტზე თავისი ნათესავის, ჰანიზალიანეს დაყენება. კონსტანტინემ წინასწარ ახალი მონეტებიც მოჭრა, სადაც ჰანიზალიანე *rex*-ად, „მეფედ“, იყო წოდებული (ბარნსი, 1985: 9). მაგრამ კონსტანტინეს მთელი წამოწყება 337 წლის 22 მაისს, ქალაქ ნიკომედიაში, მისი გარდაცვალებით დასრულდა (ბარნსი, 1985: 9).

ბიზანტიის იმპერიაში ქრისტიანობის სტატუსის ამალვებამ და საგარეო ურთიერთობებში მეზობლებზე გავლენის მოსაპოვებლად მისმა გამოყენებამ, გამოიწვია სასანიანთა საწინააღმდეგო რეაქცია. ქრისტიანები მესოპოტამიაში კონსტანტინეს რომაულ სამყაროში ერთპიროვნულ მმართველად გამოცხადებამდეც ცხოვრობდნენ, თუმცა ახალი რელიგიის პოლიტიკურ ფაქტორად გადაქცევა ზუსტად კონსტანტინემ მოახდინა. მან შაპურს იგივე ულტიმატუმი წაუყენა ირანში ქრისტიანებთან მიმართებაში, რაც 312 წელს მაქსენტიუსს, ხოლო 324-ში – ლიცინიუსს. ის თუ როგორ უყურებდა კონსტანტინე ქრისტიანობას და როგორ ესმოდა ახალი რელიგიის როლი იმპერიის საგარეო ამბიციებთან მიმართებაში, კარგად ჩანს ევსევი კესარიელის *Vita Constantini*-ში. ავტორი ბევრ ფაქტს გადმოგვცემს იმპერატორის ქრისტიანობისადმი დამოკიდებულების შესახებ. თუმცა ერთ-ერთ პასაჟში იმასაც ვკითხულობთ, რომ კონსტანტინეს საკუთარი თავი, პირველ რიგში, აღქმული ჰქონდა იმპერიის საზღვრებს გარეთ ქრისტიანობის გამავრცელებლად (Eusebius, 1975: IV: 24).

ქრისტიანობის გავრცელება ნელი ტემპებით მიმდინარეობდა. თუ იმპერიის შიგნით გაქრისტიანების პროცესი, ძირითადად, შემოიფარგლებოდა ხმელთაშუა ზღვაზე არსებული მსხვილი საპორტო ქალაქებით, იმპერიის შიდა რეგიონებში მცხოვრები მოსახლეობა უმეტესად წარმართული რჩებოდა. საინტერესოდ მიმდინარეობდა IV-V საუკუნეებში ქრისტიანობის გავრცელება ქვეყნის საზღვრებს გარეთ. ე. წ. „ქრისტიანობის ექსპორტი“ ემთხვევა იმ პერიოდს, როდესაც იმპერიას მისი საზღვრებს გარეთ ძლიერი მტრებისგან შემდგარი რკალი ეკვრება.

IV საუკუნეში ვითარება იცვლება იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვარზე, სადაც დუნაისა და რაინის გაღმა ჩნდებიან გერმანული ტომების ძლიერი კონფედერაციები. გუთებს, ალემანებსა და ფრანკებს მარტივად შეეძლოთ რომის წინააღმდეგ საბრძოლველად ძლიერი სამხედრო კოალიციების შექმრა. იმპერიული ჯარი დისციპლინითა და სამხედრო შეიარაღებით კვლავინდებურად უფრო მაღლა იდგა ბარბაროსთა ჯარებზე. თუმცა, წინა საუკუნეებთან შედარებით, მასში ერთი ფუნდამენტური ცვლილება მოხდა. ამიერიდან იქნება ეს კონსტანტინე დიდის თუ იულიანე განდგომილის ჯარები, იმპერიას აღარ შეეძლო ბარბაროსული კონფედერაციების სრული დაშლა. ამას უნდა დაემატოს ისიც, რომ IV საუკუნის 70-იანი წლებიდან ევრაზიის შიდა რეგიონებიდან მომდინარე ჰუნების სამხედრო ძალამ სრულიად თავდაყირა დააყენა დუნასიპირეთში არსებული პოლიტიკური ძალთა ბალანსი. ჰუნებს, გერმანულ ტომებთან შედარებით, განსხვავებული სამხედრო კულტურა გააჩნდათ. ბრძოლებში ცხენისა და ე. წ. „შედგენილი“ მშვილდის გამოყენებით ჰუნებმა შთამბეჭდავ შედეგებს მიაღწიეს გუთებთან ბრძოლაში და 376 წლისთვის მოახერხეს მათი ძირითადი ძალების დამარცხება (ჰევერი, 2006: 145-158), რაც კარგად არის ასახული ამიანე მარცელინეს მონათხრობში გუთების მცდელობის შესახებ, 376 წელს, მდინარე დუნაი გადაელახათ და იმპერიის ბალკანურ პროვინციებში დასახლებულიყვნენ (ჰევერი, 2006: 158-167). შესაბამისად, IV საუკუნის ბოლოს ჩრდილოეთ საზღვრის გასწვრივ აღმოსავლეთ რომის იმპერია მნიშვნელოვანი სტრატეგიული დილემის წინაშე დადგა. ჰუნების განსხვავებული სამხედრო ტაქტიკის გარდა, კონსტანტინოპოლის პრობლემას ისიც ამძიმებდა, რომ ჰუნებმა მოახერხეს დუნაისპირეთის, შავი ზღვისა და კავკასიონის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიებზე დარჩენილი გუთების, სკირებისა და სხვა გერმანული ტომების გაერთიანება, ერთგვარი კონფედერაციის შექმნა და ბიზანტიისთვის როგორც შავი ზღვის დასავლეთ, ასევე აღმოსავლეთ მხრიდან სამხედრო საფრთხის შექმნა (ჰევერი, 2009: 227-238).

III საუკუნის ბოლოსა და IV-ის დასაწყისში, მიუხედავად დიოკლეტინესა და მაქსიმიანესგან განცდილი მარცხებისა, სასანიანთა

იმპერიას უარი არ უთქვამს თავის ამბიციებზე ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში. 299 წლის ნისიბინის ზავის შემდეგ, სასანიანები აგრძელებდნენ შეტევებს ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და სომხეთზე (დიგნასი, 2007: 84-88). სასანიანები ასევე ავრცელებდნენ გავლენას სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ტერიტორიაზე – პოლიტიკური თუ რელიგიური წნეხი ქართლსა და ალბანეთზე უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე წინა ათწლეულებში.

ბიზანტიის იმპერიისთვის პალესტინის საღვარის სხვა საზღვრებთან შედარებით, ნაკლებ საფრთხეს წარმოადგენდა. თუმცა, როგორც ნაჩვენებია იყო ბიზანტიასა და არაბ ტომებს შორის არსებულ ურთიერთობებში, V საუკუნის ბოლოსა და VI-ის დასაწყისში ვითარება პალესტინის საზღვარზე იმპერიის საწინააღმდეგოდ შეიცვალა (ფიშერი, 2011: 35-49). სასანიანების მოკავშირე არაბი ტომები – ნასრიდები – მნიშვნელოვან ეკონომიკურ ზიანს აყენებებდნენ ბიზანტიის აღმოსავლურ პროვინციებს და უფრო მეტიც, მარტივად შეეძლოთ ჩაეჭრათ იუსტინეს, ანასტასიუსისა და იუსტინიანეს მიერ განახლებული სავაჭრო გზები წითელი ზღვიდან ინდოეთამდე (ფიშერი, 2011: 144-153).

ასეთი რკალი იკვრება ბიზანტიის საზღვრების გასწვრივ IV საუკუნის განმავლობაში. ჩვენ უკვე ვისაუბრეთ იმაზე თუ რა სამხედრო სტრატეგიებს მიმართავდნენ ბიზანტიელები იმპერიის საზღვრისპირა პროვინციების დასაცავად. აგრეთვე, ყურადღება გავამახვილეთ იმპერიული პრესტიჟის (წოდებები, ფული) გამოყენებაზე არაბ ტომებთან და დუნაის ჩრდილოეთით მცხოვრებ ბარბაროსებთან მიმართებაში. თუმცა არაფერი გვითქვამს იმაზე თუ რა როლს ასრულებდა ქრისტიანობა ამ პერიოდის ბიზანტიის იმპერიის საგარეო პოლიტიკაში. შეგვიძლია თუ არა დავინახოთ იმპერიის მეზობელ ქვეყნებში ქრისტიანული რელიგიის გავრცელება როგორც გამიზნული საგარეო პოლიტიკური კურსი არსებული რთული გეოპოლიტიკური მდგომარეობის გამოსასწორებლად?

თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ საკმაოდ ბევრი მაგალითი გაგვაჩნია იმის დასამტკიცებლად, რომ ბიზანტიელმა იმპერატორებმა ქრისტიანობის გავრცელებაში იმპერიის საზღვრების დაცვის ერთ-ერთი საშუალება დაინახეს. სხვა სიტყვებით, IV საუკუნე-

ში ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც იმპერიის შიგნით ქრისტიანობის გამარჯვება სულაც არ იყო გარანტირებული, ხოლო ტახტზე რამოდენიმე წლის განმავლობაში წარმართული რელიგიის მიმდევარი იულიანე განდგომილიც (361-363 წწ.) კი იჯდა, იმპერიის მმართველები გამიზნულად აწარმოებდნენ ახალი რელიგიის მეზობელ ხალხებში გავრცელებას. ამავდროულად, ქრისტიანობის გავრცელება, ძირითადად, ინარმოებოდა იმ მიმართულებებით, რომელიც ბიზანტიის იმპერიისთვის სამხედრო თუ ეკონომიკური კუთხით მნიშვნელოვან პუნქტებს წარმოადგენდა. ამ მხრივ საინტერესო მაგალითია ეთიოპიის (აქსუმის სამეფოს სახელით ცნობილი) გაქრისტიანება და მისი ურთიერთობები კონსტანტინოპოლთან.

აქსუმის სიძლიერეზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ეთიოპელები ჭრიდნენ ოქროს მონეტებს, რითაც გვიანანტიკურობაში, მსგავსი წარმატების მქონე, ოთხ იმპერიათა შორის ერთ-ერთს წარმოადგენდნენ (ჰაასი, 2008: 102). ქვეყნის მმართველი მეფეთა მეფედ – ეთიოპურად „ნეგუსა ნაგასტ“ – იწოდებოდა. IV საუკუნის დასაწყისში აქსუმში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდებოდა, რომელიც მომდევნო საუკუნეების განმავლობაში სამეფოს კულტურულ და, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, საგარეო პოლიტიკურ ორიენტირზე გადამწყვეტი გავლენა მოახდინა.

დაახლოებით იმავე წელს, როდესაც კონსტანტინემ ლიცინიუსზე გამარჯვება მოიპოვა, ეთიოპიის მეფე ეზანა I-მა მნიშვნელოვანი ცვლილება შეიტანა საკუთარ მონეტების დიზაინში. თუ აქამდე ეთიოპელი მეფეები მონეტებზე გამოისახებოდნენ დიადემაში მთვარისა და მზის ელემენტებთან ერთად⁶⁶, ეზანამ ეს ჩაანაცვლა ტრადიციული ქრისტიანული იკონოგრაფიით – ჯვრით. მონეტებზე ჯვრის გამოსახვა წინ უსწრებდა რომის იმპერიაში მსგავსი ტრადიციის ჩამოყალიბებას და ეთიოპიაში VII საუკუნემდე გრძელდებოდა⁶⁷. ყველაფერი კი ქალაქ ტვიროსიდან წამოსული და

⁶⁶ ხშირად, მთვარისა და მზის ნაცვლად მონეტებზე დატანილი იყო მებრძოლი ღმერთი მაჰრემი, რომელსაც ეთიოპელი მეფეები თავის დამცველად აღიქვამდნენ.

⁶⁷ ეზანას მემკვიდრეებმა IV საუკუნის ბოლოს მონეტებზე გამოსახული ჯვარი გადაიდეს.

ეთიოპიის ნაპირებთან უბედური საზღვაო შემთხვევის შედეგად მოხვედრილი ორი ახალგაზრდა ქრისტიანის, ედესიუსისა და ფრუმენტიუსის მოღვაწეობით დაიწყო (ჰაასი, 2008: 102). ტყვეობაში ჩავარდნის შემდეგ ისინი მონებად გაყიდეს, თუმცა მათმა განათლებულობამ და ბერძნული ენის ცოდნამ აქსუმის მეფის (სავარაუდოდ, ელა ამიდა) ყურადღება მიიპყრო. ორ ახალგაზრდას უფლება მიეცა ქრისტიანობა გაეგრძელებინათ მთელი სამეფოს მასშტაბით, ხოლო ბიზანტიელ ვაჭრებს კი თავისუფლად ევაჭრათ ეთიოპიის წითელი ზღვის პორტებში. რადგან ედესიუსი და ფრუმენტიუსი ახლოს იყვნენ ალექსანდრიის მღვდელ ათანასიუსთან, შეგვიძლია გამოვთქვათ ვარაუდი, რომ მათი მოღვაწეობა ირიბად ბიზანტიის იმპერიის საგარეო პოლიტიკურ ინტერესებს ემსახურებოდა.

საინტერესოა თუ რითი იყო განპირობებული აქსუმის სამეფოსა და ბიზანტიას შორის არსებული ახლო კონტაქტები. ამის გასარკვევად საჭიროა IV საუკუნიდან VI საუკუნის დასაწყისში გადავიდეთ, სადაც კარგად ჩანს როგორ ცდილობდა კონსტანტინოპოლი ქრისტიანობის გამოყენებას საკუთარი გეოპოლიტიკური მიზნების განსახორციელებლად. VI საუკუნის განმავლობაში, განსაკუთრებით იუსტინიანეს მმართველობაში, ეთიოპიასა და კონსტანტინოპოლს შორის ურთიერთობებმა სტრატეგიულ დონეს მიაღწია. იუსტინიანეს დროს ეთიოპია ბიზანტიური ქრისტიანული „სამეგობროს“ წევრი გახდა. თანამედროვე რუკების არარსებობის გამო, იუსტინიანეს სჯეროდა, რომ ეთიოპია უშუალოდ ინდოეთს ემეზობლებოდა, რაც ამ უკანასკნელთან პირდაპირი სავაჭრო გზის შექმნას გაადვილებდა სასანური ირანის სახმელეთო, თუ საზღვაო პუნქტების გვერდის ავლისთვის. ფაქტი რომ ეთიოპიაში მონოფიზიტობა (რომელიც იდევნებოდა იუსტინიანეს მიერ) იყო გავრცელებული, ხელს არ უშლიდა კონსტანტინოპოლს აქტიური მოლაპარაკებები ეწარმოებინა აქსუმთან და ეს უკანასკნელი ახლო მოკავშირეებში შეეყვანა. ბიზანტიელებმა ეთიოპიის გაქრისტიანება ჯერ კიდევ IV საუკუნის პირველ ნახევარში კონსტანტინე დიდის მემკვიდრის კონსტანციუსის დროს მოახერხეს. თუ კონსტანტინოპოლის პოზიცია აქსუმთან ალიანსის შესახებ გასაგები

იყო, მონოფიზიტი ეთიოპელების ლტოლვა თავის „მთავარ რელიგიურ მტერთან“ დიოფიზიტ იმპერატორთან შეეკრათ პოლიტიკური კავშირი, გაკვირვებას იწვევს. თუმცა აქსუმელებისთვის, ისევე როგორც ბიზანტიის საზღვრებს გარეთ მცხოვრებ სხვა მონოფიზიტ ხალხებისთვის, კონსტანტინოპოლში მჯდომი იმპერატორი ღვთის მიერ დანიშნულ ერთადერთ მმართველს წარმოადგენდა. ეთიოპელებს კარგად ესმოდათ ისიც, რომ ბიზანტიელების სამხედრო მხარდაჭერის გარეშე სამხრეთ არაბეთზე კონტროლის დამყარება ვერ მოხერხდებოდა⁶⁸. ეთიოპელებს კარგად ესმოდათ ისიც, რომ ბიზანტიელებისა და ინდოელების ვაჭრობის შეზღუდვაზე ასევე სასანიანებიც ფიქრობდნენ. შესაბამისად, ქრისტიანული რელიგიის სხვადასხვა მიმდინარეობის მიუხედავად, ბიზანტიელები და ეთიოპელები თავისი ქვეყნების სტრატეგიულ ინტერესებს უფრო მაღალ დონეზე აყენებდნენ.

384-502 წლებში, წინა საუკუნეებისგან მკვეთრი განსხვავებით, მახლობელ აღმოსავლეთში, კავკასიონიდან არაბეთის ნახევარკუნძულამდე, სიმშვიდემ დაისადგურა. ომი ბიზანტიასა და ირანს შორის ფაქტობრივად არ მიმდინარეობდა, გარდა ორი მოკლე კონფლიქტისა (421-422 და 440 წწ.). იმპერიები ძირითადად ჩრდილოეთიდან მომდინარე ნომადური საფრთხის მოგერიებით იყვნენ დაკავებული (ბლოკლი, 1992: 58-88). ვაჭრობა ბიზანტიასა და შორეულ აღმოსავლეთს შორის სასანური ირანის ტერიტორიის, კერძოდ, მესოპოტამიის მდინარეების მეშვეობით მიმდინარეობდა. ამრიგად, ტვირთი ამ სავაჭრო გზაზე გავლისას ნყალზე გადიოდა, რაც მნიშვნელოვნად ამარტივებდა ტრანსპორტირებას. ასევე, ბიზანტიელები მოლაპარაკებებს აწარმოებდნენ სტეპებში მცხოვრებ ნომად ხალხებთან ჩრდილოეთ სავაჭრო გზის გააქტიურებასთან დაკავშირებით. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ტვირთის ბრუნვის მასშტაბებიდან გამომდინარე, სამხრეთის სავაჭრო გზა VI საუკუნეში უფრო მნიშვნელოვანი იყო.

⁶⁸ ეს ყოველივე მიუხედავად იმისა, რომ IV-V საუკუნეებში ეთიოპია უკვე წარმატებით აწარმოებდა ვაჭრობას ინდოეთის პორტებთან.

ყველაფერი შეიცვალა 502 წელს შაჰანშაჰ კავადის მიერ ბიზანტიის წინააღმდეგ ომის დაწყებით და ბიზანტია-ინდოეთს შორის სავაჭრო გზის ბლოკირებით ან მასზე დამატებითი გადასახადების დანესებით. ვითარება განსაკუთრებით გაუარესდა 531 წელს ტახტზე ხოსრო ანუშირვანის ასვლის შემდეგ. 525 წელს ბიზანტიელებმა დაიბრუნეს იოტაბეს კუნძული – პირველი პუნქტი წითელი ზღვის გასაკონტროლებლად. შემდეგი ნაბიჯი იყო ქრისტიან ეთიოპელებთან დაკავშირება და მათი მეშვეობით სამხრეთ არაბეთის დაკავებაც, რათა მომავალში ირანს ვერ მოეხერხებინა ამ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი პუნქტის ხელში ჩაგდება (იხ. ამ ნაშრომის ნაწილი ბიზანტია-არაბების ურთიერთობებზე).

ბიზანტიელებმა ოსტატურად გამოიყენეს საერთო ქრისტიანული მრწამსი და ეთიოპელები იემენზე გასალაშქრებლად წააქეზეს. ეთიოპელებმა იემენზე პირველი თავდასხმა 507 წელს განახორციელეს. თავდაპირველი წარმატებების მიუხედავად – რაც აისახა კიდევ ქვეყანაში ქრისტიანობის ფართოდ გავრცელებაში – აქსუმელების პირდაპირი მმართველობა იემენზე არ იყო ხანგრძლივი. 524 წელს, ვინმე იუსუფი, ეროვნებით ებრაელი, აუჯანყდა ეთიოპელების მიერ დანიშნულ მეფეს და თავი იემენის მბრძანებლად გამოაცხადა. ამის შემდეგ, იუსუფმა დაიწყო ქრისტიანების დევნა, სანამ მათ იუდეველობაზე მოაქცევდა. იუსუფმა გაანადგურა ეთიოპელების სამხედრო შემადგენლობა, რომელიც ქალაქ ზაფარში მდებარეობდა, ხოლო შემდეგ კი ჩრდილოეთით, ქალაქ ნაჟრანში ქრისტიანების მასობრივი ჟლეტა მოაწყო.

ამის საპასუხოდ, იმდროინდელი ეთიოპიის მეფე კალები დაუკავშირდა ბიზანტიის იმპერატორს იუსტინე I-ს მისთვის სამხედრო დახმარების გასაწევად. კონსტანტინოპოლმა თანხმობა განაცხადა და 524-525 წლების ზამთარში ბიზანტიურმა სავაჭრო ფლოტმა თავი მოიყარა ეთიოპიის უმთავრეს საპორტო ქალაქ ადულისში, საიდანაც ორი სამხედრო კამპანიის მოწყობით მოხერხდა იუსუფის დამხობა. კალები შეუდგა დაკარგული ძალაუფლების აღდგენას, პირველ რიგში, ქრისტიანობის ხელახალი გავრცელებით. თუმცა შემდგომ მის ჯარებს იემენში ერთ-ერთი ყოფილი ეთიოპელი ვაჭარი სახელად აბრაჰა აუჯანყდა. მიუხედავად აბრაჰას

აჯანყების წარმატებისა, იემენი დარჩა ეთიოპელ მმართველთა გავლენის ქვეშ, ხოლო აბრაჰაზე ვიცით, რომ ხარკსაც უხდიდა აქსუმს. ვითარება არ შეცვლილა 570-იანი წლების ბოლომდე, როდესაც სამხრეთ არაბეთი ხოსრო ანუშირვანის ჯარებმა დაიკავეს.

ქრისტიანობის ბიზანტიისთვის სტრატეგიულად მნიშვნელოვან რეგიონებში გავრცელების მეორე საინტერესო მაგალითს წარმოადგენს ამბავი ულფილაზე⁶⁹ და მის მოღვაწეობაზე გუთებში. ულფილა დაიბადა III საუკუნის დასაწყისში დუნაის ჩრდილოეთში და წარმოშობით იყო იმ რომაელთა ტყვეების შვილი, რომლებიც გუთებმა მცირე აზიიდან⁷⁰ III საუკუნის ბოლო მეოთხედში განხორციელებული ლაშქრობებისას აიყვანეს. ულფილას გუთური სახელი მეტყველებს იმაზე, რომ გუთებში მცხოვრები რომაელები მინიმუმ ლინგვისტურად მიესადაგნენ ახალ გარემოს, რომელშიც ტყვეობის შემდეგ მოუწიათ ცხოვრება. შესაბამისად, როგორც ტყვეობაში მყოფი მეორე თაობის რომაელი, ულფილა თავისუფლად საუბრობდა ლათინურად, ბერძნულად და გუთურად. დიდი ალბათობით, გუთებში მცხოვრები რომაელი ტყვეები IV საუკუნის დასაწყისისთვის უკვე ქრისტიანები იყვნენ, რადგან რელიგია იყო ერთ-ერთი საშუალება საკუთარი თავი გუთებისგან ეთნიკურად გაემიჯნათ. ჩვენ მოგვეპოვება ცნობები, რომ ულფილამ უკვე ახალგაზრდობაში დაიწყო ეკლესიაში მოღვაწეობა, რომელიც მეორე თაობის რომაელი ტყვეების მიერ იყო აგებული. ულფილა გააგრძელებდა თავის მოღვაწეობას დუნაის ჩრდილოეთით და არ იქნებოდა ისეთი ცნობილი როგორიც გახდა შემდგომში, რომ არა კონსტანტინოპოლის დაინტერესებამ.

340-იანი წლების დასაწყისში ღრმად მორწმუნე იმპერატორმა კონსტანციუს II-მ (337-361 წწ.) გადაწყვიტა, რომ კონტანტინე დიდის დროს გუთებზე მოპოვებული პოლიტიკური გავლენა საკმარისი არ იყო დუნაის ჩრდილოეთით მცხოვრები მძლავრი გუთური სახელწიფოებრივი ერთეულის შეკავებისთვის. გუთებში მცხოვრები ქრისტიანი რომაელი ტყვეების მხარდასაჭერად, მან 341

⁶⁹ მისი სახელი გუთურად „პატარა მგელს“ ნიშნავს.

⁷⁰ ულფილას ოჯახი ტყვედ ჩავარდნამდე კაპადოკიაში მდებარე ქალაქ ფარნასოსში ცხოვრობდა.

წელს ულფილა კონსტანტინოპოლში მოიპატიჟა და გუთებში „ქრისტიანების ბერად“ დანიშნა. ამის შემდეგ ულფილა გაგზავნეს გუთებში სადაც, როგორც ჩანს, ის მომდევნო შვიდი წლის განმავლობაში წარმატებით ახორციელებდა ქრისტიანობის გავრცელებას არა მარტო რომაელ ტყვეებში, არამედ გუთებშიც. სავარაუდოდ, ზუსტად ამან გამოიწვია გუთების უკმაყოფილება, რადგან ქრისტიანობის გავრცელებით რომს სამხედრო საშუალების გარდა, კიდევ ერთი არანაკლებ ძლიერი ხერხი გამოუჩნდებოდა დუნაის გაღმა საკუთარი გავლენის გასავრცელებლად. შედეგად, 347 წელს გუთებმა ულფილა თავის ქრისტიან მომხრეებთან ერთად აიძულეს დაეტოვებინა ქვეყანა. იმაზე თუ როგორი სტრატეგიული მნიშვნელობის იყო გუთების გაქრისტიანება, მეტყველებს ისიც, რომ კონსტანციუსი თვითონ ჩავიდა დუნაისთან ულფილასთან შესახვედრათ და მას „ახალი მოსეც“ კი უწოდა.

ულფილას განდევნით თითქოს ყველაფერი უნდა დასრულებულიყო, მაგრამ იმპერიის მესვეურებს ხელი არ აუღლიათ გუთებში ქრისტიანობის ფართოდ გავრცელებაზე. ულფილა და მისი მომხრეები ქალაქ ნიკოპოლისში, დუნაისთან ახლოს დაასახლეს ისე, რომ მას კავშირი მთლიანად არ გაენწყვიტა მდინარის ჩრდილოეთით დარჩენილ ქრისტიანებთან. ზუსტად ნიკოპოლისში ცხოვრებისას, ულფილამ მოახდინა ბიბლიის თარგმნა გუთურ ენაზე, რაც რომელიმე გერმანულ ენაზე შესრულებულ პირველ წერილობით წყაროს წარმოადგენს.

გადავინაცვლოთ ბიზანტიის სირია-პალესტინის საზღვარზე. გეოგრაფიულად ბიზანტიის ეს საზღვარი დაუცველი იყო, რადგან სირია-მესოპოტამიის უდაბნოსა და პალესტინის დასახლებულ პუნქტებს შორის რეალურად არ არსებობდა გეოგრაფიული ბარიერი. სხვა სიტყვებით, საზღვრის ეს მონაკვეთი დაუცველი იყო არაბი მოლაშქრეებისაგან. 220-იან წლებში სასანური ირანის ჩამოყალიბებამ და ამით მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში გამოწვეულმა ძალთა ბალანსის შეცვლამ თავისი კვალი დატოვა არაბებთან ურთიერთობაზეც. თავდაპირველად ბიზანტიელები ცდილობდნენ სამხედრო გზით მოეპოვებინათ უპირატესობა, რაც კარგად აისახა III საუკუნის დასასრულს იმპერატორ დიოკლეტიანეს მიერ

უდაბნოს მხრიდან სირიის დასაცავად ე. წ. *strata Diocletiana*-ს აგებოთ. მაგრამ III საუკუნის დასაწყისში, ბიზანტიაში ქრისტიანობის გავრცელებით, ხოლო ამავე საუკუნის ბოლოს, უკვე ქრისტიანობისთვის ლეგალური ბაზის შექმნით, ბიზანტიელებსა და არაბებს შორის არსებულ ურთიერთობებში ახალი მნიშვნელოვანი ფაქტორი ჩნდება – რელიგია. ამრიგად, IV საუკუნის ბოლოდან კონსტანტინოპოლი სულ უფრო მეტად ცდილობს გავლენა მოახდინოს არაბ ტომებზე, არა მხოლოდ სახელმწიფოებრივი ტიტულების თუ ფულის დარიგებით, არამედ მათი გაქრისტიანებით.

არაბებში ქრისტიანობა ვრცელდებოდა პალესტინა-სირიის ტერიტორიაზე არსებული ბერ-მონაზონთა ცენტრებში მცხოვრებ რელიგიური პირების მიერ. რადგან საფრთხე საზღვრის ამ მონაკვეთიდან არ იყო იმავე დონის, როგორც დუნაისპირეთიდან, ხოლო კონსტანტინოპოლი არაბების მეშვეობით არ გეგმავდა სხვა ხალხების გაკონტროლებას ისე, როგორც ეს ეთიოპელების შემთხვევაში იქნა განხორციელებული, ბიზანტია მიზნად არ ისახავდა არაბების სწრაფ გაქრისტიანებას. პროცესი შედარებით ნელი ნაბიჯებით მიმდინარეობდა. V საუკუნეში მცხოვრები სასულიერო პირის კირილე სკითოპოლისელის ნაშრომში წმინდა ევთიმეს შესახებ მრავლად მოგვეპოვება ცნობა როგორ მოდიოდნენ ევთიმესთან არაბი ბედუინები უდაბნოდან ქრისტიანობის მისაღებად. ევთიმეს მაგალითი მხოლოდ ერთ-ერთია. მაგალითად, ისტორიკოს სოზომენთან გვხვდება ცნობები არაბი დაჯგუფების ლიდერის ზოკომოსის გაქრისტიანების შესახებ მის მომხრეებთან ერთად (ფიშერი, 2011: 75-99).

გაქრისტიანებით არაბებს საშუალება ეძლეოდათ უფრო მეტი სარგებელი ენახათ იმ სიმიდრეში, რომელიც იმპერიიდან მომდინარეობდა. ამავდროულად, ბიზანტიელ იმპერატორებს უფრო მარტივად შეეძლოთ გაქრისტიანებული არაბების საიმპერიო სტრუქტურებში (ადმინისტრაციაში თუ ჯარში) ჩაბმა, რაც ასევე დამატებითი სარგებლების მომტანი იყო.

ისტორიული სომხეთის გეოგრაფიულმა ადგილმდებარეობამ ის სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ტერიტორიად მას შემდეგ გადააქცია, რაც მახლობელ აღმოსავლეთში ძვ. წ. II საუკუნეში რომი და

პარტია გამოჩნდნენ. ხოლო ახ. წ. 220-იანი წლებიდან პარტიის იმპერია სასანურმა ირანმა ჩაანაცვლა. სომხეთი, რომლის ჩრდილოეთიდან ეგრისი და იბერია, ხოლო აღმოსავლეთით ალბანეთი მდებარეობდნენ, ძირითად წნეხს სასანური ირანისა და ბიზანტიისგან განიცდიდა. სამხრეთით სომხეთი უშუალოდ ჩრდილოეთ მესოპოტამიას ესაზღვრებოდა და გადასვლა ერთი ტერიტორიიდან მეორეში შეზღუდული არ იყო რომელიმე მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული ბარიერით. ხოლო ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში მოხვედრისას ამ რეგიონის ლანდშაფტი ძალიან კარგ შესაძლებლობებს იძლეოდა ჯარებისთვის თუ სავაჭრო ქარავნებისთვის მარტივად გამოეყენებინათ მდინარეები და სვლა სამხრეთის მიმართულებით გაეგრძელებინათ. ისევე როგორც პართელებს, არდაშირ I-მა 220-იანი წლებში ახლად ჩამოყალიბებული იმპერიის დედაქალაქად ისევ ქტესიფონი აირჩია. შესაბამისად, სასანიანებისთვის სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი იყო რომაელები/ბიზანტიელები ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში არ შეეშვათ. მაგრამ, როგორც ვთქვით, რადგან ჩრდილოეთ მესოპოტამია ორგანულად იყო დაკავშირებული სომხეთის სამხრეთ ნაწილთან, პირველი სასანიანი შაჰების საგარეო პოლიტიკური პრიორიტეტი ამ რეგიონის რომაელებისაგან განმეხდა იყო. არდაშირის და მისი მემკვიდრის შაპურ I-ის ომები ამის ნათელი მაგალითებია.

ბიზანტიის იმპერიასა და სომხეთს შორის მდებარეობდა მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული ბარიერი – ტავროსის მთები, სადაც სამი საკვანძო გადასასვლელი იყო. იმ შემთხვევაში თუ ირანელები მოახერხებდნენ ამ გადასასვლელების ხელში ჩაგდებას, ბიზანტიის აღმოსავლურ პროვინციებს, სირია-პალესტინასა და მცირე აზიას, საფრთხე დაემუქრებოდა. რა თქმა უნდა, სომხეთი არ იყო ერთადერთი ტერიტორია საიდანაც ირანიდან სირიაში ჯარების გადაყვანა ხორციელდებოდა. ხშირი იყო შემთხვევები, როდესაც ირანელები ან მათი არაბი მოკავშირეები მდინარე ევფრატის გასწვრივ გადადიოდნენ სირიასა და მცირე აზიის სამხრეთ ნაწილში.

სომხეთის მნიშვნელობა იმითაც განისაზღვრებოდა, რომ ამ ტერიტორიის დაკავებით კავშირი იბმეოდა ჩრდილოეთით მდებარე იბერიასთან და აღმოსავლეთით ალბანეთთან. გარდა ამისა, სომ-

ხეთზე გადიოდა მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზები ცენტრალური აზიიდან მცირე აზიისა და სირია-პალესტინის მიმართულებით. ზემომოყვანილი გეოგრაფიული ანალიზი არ გულისხმობს იმას, რომ ბიზანტიელები ან სასანიანები სომხეთის ტერიტორიის უშუალოდ დაკავებაზე ფიქრობდნენ (დიგნასი, 2007: 173-188). ხშირი იყო ჯარების შეყვანა ორივე იმპერიის მიერ, მაგრამ ორივე მონინალმდევს ერჩივნა საკვანძო გადასასვლელების და ციხესიმაგრეების დაკავება და მხოლოდ ირიბად ჩარეულიყვნენ სომხეთის შიდა საქმეებში. ამ გეოგრაფიულმა ადგილმდებარეობამ განაპირობა სომხეთის სტრატეგიული მნიშვნელობა და ამავდროულად სისუსტეც ორი იმპერიისთვის.

ამ მაგალითების განხილვის შემდეგ ნათელი ხდება, რომ ქრისტიანობის გავრცელება რომის იმპერიის სამეზობლოში სულაც არ იყო შემთხვევითი, ხოლო ქართლისა და ლაზიკის გაქრისტიანება იმ საერთო რელიგიური პოლიტიკის ნაწილს წარმოადგენს, რომელსაც კონსტანტინოპოლი ატარებდა საკუთარი საზღვრების დასაცავად. წმინდა ნინოს მოღვაწეობის დეტალების უმრავლესობა უცნობია, თუმცა, როგორც ჩანს, მისი ქართლში ჩამოსვლა არ იყო კონსტანტინოპოლიდან ინსპირირებული. გუთ ულფილასგან განსხვავებით, წმინდა ნინოს იმპერიული სანქცია არ გააჩნდა. თუმცა მხარდაჭერა, რომელიც მოდიოდა კონსტანტინოპოლიდან, თუნდაც მეფე მირიანის გაქრისტიანებისთანავე, პირდაპირ მეტყველებს იმაზე თუ რა სწრაფად გაიაზრეს კონსტანტინოპოლში ამ მოვლენის მნიშვნელობა რეგიონული პოლიტიკისთვის.

ქართლისა და ლაზიკის მნიშვნელობა იმპერიისთვის პირველ რიგში გამოწვეული იყო სამხედრო მიზეზებით. კავკასიონის გადასასვლელებისა და შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს გაკონტროლება ბიზანტიელებისთვის მნიშვნელოვანი იყო კონსტანტინოპოლის დასაცავად. პროკოპი კესარიელის მიერ აღწერილი ლაზების ელჩობა ირანში ხოსროს კარზე ერთ-ერთი ნათელი მაგალითია იმისა თუ როგორ უყურებდა კონსტანტინოპოლი ლაზიკასა და ქართლს (Procopius, 1914-1940: BP. 2.15). შესაბამისად, ისტორიული საქართველო იმ ტერიტორიულ რეალში ხვდებოდა, რომლი-

თაც კონსტანტინოპოლი ცდილობდა საკუთარი საზღვრები დაეცვა სასანური იმპერიისაგან.

მიუხედავად იმისა, რომ ბიზანტიის პერიფერიაზე მცხოვრებ ხალხებში, უმეტესწილად, ქრისტიანობის „არაორთოდოქსალური“ ვარიანტი იყო გავრცელებული, ეს ხელს არ უშლიდა კონსტანტინოპოლს მათთან პირდაპირი სტრატეგიული თანამშრომლობა ჰქონოდა. ბიზანტიელ იმპერატორებისთვის უფრო მნიშვნელოვანი იყო იმპერიის პერიფერიის ნებისმიერი ფორმით გაქრისტიანება, რადგან ამით საკვანძო ტერიტორიულ ერთეულებზე პოლიტიკური გავლენის მოპოვება ხერხდებოდა. მაგალითად, იუსტინიანეს არ ანაღვლებდა როგორ ქრისტიანულ მიმდევრობას უჭერდნენ მხარს აქსუმელები თუ ნუმიდიელები. უფრო მნიშვნელოვანი იყო მათი ბიზანტიურ პოლიტიკურ ორბიტაში მოქცევა და სასანური ირანის გავლენის შემცირება. იმავე იუსტინიანეს მაგალითი რომ მოვიყვანოთ, მონოფიზიტი, მაგრამ ქრისტიანი ეთიოპელების მეშვეობით იმპერატორი წარმატებით (ყოველ შემთხვევაში, გარკვეული დროის მანძილზე) ახერხებდა ინდოეთთან ვაჭრობის მიზნით სამხრეთ არაბეთის დაცვას და რეგიონში ირანის გავლენის შეკავებას (პიგულევსკაია, 1964: 57-81, 156-161).

დასკვნა

როგორც შესავალში იყო ნახსენები, ქართული ისტორიოგრაფია მდიდარია გვიანანტიკური პერიოდის (IV-VII სს.) საქართველოს ისტორიის კვლევებით. ქრისტიანობის გავრცელება, დიდი ომიანობა ეგრისში (542-562 წწ.), კავკასიონის გადასასვლელების მნიშვნელობა და ბევრი სხვა, ეს არის შესწავლილი საკითხების მხოლოდ მოკლე სია. თუმცა ტენდენცია, რომელიც გამოიკვეთა ბოლო რამოდენიმე ათწლეულის განმავლობაში იყო ნაკლები ყურადღების მიქცევა გვიანანტიკური პერიოდის ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხებისადმი, როგორებიცაა ირანისა და ბიზანტიის სამხედრო თუ დიპლომატიური ურთიერთობები, ნომადი ხალხების მიერ ევრაზიულ სტეპებში შექმნილი იმპერიები და ა. შ. ამასთან ერთად, თითქმის შეუსწავლელია ბიზანტიელებისა და სასანიანების მიერ მათზე დამოკიდებული პატარა ხალხების მართვის სტრატეგიები.

ნაშრომში, შევეცადე სწორედ ამ ხარვეზების შევსება. სამხრეთ კავკასიის რეგიონი განხილულ უნდა იქნას ზუსტად იმ საერთო პოლიტიკურ, სამხედრო, ეკონომიკურ და რელიგიურ კონტექსტში, რომელიც IV-VII საუკუნეების განმავლობაში ბიზანტიასა და სასანიურ ირანს შორის არსებობდა. ამავდროულად, ერთმანეთს შევადარე ბიზანტიის რამოდენიმე საზღვარი, რითაც, მინდოდა დამენახა, რამდენად მნიშვნელოვანი იყო თითოეული მეზობელი იმპერიის საგარეო პოლიტიკაში.

ყველა ეს არგუმენტი მნიშვნელოვანია და როგორც დასაწყისში ვთქვი რელევანტურია ქართული ისტორიოგრაფიისთვის, რადგან მკითხველს დაეხმარება შეუქმნას იმ გეოპოლიტიკური თამაშის სურათი, რომლის ერთ-ერთი ნაწილი სამხრეთ კავკასია იყო. თუმცა მე ასევე შევეცადე, რომ ქართული ისტორიოგრაფიის გარდა, ეს ნაშრომი მნიშვნელოვანი ყოფილიყო უცხოეთში გვიანანტიკური პერიოდის შესწავლის სხვადასვა მიმდინარეობებისთვის.

უცხოეთში ბიზანტიის ისტორიის ადრეული პერიოდის (V-VII სს.) მკვლევართა უმრავლესობა მიიჩნევს, რომ კონსტანტინოპოლში მსხდომ იმპერატორებს არ შეეძლოთ საკუთარი სამეზობლოს მიმართ გრძელვადიანი პოლიტიკის ჩამოყალიბება. სხვა სიტყვებით, ბიზანტიელებს არ გააჩნდათ რამე სახის „დიდი ხედვა“ (სტრატეგია) იმპერიის სამართავად, ასევე იმპერიაზე ერთდროულად რამოდენიმე ფრონტიდან მომდინარე საფრთხის მოსაგერიებლად. არგუმენტები, რომელსაც მკვლევართა უმრავლესობა იყენებს, არის ამ პერიოდის ბიზანტიაში რეალობასთან მიახლოებული გეოგრაფიული რუკების არარსებობა და რომაელების მსგავსად, ბიზანტიელების უცოდინრობა ზუსტი გეოგრაფიული მანძილებისა. ნაშრომში, ბიზანტიისა და მის ძირითად მეზობლებს შორის ურთიერთობების განხილვისას, უამრავი მაგალითი იყო მოყვანილი როგორ ზრუნავდა კონსტანტინოპოლი იმპერიის თითოეულ მიმართულებაზე კარგად გამოკვეთილი ხელოვნური თუ ფიზიკური საზღვარი ჰქონოდა. ბიზანტიელები საკუთარი იმპერიის საზღვრის გასატარებლად ხშირად გეოგრაფიულ ბარიერებს იყენებდნენ. ამ მხრივ ყველაზე კარგ მაგალითს წარმოადგენდა მდინარე დუნაი. გუთებთან ვალენსის პირველი ომი (367-369 წწ.) და მისი შედეგები ნათლად მიუნიშნებს იმაზე, რომ იმპერატორისთვის და გუთებისთვის, მდინარე დუნაი ორ მხარეს შორის საზღვარს წარმოადგენდა. თემისტიოსის და ამიანე მარცელინეს მიერ მოყვანილი ცნობები ომზე პირდაპირ ამაზე მეტყველებს. ზავზე ხელის მონერის ცერემონიალიც კი – შუა დუნაიში – ამტკიცებდა, რომ ეს მდინარე არა მარტო ბუნებრივ და ფსიქოლოგიურ ბარიერს წარმოადგენდა, არამედ რეალურ პოლიტიკურ საზღვარს იმპერიასა და ბარბაროსებს შორის.

მსგავსი ვითარება იმპერიის სხვა საზღვრებზეც გვხვდება. ასე, აღმოსავლეთში, ბიზანტიასა და სასანურ ირანს შორის საზღვარი ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში დიდი ხნის განმავლობაში მდინარე ევფრატზე გადიოდა. ორ იმპერიას შორის დადებული თითქმის ყველა საზავო ხელშეკრულება არა მხოლოდ დიდი ტერიტორიების ერთმანეთისთვის გადაცემას ეხებოდა, არამედ სახელმწიფოებს შორის ახალი სადემარკაციო ხაზების გატარებებსაც. მაგალითად,

298 წლის ნისიბინის ზავის მიხედვით, იმპერიებს შორის საზღვარი ვაჭრობისთვის მთლიანად ჩაიკეტა, გარდა რამოდენიმე ქალაქისა. 387 წელს, სომხეთის დანაწილებისას, საზავო მოლაპარაკების დროს, იმპერიების მესვეურები საუბრობდნენ ცალკე ხაზების გატარებაზე იმისათვის, რომ სცოდნოდათ, სად მთავრდებოდა და იწყებოდა მათი ტერიტორიები. ასევე, გაგვაჩნია მრავალი ცნობა, როდესაც ადამიანებს ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში თავისუფლად შეეძლოთ გადასულიყვნენ ერთი იმპერიიდან მეორეში და როგორ ხდებოდა მათი დაკავება ბიზანტიელების თუ სასანიანი გარნიზონების მიერ. წინაისლამური ხანის არაბებთან ურთიერთობაშიც კარგად ჩანს როგორ ანიჭებდნენ ბიზანტიელები არაბ ნომადებს სირია-პალესტინის პროვინციების საზღვრების დაცვას. აქაც ორივე მხარემ კარგად იცოდა სად მთავრდებოდა იმპერიის *ადმინისტრაციული* საზღვრები. ეს მხოლოდ მაგალითების პატარა ჩამონათვალია, მაგრამ თითოეული კარგად აჩვენებს ერთ რამეს – ბიზანტიელებს ანუხებდათ კითხვა: სად გადის მათი იმპერიის საზღვარი? ამან მიგვიყვანა ამ ნაშრომის მეორე საკვანძო საკითხამდე. თუ იმპერიას გააჩნდა კარგად განერილი საზღვრები, როგორ ხდებოდა მათი ერთდროულად რამოდენიმე მტრისგან დაცვა?

სამხედრო ინფრასტრუქტურის (თავდაცვითი კედლების, ციხესიმაგრეების და სხვა) აგება დუნაისპირეთში, ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ჩრდილოეთ აფრიკასა და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, კარგ მაგალითს წარმოადგენს იმისა, რომ ბიზანტიელები, რომაელების მსგავსად, ზრუნავდნენ იმპერიის საზღვრების სისტემურ უსაფრთხოებაზე. თუმცა მხოლოდ სამხედრო ინფრასტრუქტურა გამოსავალს არ წარმოადგენდა ერთდროულად რამოდენიმე ფრონტიდან არსებული საფრთხის განეიტრალებისთვის. მართლაც, 395 წელს იმპერიის გაყოფამ ორ ნაწილად რთულ სტრატეგიულ მდგომარეობაში ჩააყენა აღმოსავლეთ რომის იმპერია. ამიერიდან, კონსტანტინოპოლის მიერ ერთიანი იმპერიის დროს არსებული სამხედრო და ეკონომიკური რესურსების გამოყენება უკვე შეუძლებელი იყო. ეს ყველაფერი ხდებოდა იმ გაუარესებულ საგარეო პოლიტიკურ ფონზე, რომელიც იმპერიის გარშემო იქმნებოდა IV საუკუნის მეორე ნახევარში. 370-იან წლებში,

შავი ზღვის ჩრდილოეთით ჰუნების გამოჩენამ „ხალხთა დიდ გადასახლებას“ დაუდო საფუძველი. შედეგად, ბიზანტიას ორ საზღვარზე, დუნაისპირეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში, ნომადები დაუმეზობლდნენ. ამის პარალელურად, აღმოსავლეთში, სასანური ირანი კონსტანტინოპოლს წარმატებით უწევდა სამხედრო და პოლიტიკურ კონკურენციას სამხრეთ კავკასიიდან არაბეთის ნახევარკუნძულამდე არსებულ საზღვარზე. აგრეთვე, ბიზანტიას პრობლემები გააჩნდა სირია-პალესტინის პროვინციებში, სადაც არაკონტროლირებადი არაბი ნომადები თავს ესხმოდნენ იმპერიის ტერიტორიას. ამ სამ მთავარ საფრთხეს იმპერიისთვის არასტანდარტული საფრთხეც უნდა დაემატოს – ვანდალების სამხედრო ფლოტი, რომელმაც V საუკუნის მეორე ნახევარში, რამოდენიმეჯერ საფრთხე შეუქმნა ბალკანეთის ნახევარკუნძულს.

გაუარესებულ სამხედრო მდგომარეობას უნდა დაემატოს აღმოსავლეთ რომის იმპერიის არასახარბიელო გეოგრაფიული ადგილმდებარეობაც. იმპერიის საზღვრები არ იყო დაცული მძლავრი გეოგრაფიული ბარიერებით. მდინარე დუნაიც კი არ წარმოადგენდა გადაულახავ ზღუდეს. ჩრდილოეთ აფრიკაში საზღვარი უდაბნოში გადიოდა, სადაც გრძელი საფორტიფიკაციო ნაგებობების აღმართვა თითქმის შეუძლებელი იყო. მართალია, აღმოსავლეთში საზღვარი სასანურ ირანთან მთიან სომხეთსა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში გადიოდა, ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან ირანელებს შედარებით მარტივად შეეძლოთ დაეპყროთ სირიის ქალაქები ბიზანტიის ტერიტორიის მცირე გეოგრაფიული სიღრმის გამო. ტერიტორიული სიღრმის მხრივ, ერთადერთი შედარებით დაცული პროვინცია მცირე აზია იყო.

შესაბამისად, ბიზანტიის მესვეურებს 395 წლიდან მოყოლებული უნდა ეფიქრათ როგორ დაეცვათ იმპერია საგრძნობლად შემცირებული სამხედრო და ეკონომიკური რესურსების და გაუარესებული საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობის ფონზე. ბიზანტიელებმა იმპერიის დაცვის საკუთარი სტრატეგია შეიმუშავეს. ვაჭრობა, მცირე, მაგრამ ეფექტური საჯარისო შენაერთები, მოქნილი დიპლომატია, ძლიერი სადაზვერვო აპარატი, ქრისტიანობის გავრცელება, ტიტულებისა და მიწების დარიგება და სხვა, ეს იყო ბი-

ზანტიელი იმპერატორების მთავარი ხერხები საგარეო პოლიტიკური მიზნების მისაღწევად. მაგრამ თუ ბიზანტიელებამდე და მათ შემდეგაც ეს ელემენტები ხშირად თამაშობდნენ მნიშვნელოვან როლს ამა თუ იმ იმპერიის საგარეო პოლიტიკაში, ბიზანტიელებმა მოახერხეს ამ ყველა კომპონენტის შერწყმა და ეფექტურად გამოყენება მაშინ, როდესაც გეოგრაფიული, ეკონომიკური და სამხედრო მონაცემები მათ საპირისპიროდ იყო. ბიზანტიელებმა იცოდნენ თუ როგორ უნდა ებრძოლათ თითოეულ მეზობელთან, რა იყო მათი სუსტი და ძლიერი მხარეები. ამას მოწმობს ბიზანტიაში არსებული სამხედრო ტრაქტატების მდიდარი ტრადიცია. ბიზანტიის „სტრატეგიაზე“ მეტყველებს ისიც, რომ V საუკუნეში დიდი სტრუქტურული ცვლილებები დაიწყო იმპერიის ჯარში, რათა იმპერიას ეფექტურად მოეგერიებინა ნომადებისა და სასანიანების ერთობლივი საფრთხე.

გარდა ამისა, შევეცადე მეჩვენებინა, რამდენად პოლიტიზირებული იყო IV-V საუკუნეებში ქრისტიანობის გავრცელება იმპერიის სამეზობლოში. მართლაც, ბიზანტიის სამეზობლოში ახალი რელიგიის იმპერიული სანქციით გავრცელების რამოდენიმე ცნობა არსებობს. თუ გავითვალისწინებთ ქრისტიანობის გავრცელების გეოგრაფიულ არეალს, დავინახავთ, რომ კონსტანტინოპოლი ცდილობდა იმპერიისთვის სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ტერიტორიებზე მცხოვრები ხალხების გაქრისტიანებას: ქართველების, გუთების, სომხების, ეთიოპელების, არაბების და ა. შ.

აგრეთვე, შევეცადე მეჩვენებინა როგორ აზროვნებდნენ ბიზანტიელი იმპერატორები თანამდეროვე რუკების არარსებობისას და როგორ იღებდნენ სტრატეგიული მნიშვნელობის გადაწყვეტილებებს. იუსტინიანეს მაგალითმა ნათლად დაგვანახა, რომ ბიზანტიელი მმართველი გადაწყვეტილების მიღებამდე, აუცილებლად ითვალისწინებდა ეკონომიკურ, სამხედრო, ზოგად პოლიტიკურ და რელიგიურ ფაქტორებს. პროკოპი კესარიელის მიერ აღწერილი სცენა გვიჩვენებს, რომ რაოდენ ავტოკრატიული არ უნდა ყოფილიყო იუსტინიანეს რეჟიმი, იმპერატორი იძულებული იყო გაეთვალისწინებინა იოანე კაპადოკიელის კრიტიკა სამხედრო კამპანიის

ეკონომიკურ მხარესთან მიმართებაში და თუ რა ზარალს მოუტანდა ეს იმპერიის ბიუჯეტს.

შესაბამისად, გვიანანტიკური პერიოდის ბიზანტიაზე საუბრისას, ჩვენ წინ არის იმპერია, რომელიც მიესადაგა იმ რთულ ეკონომიკურ, სამხედრო და გეოგრაფიულ მდგომარეობას, რომელშიც ის, 395 წელს, იმპერიის დაშლის შემდეგ აღმოჩნდა.

არაბებთან მიმართებაში, ნაჩვენები იყო როგორ მუშაობდა ბიზანტიური დიპლომატია ლოკალურ დონეზე. როგორ ხდებოდა არაბი მეთაურების გადმობირება, მათი დაფინანსება და შემდეგ გამოყენება სასანური ირანის და სირია-პალესტინის საზღვარზე ბიზანტიის მიერ სხვა არაკონტროლირებადი არაბი ტომების წინააღმდეგ. მეორე მიგნება იყო არაბი მოკავშირეების გამოყენება სირია-მესოპოტამიისა და არაბეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთით არსებული ბიზანტიური სავაჭრო გზების დაცვისთვისაც. ეს კი ჯდებოდა იუსტინიანეს დროს წითელი ზღვით ინდოეთისკენ მიმავალ სავაჭრო გზის აღორძინების გეგმაში. გზის დასაცავად იმპერატორმა სცადა მის გასწვრივ მოკავშირეები მოეპოვებინა. იმპერატორის ხედვით, არაბებს სირია-პალესტინის და სინაის ნახევარკუნძულის, ხოლო ეთიოპელებს თანამდეროვე ბაბ-ელ-მანდების სრუტის დაცვა დაევალა. საბოლოოდ, ეს ყველაფერი მიმართული იყო სასანური ირანის წინააღმდეგ.

სასანური ირანი ბიზანტიის სამეზობლოში გამონაკლის წარმოადგენდა. ის გვიანანტიკურობაში ბიზანტიასთან თანაბარი ძალის მქონე ერთადერთი სახელმწიფო იყო. მიუხედავად ამისა, ამ იმპერიის შესწავლას ნაკლები ყურადღება ეთმობა დასავლეთში და, სამწუხაროდ, საერთოდ არ არის შესწავლილი საქართველოში. ამ კვლევის ერთ-ერთი მთავარი საკითხი იყო სასანური ირანის ძალის გადაფასება. თუ აქამდე ისტორიკოსთა უმრავლესობა თვლიდა, რომ ბიზანტიის იმპერია სასანურ ირანზე ძლიერი სახელმწიფო იყო, მე შევეცადე მეჩვენებინა, რომ ორ იმპერიას შორის ოთხსაუკუნოვანი ურთიერთობების მანძილზე, სასანური ირანი ბიზანტიის არა მარტო თანაბარ ძალას წარმოადგენდა, არამედ, ბევრ კომპონენტში, მასზე მაღლაც იდგა. შესაბამისად, ამ დებულებას მივყავართ ლოგიკურ კითხვამდე: თუ ბიზანტიას შეეძლო თავისი სა-

მეზობლოს სამართავად საკუთარი „დიდი სტრატეგია“ შეემუშავე-
ბინა, შეეძლო თუ არა იგივეს გაკეთება სასანურ ირანს?

თავიდან საჭირო იყო შაჰანშაჰების სამხედრო პოტენციალის განსაზღვრა. თუმცა რომაული/ბიზანტიური სამყაროსგან განსხვავებით, სასანიანი ისტორიკოსების ნაშრომები ჩვენამდე არ მოღწეულა. ყველა ცნობა რომელიც გაგვაჩნია, უშუალოდ ირანის მონინააღმდეგე ბერძნულ-რომაული, ქართული და სომხური ისტორიკოსების წყაროებიდან მოდის. შესაბამისად, სასანური ჯარების ყველა რაოდენობა, ნახსენები იქნება ეს პროკოპი კესარიელთან თუ ამიანე მარცელინესთან, საჭიროებს დეტალურ შესწავლას, რადგან ისტორიკოსებს მარტივად შეეძლოთ გამიზნულად გაედიდებინათ ან შეემცირებინათ მტრის რიცხვი. თუმცა ჩვენ ნაწილობრივ გვეხმარება არქეოლოგია და ის უზარმაზარი საფორტიფიკაციო ნაგებობები, რომელიც ბოლო წლებში გათხრების შედეგად აღმოჩნდა. ფორპოსტებისა და ციხესიმაგრეების სიდიდის მიხედვით, მე ვივარაუდებ, სასანიან შაჰებს (ყოველ შემთხვევაში, ხოსრო ანუშირვანის მმართველობიდან მოყოლებული) ჯამში ჰყავდათ 300,000-იანი ჯარი, საიდანაც, დაახლოებით, ნახევარი პერმანენტულად იყო განაწილებული იმპერიის საზღვრების გასწვრივ. თუმცა მხოლოდ ძლიერი ჯარის ყოლა არ ნიშნავდა იმპერიული სტრატეგიის არსებობას. როგორც ბიზანტიელებზე საუბრისას იყო ნათქვამი, ჯარის გარდა მრავალი სხვა კომპონენტი არსებობდა.

ერთ-ერთი მათგანი იყო უზარმაზარი კედლების აშენება იმპერიის საზღვრების გარშემო. ბიზანტიელების მსგავსად, სასანიანი მმართველები ხედავდნენ, რომ იმპერიას არასახარბიელო გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა გააჩნდა. უფრო მეტიც, ბიზანტიასთან შედარებით, სასანური ირანის საზღვრების 4/5 დაუცველი იყო რამე სახის გეოგრაფიული ბარიერით. მდგომარეობას ართულებდა ისიც, რომ იმპერიას დასავლეთიდან ძლიერი ბიზანტიის იმპერია ემეზობლებოდა და პრეტენზიას აცხადებდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაზე, სომხეთზე, სამხრეთ კავკასიასა და სირია-პალესტინის უდაბნოზე. თუმცა თუ ბიზანტია ნომადურ საფრთხეს მხოლოდ IV საუკუნის ბოლოს შეეჯახა, ირანის ადგილმდებარეობა

სასანიანებს ნომადების პირველ სამიზნედ აქცევდა ერთდროულად თანამედროვე ცენტრალური აზიისა და ჩრდილოეთ კავკასიის მიმართულებებიდან. ამას დაემატება ისიც, რომ არაბეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთში და სირია-მესოპოტამიის უდაბნოში, სასანიანებს პრობლემებს უქმნიდნენ წინაისლამური ხანის არაბი ტომები.

სხვა სიტყვებით, არ იქნება გადაჭარბებული თუ ვიტყვით, რომ იმპერია მუდამ ეგზისტენციალური საფრთხის ქვეშ იყო. მიუხედავად ამისა, 224-226 წლებში, პართიის სამეფოს ნანგრევებზე აღმოცენებული ახალი იმპერიის მმართველებმა მოახერხეს სახელმწიფოს არა მარტო შენარჩუნება, არამედ ტერიტორიის საგრძობლად გაზრდა. შედეგად, იმპერიამ ოთხ ასწლეულზე მეტ ხანს იარსება.

ბიზანტიელების მსგავსად, სასანიანების მიერ ამდენი საუკუნის განმავლობაში იმპერიის შენარჩუნება შეუძლებელი იქნებოდა, რომ არა საკუთარი „დიდი თავდაცვითი გეგმის“ ჩამოყალიბება. პირველი ნაბიჯი იყო რომაული და შემდგომ ბიზანტიური ჯარებისგან ჩრდილოეთ მესოპოტამიის მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრეების გათავისუფლება, რათა მტერს, ომის შემთხვევაში, ვერ მოეხერხებინა ევფრატისა და ტიგროსის გასწვრივ სასანიანთა დედაქალაქ ქტესიფონამდე მისვლა. მეორე ნაბიჯი იყო არასახარბიელო გეოგრაფიული მდებარეობის ნაწილობრივ გამოსწორება. იმპერიის მთლიანად ან ნაწილობრივ დაუცველ საზღვრებზე აშენდა სამხედრო ინფრასტრუქტურა, კედლებისა და ციხესიმაგრეების სახით. კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით აშენდა ორი დიდი, ერთმანეთის პარალელური გურგანის და თამიშენის კედლები; დასავლეთით – დარუბანდის ციხესიმაგრე და რამოდენიმე კედელი მის ჩრდილოეთსა და სამხრეთით. ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ შენდებოდა უამრავი ციხესიმაგრე, ხოლო ევფრატის ქვემო წელზე – წყლის არხები. მცირე ზომების კედლები აშენდა მესოპოტამიის სამხრეთ ნაწილში სპარსეთის ყურესთან ახლოს არაბი ნომადების შესაკავებლად. კედლებისა და ციხესიმაგრეების ადგილმდებარეობა მეტყველებდა სასანურ ირანში მაღალი სამხედრო არქიტექტორული ტრადიციის არსებო-

ბაზე. თითოეული ნაგებობა მიესადაგებოდა ადგილობრივ გეოგრაფიულ პირობებს და ერგებოდა იმპერიის სხვადასხვა მონინალმდეგის სამხედრო ხელოვნებას. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ირანელების მიერ აგებული კედლები თუ ციხესიმაგრეები დუნაისა და რაინისპირეთში არსებულ რომაულ/ბიზანტიურ კონსტრუქციებს საგრძნობლად აღემატებოდა.

ბიზანტიელების მსგავსად, სასანიანებს ასევე ესმოდათ, რომ საზღვრების გასწვრივ პერმანენტული საჯარისო ერთეულების განლაგებით იმპერიის უსაფრთხოების სრულად უზრუნველყოფა შეუძლებელი იქნებოდა. აქტიური დიპლომატია, ფულისა და ტიტულების დარიგება, რელიგია, ვაჭრობა და მძლავრი სამხედრო კოალიციების შექმნა ბიზანტიის წინააღმდეგ – ეს არის სასანიანთა საგარეო პოლიტიკის მოკლე შინაარსი. პრაქტიკული ნაბიჯების გარდა, სასანიანები რომაელების/ბიზანტიელების *imperium sine fine*-ს იდეოლოგიას დაუპირისპირეს მახლობელი აღმოსავლეთის საკუთარი ხედვა – აქემენიანთა იმპერიის ტერიტორიებზე პრეტენზიების გამოცხადება. სასანიანთა „სტრატეგიის“ რამოდენიმე მიმართულებამ ნათლად გვიჩვენა როგორ მუშაობდა სახელმწიფო აპარატი და როგორ განიხილავდნენ შაჰანშაჰები საკუთარი იმპერიის საზღვრებს. იმპერიის სტრატეგიაზე მეტყველებს წინაისლამური ხანის არაბებთან სამხედრო კავშირის შექმნის დეტალები, იმპერიაში ბარბაროსთა განსახლების სისტემა და მძლავრი ანტიბიზანტიური პროპაგანდის გამოყენება.

შესაბამისად, ნაჩვენები იყო ყველა ის კომპონენტი, რომელიც სასანიანებს ესაჭიროებოდათ „სისტემური“ საგარეო პოლიტიკის გასატარებლად. ბიზანტიელების მსგავსად, სასანიურ იმპერიასაც გააჩნდა საკუთარი „სტრატეგია“, რომელიც პირველი შაჰანშაჰების დროს ჯერ კიდევ არ იყო კარგად ჩამოყალიბებული. მისი „აღმოჩენა“ უფრო IV საუკუნის ბოლოს იმპერიის გაუარესებულ გეოპოლიტიკურ მდგომარეობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული, როდესაც ევრაზიულ სტეპებში, ხალხთა დიდი გადასახლების მიმდინარეობისას, იმპერია შეეჯახა სულ უფრო მძლავრ ნომადურ დაჯგუფებებს. კედლები, დიპლომატია, იდეოლოგია, რელიგია და მრა-

ვალი სხვა ხერხის ეფექტურმა გამოყენებამ უზრუნველყო იმპერიის არსებობა ოთხზე მეტი საუკუნის განმავლობაში.

შემდგომი საკითხი არის ბიზანტიის ჩრდილოეთ საზღვარი. დუნაისპირეთში, ისევე როგორც იმპერიის სხვა საზღვრებზე, კარგად გამოჩნდა კონსტანტინოპოლის რთული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა, რომელიც რამოდენიმე ელემენტის ურთიერთშეხამებას წარმოადგენდა. ისტორიულად, რომაელებს და შემდეგ ბიზანტიელებს არ უჭირდათ გერმანული ტომების შეკავება. მარცხები იყო და არა ერთი, თუმცა გრძელვადიან პერსპექტივაში, ტევტონბურგის ტყეში თუ ადრიანოპოლთან ბრძოლებს არაფერი შეუცვლიათ. ეს უფრო ბარბაროსების მიერ ლოგიკიდან ამოვარდნილ წარმატებას ნააგავდა. იმპერიული ხანის ლეგიონი თუ გვიანანტიკური ხანის *comitatenses*-ი ეფექტურ იარაღს წარმოადგენდა ბარბაროსული წნეხის შესაჩერებლად. ამიტომაც, ვეცადე მეჩვენებინა, რომ ურთიერთობების სამხედრო კომპონენტის გარდა, კიდევ არსებობდა ურთიერთობების სავაჭრო და რელიგიური მხარეები. იმპერატორ ვალენსის პირველი ომი გუთებთან (367-369 წწ.) შეიძლება არც თუ ისე მნიშვნელოვანი იყო სტრატეგიული კუთხით, მაგრამ ჩვენთვის ძალიან საინტერესო საკითხს წარმოადგენს წყაროების სიუხვის გამო. იმპერატორის მიერ ეკონომიკური, სამხედრო, რელიგიური და სხვა ფაქტორების გათვალისწინება გვიჩვენებს როგორ მუშაობდა იმპერიული დიპლიმატია მეზობლების მიმართ. მეორე მხრივ, გავრცელებული აზრის სანინააღმდეგოთ, ამ ომის მაგალითზე ნაჩვენები იყო, რომ ბარბაროსები არ იყვნენ ყოველთვის ომის ინიციატორები. პირიქით, ხშირი იყო შემთხვევები, როდესაც ამას იმპერიული ჯარები აკეთებდნენ.

ბიზანტიის ჩრდილოელ მეზობლებზე საუბრისას, შეუძლებელი იყო არაფერი გვეთქვა ნომადებზე (ჰუნები, ავარები და ა. შ.). მაგრამ, ამ ხალხების დუნაისპირეთში გამოჩენის ისედაც კარგად შესწავლილი ისტორიის მოყოლის ნაცვლად, ვეცადე მეპასუხა კითხვაზე: რა ინვევდა ნომადების მოძრაობას ევრაზიულ სტეპებში? რატომ იყო მათვის დუნაისპირეთი მოძრაობის ბოლო პუნქტი? რა სახის ურთიერთობები იყო იმპერიასა და ნომადებს შორის და რა სამხედრო გავლენა მოახდინა ამ უკანასკნელმა ბიზანტიურ სამ-

ხედრო აზროვნებაზე? მკვლევარების უმრავლესობა ან მხოლოდ ბიზანტია-ნომადების ურთიერთობების ისტორიას იკვლევს ან არ ცდილობს ახსნას რატომ ხდებოდა შემოსევები იმპერიის ჩრდილოეთ საზღვარზე. შემოსევების მიზეზების ასახსნელად გამოვიყენე გეოგრაფიული და ეკონომიკური ფაქტორები. მართლაც, ნაჩვენებია იყო, რომ ევრაზიის შიდა რეგიონის – შიდა აზიის – გეოგრაფიული მახასიათებლები ნომადებისთვის სახარბიელო პირობებს ქმნიდა ემოძრავათ მანჯურიიდან თანამედროვე უნგრეთამდე. სხვა სიტყვებით, გეოგრაფიული ბარიერების ნაკლებობა ხელს უწყობდა ხალხების შეუზღუდავ მოძრაობას. მეორე მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ბიზანტიისა და ირანის ეკონომიკური პოტენციალი და რამდენად იყო შესაძლებელი მათი სიმდიდრე ნომადების შემოსევების გამომწვევი მიზეზი ყოფილიყო.

ამრიგად, ვფიქრობ, რომ ბიზანტიისა და სასანური ირანის სამეზობლო პოლიტიკის შესწავლას იმ კომპონენტების მიხედვით, რომელიც ამ ნაშრომში განვიხილე, გარკვეული ნვლილი შეაქვს ქართულ და უცხოურ ისტორიოგრაფიებში გვიანანტიკური პერიოდის უკეთ შესწავლაში.

Rome, Byzantium and Imperial Defence System in 4th-7th cc.

Summary

After the division of the Roman Empire in 395 AD, the two parts – Western and Eastern – drifted apart politically and militarily throughout the fifth century with each half relying mainly on its own military and economic resources. The division of the resources rendered the defence of the Eastern Roman Empire (Byzantium) ever more difficult and its geography too aggravated the problems. The northern frontier of the empire was secured by the Danube river which as a geographic barrier constituted the first echelon of defence. In addition, the Romans and later Byzantines built many forts with soldiers permanently stationed along the Danube. Nevertheless, the frontier had a vulnerable section in its north-western part: the provinces of Pannonia and Illyricum. The defence of this front did not have any geographic obstacles Constantinople could rely on. At the same time the empire had to face barbarian menace from the north Caucasus with its high mountain range separating the steppe realm from the sedentary world of the South Caucasus and the Middle East.

The region to the west of the Caucasus and the north of the Black Sea right to the Danube constituted the immense Pontic-Danubian realm. The principle characteristic of this region was a constant flow of new population groups and cultures (Goths, Huns, Alans, Slaves and Avars) creating instability and affecting as much the Danubian frontier as the

198

Caucasian one. Thus when in the 370s the Huns dislocated the Goths from the south-eastern parts of the modern Ukraine they also carried out devastating attacks through the Caucasus mountains, notably in 395. This made the population groups already settled in the steppes to resort to migrations. Being thus strategically disadvantaged and facing more dangerous enemies coming from the Pontic-Danubian steppes, the Eastern Roman Empire managed to survive throughout the sixth and seventh centuries and well beyond, adapting its policies to unfavourable and ever-changing circumstances and effectively confronting all the enemies. However imperial responses to the two frontiers differed considerably.

The Danube: Barbarian soldiers of diverse backgrounds were already seen in the early fourth century in roles ranging from imperial guards to quasi-farmer soldiers. General Roman policy was to recruit from whatever resources were available and assign units and individuals according to need and circumstance. Even after the battle of Adrianople in 378 and the 382 peace settlement, Constantinople's policy towards the barbarians remained effective for at least four decades, although it was gradually modified. The empire embraced native leaders – kings, not Constantinople's appointees – as commanders of large units in particular territories within the empire. The major innovation was that these units (notably the Goths under Alaric) were allowed to develop their own political leadership. The installation of foreign people groups on imperial soil continued throughout the fifth century.

The Caucasus: An important element of Byzantine policies in the Caucasus was that, in order to withstand effectively a potential Sasanian threat and maintain its influence over the region, the empire continued to

rely on client kings right till the Arab invasions in the seventh century. Although the client kingdoms of Lazica and Iberia were essential for the imperial defence, of which they represented the first echelon, the Byzantines were not always successful in obtaining the kings' absolute allegiance. An effort was constantly made, but Lazi and Iberian kings drew much benefit from the control of the Caucasus passages opening a free way to the barbarians towards the eastern provinces of the Roman Empire.

Most Western scholars of the early Byzantine consider that the Byzantine emperors sitting in Constantinople could not have a long-term policy towards its neighbors. Byzantines simply could not have any notion of a "grand strategy" or any plan how to deal with various enemies simultaneously coming down on the imperial frontiers. The main argument used by the majority of scholars to back this contention is that in late antiquity the Byzantines had a primitive level of cartography. This would mean they did not have a clear sense of geographic distance from one region to another. This would also mean that Byzantines officials, including emperors did not know exactly where the imperial frontiers end and other peoples' territory began. In this part of the work it is shown how Constantinople cared to have a well-demarcated border lines in all directions. Numerous examples exist how the Byzantines used geographic barriers to separate their territory from the "others". In this regard, a good example is that of the Danube river. There were numerous instances when the river served as separating line between the empire and the barbarians. Ammianus Marcellinus relates how in 369 the Eastern Roman Emperor Valens (364-378) and Athanaric, leader of the Goths, signed a peace

agreement in the middle of the Danube. Similar situation can be found along the empire's other frontiers.

Clear understanding on the part of the Byzantines as to where the imperial borders were, leads us to another important question: how did the Byzantines protect the imperial frontiers simultaneously from several different but powerful enemies?

Chapter II. Byzantine Strategy in Practice. Justinian and his Successors

From 395 onwards, Byzantine leaders had to think how to protect the empire against the backdrop of significantly reduced military and economic resources and much worsened political situation along the imperial borders. To successfully do that the Byzantines had to develop their own imperial strategy. Trade, small but effective military force, diplomacy, strong intelligence machine, at times purposeful spread of Christianity, and the distribution of land and other titles to local potentates along the poorly controlled imperial borders, these were major tools Byzantine emperors used to achieve their foreign policy goals. If before and after the Byzantines these elements often played an important role in big countries' foreign policy, the Byzantines nevertheless managed to merge and effectively use all the above components in a time when the geographic, economic and military circumstances were much against Constantinople. Byzantines knew well how to fight each of its neighbors, what were their strengths and weaknesses. This is well exemplified by the large number of military treaties created by Byzantine generals.

The Byzantine “strategy” also meant to follow with large structural changes in the imperial army to effectively parry the joint nomadic and Sasanian threat. This however does not mean that the army changed completely. For example, in the age of Justinian many of the salient organizational features of the army reflect continuities from the military arrangements established by the emperor Constantine in the early fourth century. The fundamental distinction between mobile field armies and more sedentary troops posted in frontier provinces remained in force, even if different terminology such as *comitatenses* and *limitanei* was in common use.

In addition, I tried to show how politicized in 4th-6th centuries was the spread of Christianity in the empire’s neighborhood. Knowing the geographic area touched by Christianity it would not be a far-fetched conclusion to say that Constantinople helped to spread the new religion among those peoples who lived in economically and militarily strategic regions.

I also tried to show how were the Byzantine emperors thinking in the absence of modern maps and how were they taking strategically important decisions. Justinian's example clearly shows that a Byzantine ruler, for example before sending troops to another country had to consider economic, military, political and religious factors. Procopius of Caesarea described an interesting scene before the announcement of war on Vandals where Justinian, though an autocratic ruler, had to take into account John the Cappadocian’s criticism of the proposed military campaign.

Thus, we see the empire, which constantly adjusted itself to the economic, military and geographic challenges it faced following the division of the empire in 395.

Chapter III. “Barbaricum”

In this part of the work I tried to clarify some aspects of the Romano-Gothic relations during the first half of Valens’ reign (364-378), approaching the question as to why the emperor fought a long and costly war with the Tervingi in 367-369, not only in terms of military cause and effect, but also considering a whole complex of circumstances, ranging from economic difficulties inside the empire to ideological pretensions of the newly-established dynasty and the threats posed from the outside, usually from two fronts simultaneously. Alongside the emphasis on these issues, particular attention will be paid to the evidence in Themistius’ tenth oration.

Early in 370, Valens, the emperor of the East Roman Empire, after waging a three-year-war with the Goths, returned from the Danube to Constantinople, where Themistius (*ca.* 317-390), a member of the Senate of Constantinople, congratulated him with *Oratio* 10, entitled “On the Peace of Valens”. In the speech Themistius talks about Valens’ great interest in philosophy, then, following Plato’s example, the philosopher states that the king who can make war also can make peace. After that he turns to the nature of barbarians, saying that in each individual exists the seed of peace or war. It is only in the second part of the speech that Themistius focuses on his main subject-matter: the war between Valens and the Goths in 367-9. The simple fact that nearly half of the oration is

dedicated to the conditions of the newly-signed agreement and to those special circumstances which prevailed on the Danube before Valens' rise to power, makes the speech an invaluable source for the period.

Valens' first Gothic war is by no means an unstudied topic. Much has been written in recent years by Heather, Lenski, Kulikowski and Wolfram. Nevertheless these scholars fundamentally disagree on causes of the conflict and its results. Wolfram, Kulikowski and to a certain extent Lenski, argue that the war was entirely Valens' initiative, whereas Heather contends that it was the Goths who were trying to alter the existing peace arrangement and intervened in Roman domestic affairs. What is common, however, is, on the one hand, a total reliance on Ammianus' account of pre-war Romano-Gothic relations and on a rather short description of the war itself, and, on the other, lesser attention paid to the information from Themistius' tenth speech.

Chapter IV. Byzantium and pre-Islamic Arabs in 4th-7th cc.

During the first three centuries AD the nomads inhabiting the Syro-Mesopotamian desert are mentioned only incidentally in Roman sources. It was only from the fourth century onwards that late Roman and early Byzantine authors discussed the Saracens as an important factor in Romano-Persian relations. We can link this relative prominence of the Saracens to the establishment of the Sasanian dynasty, whose rise to power in the 220s AD changed the balance of power in the Middle East by ensuring a continuous demand for effective frontier allies. Competition for influence at the fringes of the imperial power provided opportunities for

petty kings and local rulers to form alliances with one or both of the two empires.

Much has been written in the recent times on Arabs in Rome's eastern policy in the sixth century. The disagreement among the scholars reflects a wider debate about the role of Arab tribes in the East Roman Empire. Scholars like Michael Whitby and Mark Whittow are of the opinion that the Arabs were of minor importance, whereas others, like Irfan Shahid, feel they were of immense significance, even calling the Jafnids (dynasty of the Ghassan confederation) "a crucial pillar in the Byzantine defence system in Oriens". Sartre, Robin, and recently Fisher, with different emphasis, took a middle position. One common feature, however, is that attention has been paid, mainly, to political and religious history of Romano-Arab relations and less so to the issues such as the role the Arabs played in the protection of trade routes; and how successful, for example, the Jafnids were in extending their influence beyond the Roman border. Heavy emphasis, therefore, in this chapter is placed upon economic factors, suggesting that one of the reasons for the rise of the Thalabids (another dynasty of the Ghassan confederation) in 502, and the Jafnids in 528, was the demand to protect the commercial routes. By the geographical overview it will be shown that what the Romans encountered in Syro-Palestine was in fact an open frontier which facilitated the success the Arabs enjoyed, but, at the same time, considerably reduced their range of activities to a limited area.

Chapter V. Byzantium and Sasanian Iran

In the 220s AD Ardashir I (224-242) founded a new Iranian empire. However, this did not bring any change for the history of relations between

Iran and Roman/Byzantine empire. The perennial conflict continued. What did Sasanians want? What were their goals? In the 3rd-4th centuries shahanshahs launched multiple wars against the Roman Empire. Aggressive invasions followed at times. However, one question remains, did the Sasanians have any objective strategic goals? How did they plan to ensure security on their border with the Roman Empire and simultaneously defeat the barbarians from the Eurasian steppes?

The war in northern Mesopotamia for various military fortresses was launched by Ardashir I following his enthronement. The Romans could not foresee the shock caused by the rise of the new dynasty whose successful campaigns changed the balance of power in the region. For the Roman and later Byzantine Empire northern Mesopotamia was a key region to defend. Thus the control over Nisibis and Hatra would give them military advantage in the northern Mesopotamia. In addition to the control of the strategic territory, the Romans/Byzantines could also easily reach the Sasanians' capital – Ctesiphon. As the history of wars between these two empires shows, the capture of Ctesiphon always meant the end to the war. Therefore, the Sasanians, feeling that they might easily be overrun by the enemy, first of all intended to force the Romans and later Byzantines out of the Northern Mesopotamia.

From the beginning it seemed the rise of the Sasanians changed little. Ardashir proclaimed Ctesiphon his imperial capital; the Iranian plateau was again a source of the imperial human resources and a backbone of the dynasty's power. By taking Nisibin and Hatra Ardashir also captured those important trade routes which ran from the Persian Gulf to the Northern Mesopotamia used by Roman traders. All these actions of first shahanshahs

are obvious in as much as we possess enough written sources (although of Roman provenance) on Sasanians' intentions. However, the major question posed in this chapter is whether the Sasanian rulers, like the Byzantines, possessed a clear sense of how to defend their empire simultaneously against several enemies. In other words, did the Sasanians think strategically when it came to dealings with the neighbouring countries from the South Caucasus and the Syro-Mesopotamian desert to the Central Asian nomadic empires?

It was shown that the Sasanians had a clear view of where their imperial frontiers ended. This was attested by huge infrastructure projects (defensive walls, defensive water channels, various military posts and military fortresses) along the borders from the Central Asia to the north of the Arabian Peninsula. The Sasanians were building those walls not only for marking their imperial frontiers, but also to better defend their rich tax and population provinces. Through the walls and fortresses the Sasanians also tried to correct those difficult geographical conditions their empire was in. Overall, the state would not survive for centuries from the 220s till 640s if the Sasanian rulers would not elaborate clear views on how deal with each of the imperial borders.

Three examples of the Sasanian strategy were given discussed. First one is on Sasanians' ability to build powerful military coalitions against the Byzantines. Mastering of economic and military resources for the Arabs in Syro-Mesopotamian desert showed that the Iranians were at times even more powerful in extending their indirect influence far beyond their frontiers than their Byzantine counterparts. Second is on integration of foreign peoples into the imperial territory. Like their Roman and Byzantine

counterparts, the Sasanians too knew how to effectively integrate Huns, Turks and other nomad groupings through the so-called *receptio* system. Lastly, how the Sasanians used propaganda and ideology for the advancement of their political aims. Their claim to be direct successors of the Achaemenids had an immense influence on their relations with Constantinople. However, what is more interesting, the Sasanians were simply using their ‘presumed pedigree’ for political purposes and did not let the propaganda influence their geopolitical thinking.

Chapter VI. Byzantium and Christian Proselytism

This chapter analyses the spread of Christianity among the peoples living on the periphery of the Roman/Byzantine world during late antiquity. The question was whether the Roman emperors pursued a long-term ‘strategy’ of proselytizing the neighbouring peoples. Examples of the spread of Christianity among the Ethiopians, Georgians, Goths, Armenians and Arab tribes were given with a number of conclusions. It was shown that Christianity in the fourth century made its way into those territories which were strategically important for the Empire. Ethiopia was important for Constantinople’s trade relations with India and contacts with the southern Arabia. The spread of Christianity among the Goths and the Arab tribes was paramount to at least partial pacification of the Danubian and Syrian frontiers. Armenians with their territory were important for giving the Byzantines a better control over the North Mesopotamia; Georgians – for their strategic position close to the Caucasus mountains and the Black Sea coast. Written sources provide numerous examples of how emperors sanctioned activities of bishops beyond the imperial borders. Imperial

208

commitment to the spread of Christianity and strategic importance of each newly converted people in the fourth century leads to the conclusion that the Empire pursued the policy of purposeful proselytizing.

Conclusion

The main questions in the work were how the Byzantines defended their frontiers in late antiquity? What were military, economic and political means for achieving security of the empire? How military and economic potential was mobilized to mount a military campaign? And most importantly: could emperors and shahanshahs think strategically when to wage war or sign peace agreements? How to understand the need of Byzantine and Sasanian empires for their expansion?

Georgian historiography regarding these questions is almost nonexistent, while in the West and Russia, most of attention is paid to the political history of Byzantine and Sasanian empires. The majority of scholars deny the existence of strategic thinking among the Byzantine officials, while in case of the Sasanians this issue, unfortunately, have not even been discussed. The assertion that every decision taken by the Byzantine emperors and shahanshahs was of strategic nature would not be entirely correct. However, the opposite assertion that the incorrect perception of geographic distance and the lack of accurate maps whether in times of Justinian and Heraclius hindered strategic decision making process is another misconception.

Accordingly, in this work these two opposite views were combined through expressing the opinion that the Byzantine Empire, in order to survive for centuries, developed its own concept of frontier security and

relations with each neighbor. Diplomacy, distribution of money and titles, cutting of trade, spread of Christianity, and the creation of powerful military alliances – these were major tools for achieving foreign policy goals. The second important conclusion is that the Sasanian Iran, like the Byzantines, had their own vision of the world around them. This is well exemplified by the military infrastructure built along their frontiers, the deployment of troops inside the country, the military alliances with pre-Islamic Arabs or South Caucasus kingdoms.

Another conclusion is that the very geographical circumstances of Byzantium's eastern frontier demanded forging alliances with different Arab groupings. The need became particularly paramount in the first decades of the sixth century when: 1. commercial routes from Aila and northern Hijaz to Syria-Palestine were again active; 2. the Nasrid threat became particularly acute because their ability to undertake long-range offensives potentially could cause destruction of local Syro-Palestinian economy and severance of trade routes. It was this particular role of the Jafnids which conditioned their lesser activity beyond the Byzantine border as was shown by a number of examples. Therefore, the Jafnids' elevation must be placed not only within the immediate context of Syro-Mesopotamian desert, but also within an international one considering Constantinople's policies in the Red Sea region and its commercial contacts with India.

As to the Empire's northern border, through the short war waged by Valens against the Goths, I tried to show how Constantinople dealt with the Danubian frontier. All clauses of the 369 peace agreement which overturned Constantine the Great's settlement were discussed in detail.

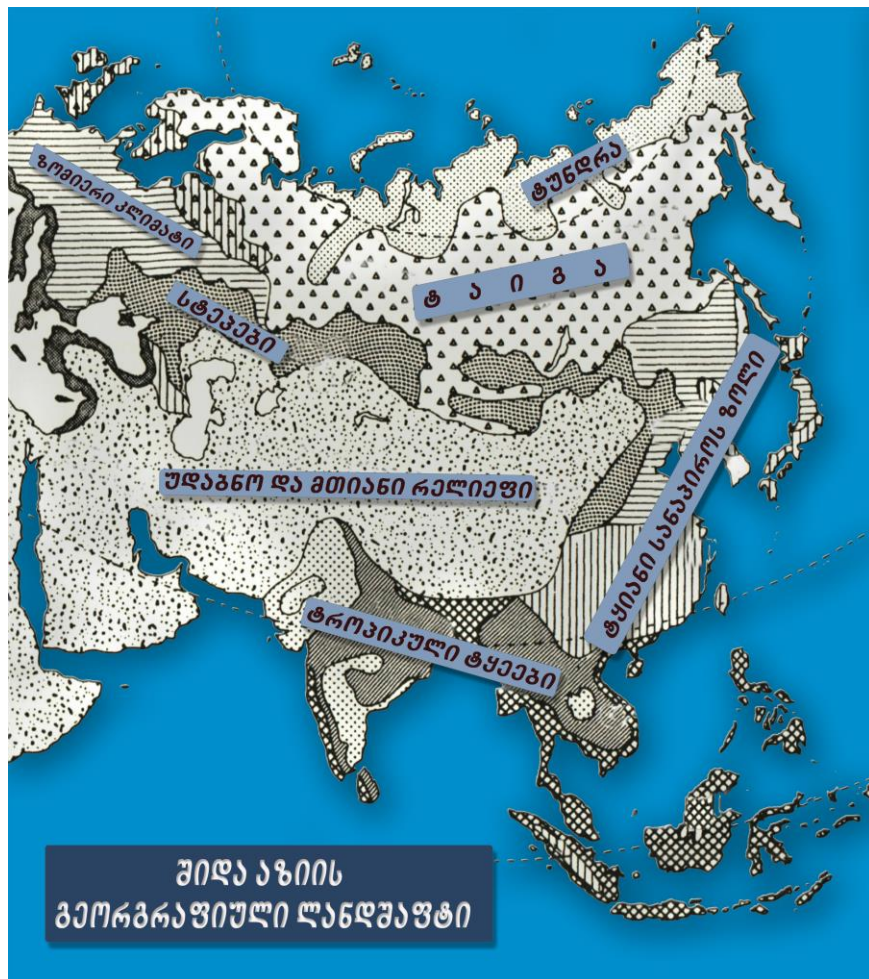
According to the peace agreement, payments ceased and trade was restricted only to two towns designated as trading-posts. It is surely true that this separation of Roman and Goth was a revision of Constantine's policy, who by maintaining close relations with the Goths tried to safeguard imperial interests. As was shown, the war of 367-369 did not break out, as Ammianus and Zosimus state, only because of the military force which the Goths sent to Procopius. On the contrary, the showdown, took place as a result of difficult economic situation coupled with no less important ideological concerns such as the Gothic allegiance to the Constantinian dynasty and the general demand for imperial victory. Moreover, there were strategic concerns too. Themistius' evidence showed that economic damage from uncontrolled trade and the resulting general insecurity on the Danube were the problems Valens was concerned with. In this light Gothic discontent must be seen as a reaction to harsh policies of the new dynasty.

Overall it was shown that the Byzantines dealt differently with each frontier and used various methods to defend them against various enemies using all the available (at times very limited) military and economic resources. This allowed the Byzantines to secure their empire throughout many centuries and remain a dominant power in the Middle East.

რუკები

რუკა 1

გამოყენებული ლიტერატურა

წერილობითი წყაროები:

1. აგათია, 1975; Agathias, trans. J. D. Frendo, Berlin, 1975.
2. ამიანე მარცელინე, 1935-1939; Ammianus Marcellinus, Res Gestae, ed. and trans. J. C. Rolfe, Cambridge (Massachusetts), 1935-1939.
3. ევსევი კესარიელი, 1975; Eusebius, Vita Constantini: Eusebius Werke, 1.1 ed. Uber das Leben des Kaisers Konstantin, ed. F. Winkelmann, Berlin, 1975.
4. ზოსიმე, 1982; Zosimus, History, ed. F. Paschoud, trans. R. T. Ridley, Canberra, 1982.
5. თემისტოსი, 2001; Themistius, Orationes, trans. P. Heather and D. Moncour, Liverpool, 2001.
6. თეოდოსიუსის კოდექსი, 1952; Codex Theodosianus, ed. T. Mommsen (1905); trans. C. Pharr, Princeton, 1952.
7. თეოდორეტი, 1843; Theodoret, Ecclesiastical History, trans. E. Walford, London, 1843.
8. თეოფანე ქრონოგრაფი, 1997; The Chronicle of Theophanes Confessor, Oxford, 1997.

9. იბნ მისკვაიჰი, 1976; Ibn Miskawaykh, *Tajarib al-umam*, ed. L. Caetani, GMS VII-1; Grignaschi, *Litterature*, 23-24 (episode IX), 1976, გვ. 199-201.
10. იერონიმე, 1996; Jerome (Hieronymus). *Epp.*, ed. I. Hilberg, *CSEL* LIV-VI, 1996.
11. იოანე ლიდიელი, 1898; John Lydus, *On the Months*, tran. R. Wuensch, Leipzig, 1898.
12. იოანე მალალასი, 1986; *The Chronicle of John Malalas*, trans. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, with B. Croke, Melbourne, 1986.
13. იორდანე, 1915; Jordanes, *Getica*, ed. T. Mommsen, trans. C. Mierow, Princeton, 1915.
14. იუსტინიანეს კოდექსი, 1954; *Codex Iustinianus. Corpus iuris civilis*, ed. P. Krueger, Berlin, 1954.
15. კირილე სკიფოპოლისელი, 1991; Cyril of Scythopolis, *Lives of the Monks of Palestine*, trans. R. M. Price, ed. J. Binns, Michigan, 1991.
16. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, 1967; Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, trans. Gy. Moravcsik, J. R. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, 1967.
17. მავრიკე, 2004; Маврикий, Стратегикон. Изд. подг. В. В. Кучма, Москва, 2004.
18. ნოტიცია დიგნიტატუმი, 1962; *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Berlin, 1962.
19. პლუტარქე, 1975; პლუტარქე, რჩეული ბიოგრაფიები. თარგმნა აკაკი ურუშაძემ. თბ., 1975.

20. პროკოპი კესარიელი, 1914-1940; Procopius, Works, ed. and trans. H. B. Dewing, Cambridge (Massachusetts), 1914-1940.
21. სალვიანე მარსელიელი, 1930; Salvian of Marseille, De Gubernatione Dei, Tran. E. M. Sanford, On the Government of God, New York, 1930.
22. სამხედრო საქმეების შესახებ, 1979; E. A. Thompson, W. C. Hassall, De Rebus Bellicis, Oxford, 1979.
23. ტაციტუსი, 2009; Tacitus, Germania, ed. R. L. Fox, trans. A. J. Church, W. J. Brodribb, London, 2009.
24. ჰეროდოტი, 1991; M. H. Dodgeon, S. N. C. Lieu, The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, AD 226-363, London, 1991.
25. ჰეროდოტი, 1975; ჰეროდოტი, ისტორია, ბერძნულიდან თარგმნა თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1975.

სამეცნიერო ლიტერატურა:

1. ალიევი, გაჯიევი, 2002; A. Aliev, M. Gadjiev, The Ghilghichay Defensive Long Wall: New Investigations, 2002.
2. ბარნსი, 1985; T. D. Barnes, Constantine and the Christians of Persia, The Journal of Roman Studies, Vol. 75, 1985, გვ. 126-130;
3. ბერგი, 1950; L. Berg, Natural Regions of the USSR, trans. from the Russian by Olga Titelbaum and ed. John A. Morrison, New York, 1950.

4. ბერი, 1928; J. B. Bury, *The Invasion of Europe by the Barbarians*, London, 1928.
5. ბერნსი, 1994; T. S. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome: A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375-425 A.D.*, Bloomington, 1994.
6. ბივარი, 1983; A. D. H. Bivar, *The History of Eastern Iran*, Cambridge History of Iran, vol. III, Cambridge, 1983, გვ. 181-232.
7. ბლოკლი, 1992; R. C. Blockley, *East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastaius*, Leeds, 1992.
8. ბოვერსოკი, 1978; G. W. Bowersock, *Julian the Apostate*, London, 1978.
9. ბოზუ, 1985; T. Bauzou, *Les voies de communication dans le Hauran a l'époque Romaine*, Hauran, I: *Recherches Archeologiques sur la Syrie du sud a l'époque hellenistique et Romaine*, Paris, 1985.
10. ბოისი, 1975; M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Vol. I, Leiden, 1975.
11. ბოსვორტი, 1983; C. E. Bosworth, *Iran and the Arabs before Islam*, Cambridge History of Iran, Vol. III, Cambridge, 1983, გვ. 593-612.
12. ბრაუნ, 1971; P. R. L. Brown, *The World of Late Antiquity*, London, 1971.
13. ბრაუნინგი, 1975; R. Browning, *The Emperor Julian*, London, 1975.
14. გაჯდა, 2009; I. Gajda, *Le royaume de Himyar à l'époque monothéiste: L'histoire de l'Arabie du sud ancienne de la fin du IVe siècle*, Paris, 2009.

15. გაჯიევი, 2008; M. Gadjiev, On the Construction Date of the Derbent Fortification Complex, in Iran and the Caucasus, Leiden, 2007.
16. გიბონი, 1998; E. Gibbon, The Decline and Fall of the Roman Empire, Heartfordshire, 1998.
17. გოფარტი, 1980; W. Goffart, Barbarians and Romans AD 418-584: The Techniques of Accomodation, Princeton, 1980.
18. გოფარტი, 1988; W. Goffart, The Narrators of Barbarian History: Jordanes, Gregory of Tours, Bede, Princeton, 1988.
19. გრაფი, 1997; D. F. Graf, Rome and the Arabian Frontier: From Nabataeans to the Saracens, Aldershot, 1997.
20. გრეიტრექსი, 1998; G. Greatrex, Rome and Persia at War, 502-532, Leeds, 1998.
21. გრეიტრექსი, 2000; G. Greatrex, The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387, AHB 14.1-2, 2000, გვ. 35-48,
22. გრეიტრექსი, 2002; G. Greatrex, S. Lieu, The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, London, 2002.
23. გრეიტრექსი, 2006; G. Greatrex, Roman Frontiers and Foreign Policy in the East, Studia Antiqua Australiensia, Vol. III, Sydney, 2006.
24. გრეიტრექსი, 2007; G. Greatrex, Early Years of Justin I's Reign in the Sources, Spectrum, Vol. 12, Krakow, 2007, გვ. 9-113.
25. დაგრონი, 1968; G. Dagron, L'empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme: le témoignage de Thémistios, Travaux et Mémoires, Vol. 3, Paris, 1968.

26. დაგრონი, 1974; G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974.
27. დარიაე, 2006; T. Daryaee, *Sasanians and their Ancestors*, Ravenna, 2006.
28. დარიაე, 2010; T. Daryaee, *Ardashir and the Sasanians' Rise to Power*, *Studia Classica et Orientalia*, 2010, გვ. 236-255.
29. დეივისი, 1996; N. Davies, *Europe: A History*, London, 1996.
30. დიგნასი, ვინტერი, 2007; B. Dignas, E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge, 2007.
31. დონერი, 1981; F. M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton, 1981.
32. დრივერსი, 2008; J. W. Drijvers, *Rome and the Sasanid Empire: Confrontation and Coexistence*, *Companion to Late Antiquity*, Oxford, 2008, გვ. 441-454.
33. ედველი, 2008; P. M. Edwell, *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman control*, Abingdon (UK), 2008.
34. ევანსი, 2001; J. A. S. Evans, *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*, New York, 2001.
35. ვანდერსპოელი, 1995; J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*, Michigan, 1995.
36. ვასილიევი, 1925; А. Васильев. *История Византийской империи*, Москва, 1925.

37. ვატი, ტრომბლი, 2000; J. W. Watt, F. R. Trombley, *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, Liverpool, 2000.
38. ვეისი, 1986; H. Weiss, *The origins of Tell Leilan and the conquest of space in 3rd millennium Mesopotamia, The origins of cities in dry-farming Syria*, 1986, გვ. 71-108.
39. ველფარი, სვანი, 1995; H. Welfare, V. Swan, *Roman Camps in England*, London, 1995.
40. ვიზჰოფერი, 2001; J. Wisehofer, *Ancient Persia. From 550 BC to 650 AD.*, New York, 2001.
41. ვილნევი, 1985; F. Villeneuve, *L'economie rurale et la vie des campagnes dans le Hauran antique (Ier siècle avant J.-C. – VIe siècle après J.-C.)*, Hauran, *Recherches Archeologiques sur la Syrie du sud a l'epoque hellenistique et Romaine*, Vol. I, Paris, 1985, გვ. 63-136.
42. ვიტაკერი, 2004; C. R. Whittaker, *Rome and its Frontiers: The Dynamics of Empire*, London, 2004.
43. ვიტბი, 1992; M. Whitby, *Greek historical writing after Procopius', The Byzantine and Early Islamic Near East*, Vol. I, Princeton, 1992, გვ. 25-80.
44. ვიტბი, 1995; M. Whitby, *Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius (ca. 565-615)*, 1995.
45. ვიტბი, 2000; M. Whitby, *The Successors of Justinian*, in *Cambridge Ancient History*, Vol. XIV, 2000, გვ. 86-111.
46. ვიტბი, 2002; M. Whitby, *Rome at War AD 293-696*, Oxford, 2002.

47. ვიტბი, 2007; M. Whitby, *Armies and Society in the Later Roman World: A Context for Decline*. 2007.
48. ვიტბი, 2008; M. Whitby, *The Army, 420-602*, *Cambridge Ancient History*, Vol. XIV, 2008, გვ. 288-311.
49. ვიტოუ, 1999; M. Whittow, *Rome and the Jafnids: Writing the history of a Sixth-Century Tribal Dynasty*, *The Roman and Byzantine Near East*, ii: *Some Recent Archaeological Research*, *JRA Suppl. Ser.* 37, 1999, გვ. 207-24.
50. ვოლფრამი, 1988; H. Wolfram, *History of the Goths*, tr. T. Dunlap, Berkeley, 1988.
51. ვოლფრამი, 2005; H. Wolfram, *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, trans. T. Dunlap, Berkeley, 2005.
52. ზაუერი, 2013; Eb. W. Sauer, *Persia's Imperial Power in Late Antiquity. The Great Wall of Gorgan and Frontier Landscapes of Sasanian Iran*, Oxford, 2013.
53. თომფსონი, 1982; E. A. Thompson, *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*, Wisconsin, 1982.
54. იარშატერი, 1971; E. Yarshater, *Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids?*, *La Persia nel Medioevo*, Milan, 1971, გვ. 517-539.
55. ისააკი, 1990; B. Isaac, *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, Oxford, 1990.
56. ისტორია, 2013; *Histoire*, *Le Figaro*, *Comment le Monde est devenu Chrétien*, Numéro 8, 2013, გვ. 45-65.
57. კაზანსკი, 2003; MM. Kazanski, A. Mastykova, *Les Peuples du*

- Caucase du Nord, Paris, 2003.
58. კანეპა, 2009; M. Canepa, *The Two Eyes of the Earth. Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sasanian Empire*, Berkeley, 2009.
 59. კაპლანი, 2013; R. D. Kaplan, *The Revenge of Geography*, New York, 2013.
 60. კაციტაძე, 2001; დ. კაციტაძე, *ირანის ისტორია III-XVIII სს., თბ.*, 2001.
 61. კემბრიჯის ირანის..., 1968; *The Cambridge History of Iran, Vol. I*, Cambridge, 1968.
 62. კემბრიჯის შიდა აზიის..., 1990; *The Cambridge History of Early Inner Asia*. ed. D. Sinor, Cambridge, 1990.
 63. კემბრიჯის ანტიკური..., 2006; *The Cambridge History of Ancient World. Vol. I-XII*, Cambridge, 2006.
 64. კემერონი, 1985; A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London, 1985.
 65. კემერონი, 1993; A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity*, London, 1993.
 66. კლუჩევსკი, 2006; В. О. Ключевский, *Русская История*, Москва, 2006.
 67. კულიკოვსკი, 2007; M. Kulikowski, *Rome's Gothic Wars: From the Third century to Alaric*, Cambridge, 2007.
 68. კუჩმა, 2001; В. Кучма, *Военная организация Византийской империи*, Санкт-Петербург, 2001.
 69. კრაუტჰაიმერი, 1983; R. Krautheimer, *Three Christian Capitals*, Berkeley and Los Angeles, 1983.

70. ლატიმორი, 1938; O. Lattimore, The Geographical Factor in Mongol History, The Geographical Journal 91, reprinted in Owen Lattimore, Studies in Frontier History, Collected Papers 1928-1958, Oxford, 1962.
71. ლატიმორი, 1940: O. Lattimore, Inner Asian Frontiers of China, American Geographical Society Research Series, No., 21, New York, 1940.
72. ლენსკი, 2002; N. Lenski, Failure of the Empire, Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D., University of California, 2002.
73. ლეტციოს, 1987; D. G. Letsios, The case of Amorkesos and the question of the Roman *foederati* in Arabia in the fifth century, L'Arabie preislamique et son environnement historique et culturel, Strasbourg, 1987, გვ. 525-535.
74. ლი, 1993; A. D. Lee, Information and Frontiers: Roman foreign relations in Late Antiquity, Cambridge, 1993.
75. ლი, 2008; A. D. Lee, The Eastern Empire: Theodosius to Anastasius, The Cambridge Ancient History, Vol. XIV, 2008, გვ. 33-62.
76. ლი, 2006; A. D. Lee, The Empire at War, The Cambridge Companion to the Age of Justinian, Cambridge, 2006, გვ. 113-133.
77. ლიდელ ჰარტი, 2014; B. H. Lidell Hart, A History of the Second World War, London, 2014.
78. ლოზუნსკი, 1986; С. Г. Лозунский, История папства, Москва, 1986.

79. ლუკონინი, 1987; В. Г. Луконин, Древний и средневековый Иран. Очерки истории культуры, Москва, 1987.
80. ლუტვაკი, 1976; Ed. N. Luttwak, The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third, Baltimore, 1976.
81. ლუტვაკი, 2009; Ed. N. Luttwak, The Grand Strategy of the Byzantine Empire, Harvard, 2009.
82. მაკინდერი, 1942; H. J. Mackinder, Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction, London, 1942.
83. მაკორმაკი, 1986; M. McCormick, Eternal victory: Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West, Cambridge, 1986.
84. მანგო, 1995; C. Mango, G. Dagron, Constantinople and its Hinterland, Aldershot, 1995.
85. მანგო, 1997; C. Mango, R. Scott, The Chronicle of Theophanes Confessor, Oxford, 1997.
86. მეთიუსი, 1989; J. Matthews, The Roman Empire of Ammianus, London, 1989.
87. მილარი, 1982; F. Millar, Emperors, Frontiers and Foreign Relations, 31 B.C. to A. D. 378, Britannia, Vol. 13, 1982, გვ. 1-23.
88. მილარი, 1993; F. Millar, The Roman Near East, 31 BC-AD 337, Harvard, 1993.
89. მილარი, 2009; F. Millar, Christian monasticism in Roman Arabia at the Birth of Mahomet, Semitica et Classica, Vol. II, 2009, გვ. 97-115.
90. მომზენი, 1992; T. Mommsen, A History of Rome under the

- Emperors, London, 1992.
91. მსოფლიო ატლასი, 1999; Атлас Мира. Страны мира в картах и цифрах, Москва, 1999.
 92. მუსე, 1965; L. Musset, Les invasions: Les vagues germaniques, Paris, 1965.
 93. ოსტროგორსკი, 1969; G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Rutgers University Press, 1969.
 94. ოფლინი, 1983; J. M. O'Flynn, Generalissimos of the Western Roman Empire, Edmonton, 1983.
 95. პარკერი, 2006; S. T. Parker, The Roman Frontier in Central Jordan: Final Report on the Limes Arabicus Project, 1980-1989, Vol. II, Washington, 2006.
 96. პაპომოვი, 1933; Е. А. Пахомов, Крупнейшие памятники сасанидского строительства в Закавказье. Проблемы истории материальной культуры. № 9-10. Москва, 1933.
 97. პეტროვიჩი, 1996; P. Petrovic, Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Belgrad, 1996.
 98. პიგულევსკაია, 1964; Н. Пигулевская, Арабы у границ Византии и Ирана в IV-VI вв., Москва-Ленинград, 1964.
 99. პიგულევსკაია, 1951; Н. Пигулевская, Византия на путях в Индию, Москва-Ленинград, 1951.
 100. პიგულევსკაია, 1963; N. Piguelevskaja, Les villes de l'état iranien aux époques parthe et sassanide, Paris, 1963.

101. პოიდბარი, 1934; A. Poidebard, *La trace de Rome dans le désert de Syrie. Le limes de Trajan à la conquête Arabe. Recherches aériennes (1925-1932)*, Paris, 1934.
102. პოლი, 2006; W. Pohl, *Justinian and the Barbarian Kingdoms*, *The Cambridge Companion of the Age of Justinian*, Cambridge, 2006, გვ. 448-477.
103. პოტსი, 1997; D. T. Potts, *Late Sasanian Armament from southern Arabia*, *Electrum*, 1997, გვ. 127-137.
104. პოტსი, 2008; D. T. Potts, *The Sasanian relationship with South Arabia: Literary, epigraphic and historical perspectives*, *Studia Iranica*, 37, 2008, გვ. 197-213.
105. რავენი, 1993; S. Raven, *Rome in Africa*, London, 1993.
106. რამელი, 2013; I. Ramelli, *Constantine: the Legal Recognition of Christianity and its Antecedents*, *Annuario De Historia De La Iglesia*, Vol. 22, Milan, 2013, გვ. 65-82.
107. რაპინი, 2007; C. Rapin, *Nomads and the shaping of Central Asia: from the Early Iron Age to the Kushan Period, After Alexander: Central Asia before Islam*, Oxford, 2007, გვ. 29-72.
108. რობინი, 1996; C. Robin, *Le royaume Hujride, dit « royaume de Kinda », entre Himyar et Byzance*, *Comptes Rendues de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1996, გვ. 665-714.
109. რობინი, 2008; C. Robin, *Les Arabes de Himyar, des Romains et des Perses (III-VI siècles de l'ère chrétienne)*, *Semitica et Classica*, Vol. I, 2008, გვ. 167-208.

110. რუბინი, 1989; Z. Rubin, Byzantium and Southern Arabia – the policy of Anastasius’, *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, Vol. II, Oxford, 1989, გვ. 383-420.
111. რუბინი, 1995; Z. Rubin, *The Reforms of Khusro Anushirwan, The Byzantine and Early Islamic Near East*, vol. III (States, Resources and Armies), Princeton, 1995, გვ. 227-297.
112. რუბინი, 2008; Z. Rubin, *Eastern Neighbours: Persia and the Sasanian Monarchy (224-651)*, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, Cambridge, გვ. 130-155.
113. საიდბოთაძი, 2009; S. Sidebotham, *Northern Red Sea ports and their networks in the late Roman/Byzantine period, Byzantine trade, 4th-12th centuries: the archaeology of local, regional and international exchange: papers of the thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford, 2009, გვ. 329-352.
114. საინორი, 1975; D. Sinor, *Horse and Pasture in Inner Asian History, Oriens Extremus*, Vol. 19, 1975. გვ. 171-183.
115. საინორი, 1978; D. Sinor, *The Greed of the Northern Barbarian, Aspects of Altaic Civilization*, Vol. II, Indiana University, 1978, გვ. 171-182.
116. სარტრი, 1982; M. Sartre, *Trois etudes sur l’Arabie romaine et byzantine*, Brussels, 1982.
117. სარტრი, 1985; M. Sartre, *Bostra: Des origins a l’Islam*, Paris, 1985.
118. სვენიცკაია, 1987; И. С. Свенцицкая, *Раннее христианство: страницы истории*, Москва, 1987.

119. სკორპანი, 1980; C. Scorpan, *Limes Scythiae: Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube*, Oxford, 1980.
120. სონიო, 2006; C. Sogno, *Q. Aurelius Symmachus: A Political Biography*, Michigan, 2006.
121. ტოდი, 1992; M. Todd, *The Early Germans*, Oxford, 1992.
122. ტრედგოლდი, 1995; W. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284-1081*, Stanford, 1995.
123. უსპენსკი, 1929; Ф. Успенский, *История Византийской Империи*, Москва, 1929.
124. ფიემა, 2002; Z. Fiema, *Late antique Petra and its hinterland: recent research and new interpretations*, *The Roman and Byzantine Near East*, Vol. III, *Late-Antique Petra, Nile Festival Building at Sepphoris, Deir Qal'a Monastery, Khirbet Qana Village and Pilgrim Site, 'Ain-'Arrub Hiding Complex, and Other Studies*. *JRA Suppl. Ser.* 41, 2002, გვ. 191-242.
125. ფიშერი, 2011; G. Fisher, *Between Empires: Arabs, Romans and Sasanians in Late Antiquity*, Oxford, 2011.
126. ფლეტჩერი, 1997; R. Fletcher, *The Barbarian Conversion*, New York, 1997.
127. ფოუდენი, 1993, G. Fowden, *Empire to Commonwealth*, Princeton, 1993.
128. ფოუდენი, 1999; E. K. Fowden, *The Barbarian Plain*, Berkeley, 1999.
129. ქრისტენსენი, 1944; A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*,

Copenhagen, 1944.

130. შაჰიდი, 1984; I. Shahid, *Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs*, Washington, 1984.
131. შაჰიდი, 1995; I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Sixth century*, Washington, 1995.
132. შეპარდი, 1992; J. Shepard and S. Franklin, *Byzantine Diplomacy*, Aldershot, 1992.
133. შოვო, 1998; A. Chauvot, *Opinions Romaines face aux Barbares au IVe siècle ap. J.-C.*, Paris, 1998.
134. შტიკლერი, 2007; T. Stickler, *The Foederati, A Companion of Roman Army*, Oxford, 2007, გვ. 495-514.
135. ჩარლზვორთი, 1937; M. P. Charlesworth, *The Virtues of a Roman Emperor: Propaganda and the Creation of Belief*, 1937.
136. ხაზანოვი, 1994; A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Wisconsin, 1994.
137. ჯაგჩიდი, 1970; S. Jagchid, *Trade, Peace and War Between the Nomadic Altaics and the Agricultural Chinese*, *Bulletin of the Institute of China Border Studies*, Vol. I, Taiwan, 1970, გვ. 35-80.
138. ჯოუნსი, 1964; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602*, Vol. I, Oxford, 1964.
139. ჰაარერი, 2006; F. K. Haarer, *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World*, Cambridge, 2006.
140. ჰაასი, 2008; C. Haas, *Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia*, *Journal of Late Antiquity* 1.1, Baltimore, 2008, გვ. 101-126.

141. ჰალდონი, 2006; J. F. Haldon, *Economy and Administration: How Did the Empire Work?*, Cambridge, 2006, გვ. 28-59.
142. ჰალსალი, 2007; G. Halsall, *Barbarian Migrations and the Roman West*, Cambridge, 2007.
143. ჰევერი, 1991; P. Heather, *Goths and Romans (332-489)*, Oxford, 1991.
144. ჰევერი, მეთიუსი, 1991; P. Heather, J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, Liverpool, 1991.
145. ჰევერი, 1996; P. Heather, D. Moncour, *Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century: Select Orations of Themistius*, Liverpool, 2001.
146. ჰევერი, 2006; P. Heather, *The Fall of the Roman Empire: A new History of Rome and the Barbarians*, Oxford, 2006.
147. ჰევერი, 2009; P. Heather, *Empires and Barbarians. Migration, Development, and the Birth of Europe*, London, 2009.
148. ჰოვარდ-ჯონსტონი, 1995; J. Howard-Johnston, *The two Great Powers in Late Antiquity: a comparison, The Byzantine and Islamic East: States, Resources and Armies, Vol. III*, Princeton, 1995, გვ. 157-226.
149. ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2009; J. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, Oxford, 2009.
150. ჰოვარდ-ჯონსტონი, 2012; J. Howard-Johnston, *The Two Empires in Late Antiquity, Late Antiquity: Eastern Perspectives*, Oxford, 2012, გვ. 87-127.

151. ჰოილანდი, 2009; R. Hoyland, Late Roman Provincia Arabia, Monophysite Monks and Arab Tribes: a Problem of Centre and Periphery, *Semitica et Classica*, Vol. II, 2009, გვ. 117-139.
152. ჰორდენი, 2006; P. Horden, Mediterranean Plague in the Age of Justinian, *The Cambridge Companion of the Age of Justinian*, Cambridge, 2006, გვ. 134-160.

Emil Avdaliani

Rome, Byzantium and Imperial Defence System in 4th-7th cc.

(In Georgian)

Meridian Publishers

Tbilisi

2017